

**МИГРАЦИИ И ПОПУЛИЗЪМ В ЕВРОПА ПРЕЗ XX И XXI ВЕК:
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПЕРСПЕКТИВИ**

**MIGRATION AND POPULISM IN EUROPE
IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES:
INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVES**

ИСТ
ИСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА
С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Това издание е подготвено в изпълнение на проект „Популизъм и миграции: интердисциплинарно изследване на проблема в Европа през XX и XXI век“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Министерството на образованието и науката, договор № КП-06-РИЛА/4 от 16.12.2024 г.

Всички права запазени. Никоя част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана и съхранявана в информационна база данни, копирана или препечатвана с каквито и да е технически средства без предварителното писмено разрешение на издателя.

Рецензенти:

Антоанета Балчева, Илдико Отова

© Александра Миланова, Румяна Ил. Прешленова, Чая Колева-Илиева,
Виктория Лекова, Калоян Константинов, Георги Кирилов,
Лоран Мартен, Калоян Симеонов (автори), 2026

© Александра Миланова (съставител), 2026

© Анна Маркова, Диана Божилова, Любляна Гоцева, Силиян Деянов (превод)

© Виктория Лекова (дизайн и предпечат)

© Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките, 2026

ISBN 978-619-7179-76-7

DOI: <https://doi.org/10.62761/767/МРЕРІ>

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ

**МИГРАЦИИ И ПОПУЛИЗЪМ В ЕВРОПА ПРЕЗ XX И XXI ВЕК:
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПЕРСПЕКТИВИ**

съставител
АЛЕКСАНДРА МИЛАНОВА

София, 2026

**B&C
BAS** THE INSTITUTE OF BALKAN STUDIES
AND CENTRE OF THRACOLOGY
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

This edited volume was prepared in implementation of the project “Populism and migrations: An interdisciplinary study of the problem in Europe in the 20th and 21st centuries,” funded by the Bulgarian National Science Fund of the Ministry of Education and Science of the Republic of Bulgaria, contract No. КП-06-ПИ/А/4 dated 16.12.2024.

All rights reserved. This book or parts thereof may not be reproduced in any form, stored in any retrieval system, or transmitted in any form by any means (electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise) without prior written permission of the publisher.

Scientific reviewers:

Antoaneta Balcheva, Ildiko Otova

© Alexandra Milanova, Roumiana Il. Preshlenova, Chaya Koleva-Ilieva,
Victoria Lekova, Kaloyan Konstantinov, Georgi Kirilov,
Laurent Martin, Kaloyan Simeonov (authors), 2026

© Alexandra Milanova (editor), 2026

© Anna Markova, Diana Bojilova, Lubliana Gotzeva, Stilyan Deyanov (translation)

© Victoria Lekova (design and prepress)

© Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences, 2026

ISBN 978-619-7179-76-7

DOI: <https://doi.org/10.62761/767/MPEPI>

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF BALKAN STUDIES & CENTRE OF THRACOLOGY

**MIGRATION AND POPULISM IN EUROPE
IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES:
INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVES**

edited by
ALEXANDRA MILANOVA

Sofia, 2026

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	11
Към интердисциплинарно разбиране на миграциите и популизма в Европа <i>Александра Миланова</i>	13
Граници, идентичности и памет: миграцията като житейски и културен опит	21
Странстващият рицар на демокрацията. Димитрий-Иван Евстатиев Паница между София, Ню Йорк и Париж <i>Румяна Ил. Прешленова</i>	23
Опаковани граници, отворени светове: Кристо между „ние и другите“ и травматичната памет за родината <i>Александра Миланова</i>	39
Руската емиграция в Париж в периода между двете световни войни: лица, групи, обществени нагласи и взаимовъзприятия <i>Чая Колева-Илиева</i>	59
Миграционни маршрути, държавни политики и интеграционни модели	77
„Голямата екскурзия“: исторически контекст и френски аспекти <i>Виктория Лекова</i>	79
Българският етнически модел като пример за Франция в интеграцията на мюсюлманското малцинство и борбата с радикализацията <i>Калоян Константинов</i>	97
Миграционната динамика между Турция и франкофонска Африка: геополитически последици и „парадоксът на Турските авиолинии“ <i>Георги Кирилов</i>	129

Политизиране на миграцията и възход на популизма	141
Културната война е обявена. Културната политика на Националния фронт и предизвиканата от нея съпротива във Франция между 1995 и 2002 г. <i>Лоран Мартен</i>	143
Популизъм и митове за цифровото евро	
<i>Калоян Симеонов</i>	163

CONTENTS

Introduction	11
Towards an interdisciplinary understanding of migration and populism in Europe <i>Alexandra Milanova</i>	13
Borders, Identities, and Memory: Migration as a Way of Life and a Cultural Experience	21
The Knight-Errant of Democracy. Dimitriy-Ivan Evstatiev Panitza between Sofia, New York, and Paris <i>Roumiana Il. Preshlenova</i>	23
Wrapped borders, open worlds: Christo between “us and the others” and the traumatic memory of the homeland <i>Alexandra Milanova</i>	39
Russian emigration to Paris in the interwar period: Individuals, groups, public attitudes, and mutual perceptions <i>Chaya Koleva-Ilieva</i>	59
Migration Routes, State Policies, and Integration Models	77
“The Big excursion”: Historical context and French aspects <i>Victoria Lekova</i>	79
The Bulgarian ethnic model as an example for France regarding the integration of the Muslim minority and the fight against radicalization <i>Kaloyan Konstantinov</i>	97
Migration dynamics between Turkey and Francophone Africa: Geopolitical implications and the “Turkish Airlines Paradox” <i>Georgi Kirilov</i>	129

Politicization of Migration and Rise of Populism..... 141

The culture war has been declared. The National Front’s cultural
policy and the opposition it provoked in France between 1995 and 2002

Laurent Martin 143

Populism and myths about the digital euro

Kaloyan Simeonov 163

>>>

УВОД

<<<

КЪМ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНО РАЗБИРАНЕ НА МИГРАЦИИТЕ И ПОПУЛИЗМА В ЕВРОПА

гл. ас. д-р Александра Миланова

*Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
alexandra.milanova@balkanstudies.bg*

TOWARDS AN INTERDISCIPLINARY UNDERSTANDING OF MIGRATION AND POPULISM IN EUROPE

Assist. Prof. Alexandra Milanova, PhD

*Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
alexandra.milanova@balkanstudies.bg*

Миграционните процеси са неизменна част от развитието на човечеството и едно от най-значимите явления, които определят демографския, политическия, социалния и културния облик на съвременния свят. Те оказват съществено влияние върху изграждането на обществени групи, променят управленски и икономически структури, преобразяват културни пространства и нарушават утвърдени представи за принадлежност, идентичност и държавен суверенитет. В европейски контекст пространствените придвижвания на отделни индивиди и групи придобиват особена значимост вследствие на комплексното взаимодействие между исторически фактори, демографски промени, икономически и социални неравенства, военни конфликти, геополитически кризи и ускорената мобилност на хора, идеи и капитали (Krasteva). В този контекст през последните десетилетия миграцията се превърна не само в обект на държавни политики, но и в една от основните оси, около които се формират обществени дебати, политически противопоставяния и нови модели на идеологическа мобилизация.

Наличните към момента данни, публикувани в *Световния доклад за миграцията 2024* на Международната организация по миграция, показват,

че броят на международните мигранти, живеещи в Европа, надхвърля 94 милиона души. Това представлява увеличение с над 13% спрямо 2020 г., когато в региона пребивават близо 83 милиона международни мигранти. Около 45 милиона от тях са родени в Европа, но мигрират към друга държава в рамките на региона. През 2024 г. повечето международни мигранти на Стария континент пристигат от Азия (20 милиона души), Африка (10,6 милиона), Латинска Америка и Карибите (малко над 6 милиона). В същото време Европа е регионът с най-голям брой държави, засегнати от значителен демографски спад в периода 2005–2024 г. Прогнозите са през следващите три десетилетия тази тенденция да се задълбочи, като в някои европейски държави, като Молдова, Босна и Херцеговина и Литва, населението да намалее с поне 20% (International Organization for Migration).

На този фон през последните години европейската (подобно на международната) политическа сцена се превърна в благоприятно пространство за възхода на едно значимо и в много случаи противоречиво явление – популизма, който отразява нарастващото недоволство и недоверие на гражданите към институциите. От победите на Доналд Тръмп на президентските избори в САЩ през референдума за Брекзит, последван от оттеглянето на Обединеното кралство от Европейския съюз (ЕС), до все по-големите успехи на крайнодесните, националистическите и евроскептичните партии като „Национален сбор“ във Франция и „Алтернатива за Германия“, популистките дискурси се разпространяват в редица държави и оказват съществено влияние върху традиционните модели на управление.

По данни на Индекса на авторитарния популизъм (Authoritarian Populism Index), който предлага цялостен поглед върху основните идеологически тенденции в европейската политика с фокус върху партиите, които отстояват нелиберални и авторитарни възгледи, подкрепата за авторитарните партии в Европа през 2023 г. достига 26,9%. Това е най-високата стойност, регистрирана досега. Отново според същия източник петте европейски държави с най-висока степен на подкрепа за популистки и/или авторитарни партии са: Унгария (60%), Италия (над 50%), Франция (малко под 50%), Гърция и Полша (близо 45% всяка). България се нарежда едва на девето място сред страните от ЕС с относително ниско ниво на подкрепа за подобен тип политически формации. Въпреки това през последното десетилетие общият дял на гласовете за авторитарните и популистките партии в страната значително се увеличава и достига почти една пета от всички гласове на

парламентарните избори, провеждани след 2010 г. Всъщност в България, подобно на много други европейски държави, от началото на XXI век се наблюдава постоянно присъствие в политическото пространство на националистически и крайнодесни организации (Отова, Стайкова 2024). Чрез агресивна реторика, основана на претенцията за непосредствено представителство на „народа“ и на противопоставянето срещу установените елити, популистките партии получават все по-широка обществена подкрепа, оспорвайки утвърдения политически ред.

Съвременното възходящо развитие на популизма е резултат от взаимодействието между социални, икономически и политически фактори. Редица изследователи отбелязват, че икономическата несигурност и неравенството в доходите са основните двигатели на популистките движения (Pan; Kriesi). Както подчертават авторите на книгата „Защо нациите се провалят: къде са корените на силата, просперитета и бедността“, когато значителна част от населението усеща липсата на финансови възможности и социална мобилност, тя става податлива на популистката реторика, която обещава да отговори на общественото недоволство и да върне на гражданите усещането за контрол върху собствения им живот (Аджемоглу, Робинсън). В допълнение, възприемането на културното многообразие като заплаха за националната идентичност също създава благоприятна среда за разпространение на популистките идеи (Inglehart, Norris).

Възходът на популизма превръща миграцията в основен инструмент за политическа мобилизация и социална конфронтация. Независимо от съществуващите различия между европейските общества, темите за сигурността, границите, националната идентичност и културната принадлежност се използват все по-често за изграждане на наративи и опростяване на политическото пространство чрез символното разделение на „автентичен народ“ и „други“ (Panizza 141), на „свои“ и „чужди“. В този контекст съвсем естествено се появява и терминът „популистки бунт“. Той намира широка употреба преди всичко в медиите, за да опише противопоставянето срещу установените елити, институции и партии и засилването на националистическите настроения около т.нар. европейска миграционна и бежанска криза (Отова, Стайкова 2023, 2). Така миграцията престава да бъде само явление със социални и демографски проявления, а се превръща в ключов елемент от популистката реторика, както и в пространство за противопоставяне на различни идеи за общественото устройство, националната идентичност и европейското бъдеще.

Осмислянето на тези процеси в съвременния свят изисква прилагане

на комплексен подход, който съчетава историята, международното право и международните отношения, политологията, социологията, антропологията и културологията. Подобна концептуална рамка обединява изследванията, включени в настоящия колективен труд „Миграции и популизъм в Европа през XX и XXI век: интердисциплинарни перспективи“.

Двуезичното издание е резултат от изпълнението на проект „Популизъм и миграции: интердисциплинарно изследване на проблема в Европа през XX и XXI век“. Той е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Министерството на образованието и науката на Република България по „Конкурс за проекти по програми за двустранно сътрудничество България – Франция по програма „Рила“ – 2024 г. Проектът се изпълнява от Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ при Българската академия на науките (ИБЦТ–БАН) и Университета Сорбон Нувел – Париж 3.

Сборникът включва по-голямата част от изследванията, представени по време на международната конференция „Популизъм и миграции: интердисциплинарно изследване на проблема в Европа през XX и XXI век“, проведена в София през юни 2025 г. В нея взеха участие млади и утвърдени учени от България и Франция, които представиха разнообразни изследователски подходи към миграционните процеси, политическите трансформации и възхода на популистките движения в европейските държави.

Първата част на колективния труд – **„Граници, идентичности и памет: миграцията като житейски и културен опит“**, поставя акцент върху индивидуалните аспекти на миграционните процеси отвъд традиционното им осмисляне като феномен с демографски и политически измерения. Статията на Румяна Прешленова „Странстващият рицар на демокрацията. Димитрий-Иван Евстатиев Паница между София, Ню Йорк и Париж“ е посветена на една забележителна личност, оставила траен отпечатък върху трудния преход в България след 1989 г. Изследването представя основните дейности на Дими Паница (1930–2011) в подкрепа на гражданското общество, както и приноса му към създаването на значими обществени институции. Очертани са моралните ценности и принципи, които стоят в основата на всички негови ангажменти, заедно с почестите и отличията, с които е награден. Статията откроява необходимостта от задълбочено монографично изследване на тази изтъкната личност, чиито постижения и влияние се простират далеч отвъд границите на родината.

В сходна изследователска перспектива студията на Александра Миланова „Опаковани граници, отворени светове: Кристо между „ние и другите“ и травматичната памет за родината“ проследява личната и творческата еволюция на международно признатия артист през опозицията „ние и другите“ и нейното теоретично разработване от българо-френския философ Цветан Тодоров. Анализът показва, че отказът на Кристо от национално самоопределение не означава просто прекъсване на контактите с родината, а представлява сложна форма на дистанциране, породена от травматичния опит на тоталитарния режим. В същото време неговият български произход намира израз в символиката на опаковането и в отношението към границите, свободата и преходността на художествения акт. От тази перспектива мащабните му проекти се интерпретират като място за среща между различни култури и опит за преодоляване на политическите, социалните и художествените ограничения.

Тази част на сборника завършва с разработката на Чая Колева-Илиева „Руската емиграция в Париж в периода между двете световни войни: лица, групи, обществени нагласи и взаимовъзприятия“. Статията проследява връзките между руските емигранти и френското общество, основани на взаимно опознаване, интерес и обмен на идеи. Авторката акцентира върху допирните точки между политическите и философските търсения на част от руската емиграция и интелектуалния кръг около списание „Еспри“ (*Esprit*) по отношение на критиките към фашизма и комунизма, възприемани като израз на дълбоката криза на европейската цивилизация.

Разделът **„Миграционни маршрути, държавни политики и интеграционни модели“** започва с проучването на Виктория Лекова „Голямата екскурзия“: исторически контекст и френски аспекти“. Авторката анализира насилствената миграция по време на Възродителния процес в края на 80-те години на XX век от България към Турция и търси връзка с българското участие на Парижката конференция през май–юни 1989 г. Основната цел на разработката е да подчертае ролята на международния форум в подкрепа на българските дисидентски движения и зачитането на човешките права в страната.

Централно място във втората част на сборника заема пространното изследване на Калоян Константинов „Българският етнически модел като пример за Франция в интеграцията на мюсюлманското малцинство и борбата с радикализацията“. Авторът разглежда съвременните модели за интеграция на религиозни и етнически малцинства, сравнени

през българския и френския опит. Анализът му се основава на три взаимно свързани теоретични рамки: Теория на радикализацията, Теория на относителната лишеност и Теория на социалните движения. Проучването показва, че ефективната интеграция не се ограничава до толерантност, а изисква активно политическо участие, институционална подкрепа и взаимно културно адаптиране – поуки, които Франция би могла да извлече от до голяма степен успешния, макар и несъвършен, български модел.

Заключителният текст в този раздел е посветен на миграционната динамика между франкофонска Африка, Анкара и Европейския съюз. Изследването на Георги Кирилов проследява прехода от интеграционни подходи към по-строги мерки за сигурност и контрол на границите, като въвежда концепцията за „парадокса на Турските авиолинии“ – ролята на разширяващото се присъствие на Турция в Африка и транспортната свързаност за формирането на миграционни маршрути към ЕС. Анализът извежда на преден план преселническия натиск като инструмент за геополитическо влияние и подчертава нуждата от балансиран политики, съчетаващи сигурността и защитата на човешките права.

Проучването на Лоран Мартен за културната политика на Националния фронт (НФ) и предизвиканата от нея съпротива във Франция между 1995 и 2002 г. поставя началото на третата част на сборника – **„Политизиране на миграцията и възход на популизма“**. Чрез анализ на непубликувани архивни материали и интервюта с представители на културната общност студията разглежда начина, по който общините, управлявани от НФ, се превръщат във „витрини“ и „лаборатории“ на неговата крайнодясна идеология. Особено внимание е отделено на няколко области, в които тя намира най-силно проявление: библиотеките, художественото творчество и сценичните изкуства, езиците и регионалните култури.

Колективният труд завършва със студията на Калоян Симеонов **„Популизъм и митове за цифровото евро“**, която анализира механизмите, използвани за създаване на популистки наративи и разпространение на дезинформация относно една от ключовите инициативи на Европейския съюз. Изследването допълва тематичната рамка на сборника и показва, че популистките стратегии не се ограничават до миграцията, а намират израз и в дебатите за европейската икономическа и финансова интеграция. Авторът разглежда основните митове, свързани с цифровото евро, анализира факторите, които обуславят тяхното възникване и широко разпространение, и предлага стратегии за ограничаване на влиянието

на свързаните с тях популистски наративи.

Настоящото издание обединява изследвания, основани на разнообразни подходи и източници. Техните автори обаче споделят общото разбиране, че миграциите и популизмът не могат да бъдат обяснени посредством едноизмерни модели, тъй като са резултат от взаимодействието на политически процеси, икономически условия, културни представи и обществени нагласи. Именно това многообразие от перспективи превръща сборника в пространство за диалог между различни дисциплини и поколения изследователи.

В условията на интензивна миграционна динамика, геополитическа несигурност и засилваща се политическа поляризация подобен интердисциплинарен разговор е не само академично необходим, но и обществено значим. В този смисъл колективният труд има амбицията да допринесе за по-задълбоченото разбиране на взаимовръзките между миграцията, идентичността, държавните политики и популистките дискурси, като предложи различни гледни точки към едни от най-важните процеси, които определят развитието на съвременна Европа.

София, юли 2026 г.

Библиография

Adzhemoglu, Daron, Dzheims A. Robinson. *Zashto natsiite se provalyat: Kŭde sa korenite na silata, prosperiteta i bednostta*. Prev. Zhana Tsenova. Sofiya: Iztok-Zapad, 2013 [Аджемоглу, Дарон, Джеймс А. Робинсън. *Защо нациите се провалят: Къде са корените на силата, просперитета и бедността*. Прев. Жана Ценова. София: Изток-Запад, 2013].

Authoritarian Populism Index. <https://populismindex.com/>. Последно посетен на 30.07.2026 г.

Inglehart, Ronald, Pippa Norris. "Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash." *HKS Faculty Research Working Paper Series*, no. RWP16-026. Cambridge, MA: Harvard Kennedy School, 2016.

International Organization for Migration (IOM). "Europe." *World Migration Report 2026: Chapter 3 – Migration and Migrants: Regional Dimensions*. Geneva: International Organization for Migration, 2026. <https://worldmigrationreport.iom.int/what-we-do/world-migration-report-2026/chapter-3/europe>. Accessed 31.07.2026.

Krasteva, Anna. "Balkan Migration Crises and Beyond." *Southeastern Europe* 45, no. 2, 2021, 173–203.

Kriesi, Hanspeter. "The Populist Challenge." *West European Politics* 37, no. 2, 2014, 361–378.

Otova, Ildiko, Evelina Staikova. "Populistki razkazi za migratsiyata v Bŭlgariya: 'Bezhanskata kriza'." *Medii i ezik*, no. 14, 2023, 111–130 [Отова, Илдико, Евелина Стайкова. „Популистки разкази за миграцията в България: „Бежанската криза“. *Медии и език*, бр. 14, 2023, 111–130].

Otova, Ildiko, Evelina Staykova. *Populizmite v Bŭlgariya prez novoto hilyadoletie*. Sofiya: Paradigma, 2024 [Отова, Илдико, Евелина Стайкова. *Популизмите в България през новото хилядолетие*. София: Парадигма, 2024].

Pan, Wei-Fong. "The Effect of Populism on High-Skilled Migration: Evidence from Inventors." *European Journal of Political Economy*, no. 79, 2023, 102447.

Panizza, Francisco. *Populism and the Mirror of Democracy*. London: Verso, 2005.

ГРАНИЦИ, ИДЕНТИЧНОСТИ И
ПАМЕТ: МИГРАЦИЯТА КАТО
ЖИТЕЙСКИ И КУЛТУРЕН ОПИТ

BORDERS, IDENTITIES, AND
MEMORY: MIGRATION AS A WAY
OF LIFE AND A CULTURAL
EXPERIENCE

**СТРАНСТВАЩИЯТ РИЦАР НА ДЕМОКРАЦИЯТА.
ДИМИТРИЙ-ИВАН ЕВСТАТИЕВ ПАНИЦА МЕЖДУ
СОФИЯ, НЮ ЙОРК И ПАРИЖ**

проф. д-р Румяна Ил. Прешленова

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
roumiana.preshlenova@balkanstudies.bg

**THE KNIGHT-ERRANT OF DEMOCRACY.
DIMITRIY-IVAN EVSTATIEV PANITZA BETWEEN
SOFIA, NEW YORK, AND PARIS**

Prof. Roumiana Il. Preshlenova, PhD

*Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
roumiana.preshlenova@balkanstudies.bg*

Abstract: *The text draws attention to the remarkable personality of Dimitry-Ivan Evstatiev Panitza (Dimi) (1930–2011), who left a lasting mark on Bulgaria’s difficult transition after 1989. It brings together information about Panitza and his milieu scattered across diverse sources. The biographical material sheds light on his personal development within a distinguished elite family profoundly affected by the communist takeover. The study presents his principal activities in support of civil society in post-communist Bulgaria, as well as his contributions to the establishment of important public institutions. Outlined are the moral values and principles that underpinned all his commitments together with the honors and distinctions awarded to him. The article underscores the need for an in-depth monographic study of this distinguished and widely respected Bulgarian figure, whose achievements and influence extended far beyond the borders of his homeland.*

Keywords: *Dimitry-Ivan Evstatiev Panitza (Dimi), post-communist Bulgaria, Free and Democratic Bulgaria Foundation, Bulgarian School of Politics “Dimitry Panitsa”*

Димитрий-Иван Евстатиев Паница е една от най-ярките личности на българския преход след 1989 г., при това без да е заемал каквито и да било държавни постове. Медийният му образ е фрагментарен и в известна степен противоречив. Най-популярен за широката публика е с Българското училище за политика, което е основано от него и след смъртта му носи неговото име. В биографичен план мнозина го свързват с неговия далечен родственик Тодор Паница, активен деец на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), придобил печална слава с убийството на българските революционери Борис Сарафов и Иван Гарванов и с последвалата негова екзекуция от Менча Кърничева във Виенския Бургтеатър.

Сред многобройните представители на българския елит през XIX и XX в., които носят същото фамилно име, се срещат родолюбци с безспорни приноси за освобождението и развитието на България като братята Сава, Никола и Георги Паница във Виена; майор Коста Паница; Сава Паница, Евстати А. Паница, Евстати С. Паница, Сава-Димитър Паница и др. Те обаче не са герои в скандални събития и затова паметта за тях в публичното пространство е по-оскъдна. Това, че Димитрий-Иван Евстатиев Паница е пряк наследник на още два видни български рода, Гешови и Яблански, е известно на историците. Той е правнук на Иван Евстратиев Гешов по майчина линия. Майката на Димитрий-Иван Евстатиев Паница, Мария Д. Ябланска, е дъщеря на Димитър Яблански, кмет на София, и Харитина Гешова, дъщеря на известния български финансист, банкер, политик, дарител и най-дългогодишен председател на Българската академия на науките (БАН) Иван Евстратиев Гешов. Освен с бракове, родовете Паница, Яблански и Гешови са свързани с приятелства (но не само) и с множество тесни делови партньорства в България и чужбина. Малцина знаят, че по сватовство Димитрий-Иван Евстатиев Паница е свързан и с Григор Начович, най-дълго заемалия депутатски, министерски и дипломатически постове политик в модерната история на България, който е женен за първата братовчедка на баща му, Елена (Стателова; Попов и Танкова). С други думи, героят на този текст е роден и израства в икономическия и политически елит на българското общество от края на XIX и първата половина на XX в. с всички произтичащи от това последици.

Друго важно обстоятелство за разбиране на личността на Димитрий-Иван Евстатиев Паница, когото близките и приятелите му наричат просто

Дими, е отвореният към света начин на живот на неговото семейство. Той е най-малкото дете на Евстати С. Паница¹ и Мария Ябланска. Баща му е роден на 6 март 1882 г. във Виена. Той е син на Сава Паница, търговец на едро и един от стълбовете на родолюбивото Българско благотелно дружество „Напредък“ в австро-унгарската столица, развило дейност в подкрепа на образованието на „български младежи от България, Тракия и Македония, както и от Молдова и Влашко“, обучаващи се за учители в Дуалистичната монархия в периода 1869–1892 г. След като през 1899 г. Евстати завършва Търговската академия във Виена (Прешленова 62-63, 177-282, 388) и Императорския колеж „Терезианум“², от 1902 г. е аташе в българското агентство във Виена. Между 1904 и 1907 г. следва икономически науки в Париж, а от 1907 г. се установява в България. Основател е на Ротари клуб (Иванов и Ганев 98). От 1921 г. е почетен консул на Норвегия и като такъв през Втората световна война съдейства на норвежци да напуснат Европа. Благодарение на това получава норвежко гражданство, което му позволява след установяването на комунистическия режим в България да напусне страната заедно със семейството си през 1948 г. Майката на Димитрий-Иван Евстатиев Паница, Мария Ябланска, е дъщеря на Димитър Яблански, деец и водач на Народната партия, депутат в няколко Народни събрания, министър в няколко правителства и кмет на София през 1897–1899 г. През 1893 г. Д. Яблански завършва държавни и стопански науки в Париж. Преди да се сроди с рода Паница чрез брака на дъщеря си Мария през 1920 г. (Стоилова), той има множество съвместни индустриални, застрахователни и банкови начинания с бъдещия си зет Евстати С. Паница. Освен баща му и дядовците му, учили и изживявали се по света и в България, чуждестранни са и брачните партньори на всичките три деца в семейството: Димитрий-Иван Евстатиев Паница е женен за Ивон Фуркад (Yvonne J. Fourcade), по-големият му брат Сава-Димитър – за Памела Лири, а сестра му Харитина-Мария е омъжена за Бертран Шеневьер (Bertrand Chennevière). Разбира се, свидетелствата за широко отворените към света представители на рода Паница са много

¹ Понякога името му се изписва погрешно като Евстрати С. Паница – Бел. авт.

² В цитираната публикация на М. Иванов и Г. Ганев името е изписано неправилно като Императорски колеж „Теразиум“. Колежът „Терезианум“ е основан през 1746 г. като училище за синовете на аристокрацията в Хабсбургската монархия по инициатива на императрица Мария Терезия и носи нейното име, което в оригинал е „Collegium Theresianum“. От 1849 г. е реформиран като Терезианска академия (*Theresianische Akademie*), достъпна вече не само за аристократи. От 1964 г. в част от сградата ѝ се настанява Дипломатическата академия (*Colloquium Theresianum*) – Бел. авт.

повече (Попов и Танкова; Стателова 6-28), но те излизат извън обхвата на темата. Важно е да се отбележи, че Дими израства и живее в „пътуващо“ и свързано с други култури обкръжение. Значението на тази благотворна семейна среда осъзнава напълно и искрено. Почитта си към своите изтъкнати предшественици той изразява многократно, а най-видния от тях, Иван Ев. Гешов, който има изключителни заслуги за изграждането на Българското книжовно дружество като институция по стандартите на съвременните академии в Европа и я ръководи в продължение на 26 години (1898–1924), представя лично в академично слово в БАН, озаглавено „Иван Евстратиев Гешов и съвременна България“.

Самият Дими, Димитрий-Иван Евстатиев Паница, се определя като човек, живеещ между София, Париж и Ню Йорк. В София на 2 ноември 1930 г. започва неговият жизнен път, най-дълго време прекарва в Ню Йорк, а любовта открива в Париж, където прекарва и последните си дни. Отива си от този свят на 28 юли 2011 г. През целия си живот остава дълбоко привързан към родината, чувство кодирано в определението „професия българин“ (Йорданова 25-26). След като семейството му напуска България през 1948 г. поради установяването на комунистическия режим, той се озовава в Париж, едва 18-годишен. Току-що е завършил V Мъжка гимназия в София. За трудния път на емигранството си спомня: „Баща ми стана счетоводител в една фабрика, майка ми правеше шапки, а аз започнах да работя в една банка – помощник на помощник на помощника на помощник-касиера“ (Паница, България). През 1952 г. заминава за Ню Йорк и започва работа като журналист в списание *Reader's Digest*, а от средата на 60-те години оглавява Европейския редакционен офис на изданието, отговарящ за публикациите от Европа, Средния изток и Африка. Паница се оттегля от списанието на 1 юни 1994 г., като последно е заемал поста заместник главен редактор.

Целта на този текст е да насочи (отново) вниманието към една забележителна личност, оставила трайни следи в България в трудните години на прехода след 1989 г. В него са събрани разпилени на различни места сведения както за Димитрий-Иван Евстатиев Паница, така и за неговото обкръжение. Биографичните данни осветляват изграждането му като личност в много елитарна, но и пострадала от комунистическия преврат семейна среда. Представени са основните моменти от дейността му в полза на гражданското общество, както и приносите му за създаването на някои важни институции в съвременна България. Това позволява да се създаде най-обща представа за мащаба и енергията на неговата личност. Текстът не отменя, а напротив, доказва необходимостта от задълбочено

монографично изследване на този виден българин, заслужил и почетен далеч отвъд границите на неговата родина.

Патриотизмът никога не го напуска. Заедно с Христо Бояджиев, Панайот Панайотов, Стефан Груев, Евгени Силянов, братовчед му Иван Станчов и още неколцина видни българи в емиграция Димитрий-Иван Евстатиев Паница е съосновател на „Свободни българи“, една от най-сериозните и дейни емигрантски организации, която издава списание „Възраждане“. Тогава френската столица е сред важните центрове на българската емиграция наред с Мюнхен, Лондон и по-късно Ню Йорк. Организацията е свързана с по-широкия интелектуален и политически кръг, както и с емигрантски журналистически инициативи като френскоезичния вестник *Le Peuple Bulgare* („Българският народ“), който започва да излиза в Париж през 1947 г. (Стателова и Танкова). По-късно от нея се ражда емигрантската организация „Българският свободен център“, често изписван и като „Свободен български център“. „Нашата цел бе да защитаваме истината за българската история и култура, да информираме обективно световното обществено мнение за развитието на страната ни, да подкрепяме всяка проява на свободомислие“ (Паница, Слово 64). Тя съществува на принципа на пълна финансова и политическа независимост и от 1961 до 1991 г. издава авторитетното списание „Български преглед“/*Bulgarian Review/Revue bulgare* на български, английски и френски език. Главен редактор е Христо Бояджиев. „Българският свободен център“ или „Свободен български център“ се оформя официално през 1985–1986 г. от международен емигрантски интелектуален кръг, елита на некомунистическата българска емиграция по света. Дейността на организацията обхваща САЩ, Западна Европа и Южна Америка. Целта на създателите е да се борят за това Западът да не забравя за потиснатата от комунизма България, да защитят българската национална кауза и култура пред чуждия свят, без да се обвързват с партийни борби (Тафров; Стателова и Танкова). Тази ангажираност на Димитрий-Иван Евстатиев Паница с емигрантските кръгове и защитата на българската кауза пред Западния свят е присъща и на родителите му, които са в най-тесни контакти с активисти на емиграцията като Йордан Пеев, Стефан Груев и Дянко Сотиров. Важно в случая е да се отбележи, че оформянето на Дими в Париж след 1948 г. не е просто лична емигрантска биография; той израства в средата на български политически изгнаници, дипломати, журналисти и интелектуалци, които се опитват да съхранят алтернативна визия за България извън комунистическия режим. Очевидно това оставя трайни следи върху

неговата личност и върху разбирането му за гражданско общество, демократична култура и филантропия.

Изграждането на свободна и демократична България е призвание за Димитрий-Иван Евстатиев Паница. За постигането на тази цел той става сериен създател и съосновател. В „актива“ му са ни повече, ни по-малко: Американският университет в България; Библиотека „Паница“ на Американския университет в България, създадена и построена с негови средства и на съпругата му Ивон Фуркад; Фондация „Свободна и демократична България“; Българското училище за политика; Институтът за изследване на близкото минало; Балкански-Паница Институт за академични изследвания. Това не е случайно. Всички те са насочени към укрепване на гражданското общество след края на комунизма, най-важната и най-трудната предпоставка за прехода към демокрация и пазарна икономика не само в България, а в цяла посткомунистическа Източна Европа (Howard).

Почти веднага след трансформирането на комунистическия режим в България на 10 ноември 1989 г., на 11 февруари 1990 г. Димитрий-Иван Евстатиев Паница се връща в България и заедно с Иван Станчов се включва активно в подготовката на предизборната кампания на Съюза на демократичните сили (СДС), първата коалиция за демократични промени в страната. Офисът му на улица „Дьо Грьонел“ и домът му на улица „Дьо Шазел“ в Париж са „нещо като главна квартира на старата емиграция за подкрепа на проходящата българската демокрация в лицето на СДС“ (Тафров), така както кантората на Никола и Сава Паница във Виена през XIX в. е център за българите, търсещи подкрепа от Великите сили за освобождението на България. През 1995 г., по време на международния форум „Карнегиевата анкета и Балканите днес“, по негова покана в България пристига Збигнев Бжежински, съветник по националната сигурност на бившия американски президент Джими Картър. Бжежински определя Дими Паница като един истински успял американец, в чиито гърди тупти българско сърце. По-интересно обаче е как Димитрий-Иван Евстатиев Паница определя българина: „Човек интелигентен, далеч над средния европеец, умен, сериозен и... комплексирани“ (Йорданова 25-26).

Център на първите изяви на Димитрий-Иван Евстатиев Паница в България е Фондация „Свободна и демократична България“ (ФСДБ), която основава през 1991 г. заедно със съпругата си Ивон Фуркад. Дейностите на фондацията са многобройни и разнопосочни, но всички са насочени към развитието на истинско гражданско общество. Основните

програми, които финансира и развива, са: „Деца на улицата“ (Социален комплекс „Св. София“ – първата програма в България след промяната в помощ на бездомни деца и младежи); Програма „Гражданско общество“, включваща учредяването на „Джунитър ачийвмънт“ – България (програма за обучение на ученици от средните училища); програми за журналистически обмен на Балканите; Българското училище за политика; организиране на международна конференция „Карнегиевата анкета и Балканите днес“; програма „Студентски дискуссионни клубове“; ежегодни журналистически награди „Паница“; създаване на Outward Bound® – България; превенция на наркотични зависимости; издания, свързани с гражданските права и приемната грижа; спонсорира издаването на книги, отпуска стипендии, провежда семинари по проблемите на демократичното управление, парламентаризма и местното самоуправление и др. През 1994 г. ФСДБ превежда и издава за първи път на български език пълния текст на „Карнегиевата анкета“ от 1914 г. В същия контекст фондацията провежда две международни конференции по проблемите на региона с широк отзвук: „Карнегиевата анкета и Балканите днес“ (1995) и „За стабилност на Балканите“ (1997). Димитрий-Иван Евстатиев Паница посвещава първата от двете конференции на паметта на своя прадядо Иван Ев. Гешов, който, по думите му, защитава разбирането, че „спорните въпроси на Балканите трябва да се решават със средствата на дипломатията, чрез постигане на разумен баланс на интересите“ (Паница, Слово 64). Успехът на софийската конференция стимулира провеждането на нова анкета за Балканите, публикувана под заглавие „Несъвършеният мир“. Следва поредица от подобни конференции в няколко балкански страни. В тържественото си слово по случай честването на 150-годишнината от рождението на Ив. Ев. Гешов Димитрий-Иван Евстатиев Паница обявява създаването до три едногодишни стипендии „Паница“ за дипломирани студенти, показали отличен успех в следването си и приети да специализират в областта на естествените или хуманитарните науки в престижни европейски или американски университети и институти, които да се администрат от БАН. Това е негово и на съпругата му отдавнашно намерение (Пак там).

Димитрий-Иван Евстатиев Паница учредява и фонд във ФСДБ, от който се присъжда журналистическа награда „Паница“. Десет години по-късно създателят ѝ лично я трансформира в „Награда за гражданска доблест“. Предназначена е за личности, които със своето поведение и с дейността си утвърждават ценностите на високия морал и почтеност, на обществения диалог, хуманизъм и толерантност. Лауреатите получават

специална грамота, плакет и 10 000 лв.

Едно от популярните му начинания е създаването на Българското училище за политика (БУП), което е основано през 2001 г. за подготовка на граждански и политически лидери. То е съучредител на международната Мрежа от училища по политически науки под егидата на Съвета на Европа, в която членуват 21 училища от различни региони на света – Централна и Източна Европа, Кавказ, Северна Африка. А какво точно прави, обяснява самият Димитрий-Иван Евстатиев Паница:

„Програмата на обучението в нашето „училище“ представлява пет курса на година по пет дни, в които събираме млади лидери и политици, депутати, представители на местната власт, хора на отговорни длъжности. Сред тях има много ценни хора, с потенциал, и нашата цел е да им предоставим информацията, от която се нуждаят, както и темите, по които би трябвало да размишляват. И да ги окуражим за това разбирателство, в което аз толкова вярвам – за една толерантност между различните политически партии и идеи. Стремим се да се създаде една нова политическа култура, от която България така много се нуждае“ (Паница, България).

Днес БУП носи неговото име – Българско училище за политика „Димитър Паница“ – и продължава дейността си с национална и регионална програма, както и с десетки успешни проекти (<https://schoolofpolitics.org/about-us/>).

Приятелствата му също сбъдват мечти. Дими Паница е основател на Сдружение „Балкански-Паница Институт за академични изследвания“ (БПИНИ, *Balkanski-Panitz Institute for Advanced Study*), след като през октомври 2010 г. споделя идеята си за това с Минко Балкански, световноизвестен учен в областта на физиката на твърдото тяло с фокус върху фундаменталните свойства на полупроводниците³. Обединява

³ Проф. Минко Балкански (роден на 24 юли 1927 г. в с. Оряховица, Старозагорско) е световноизвестен учен, преподавател и общественик. Завършва инженерно образование във Франция и посвещава кариерата си на физиката на твърдото тяло, работи в престижни университети и институти като Института Макс Планк в Берлин, Университета „Пиер и Мария Кюри“ (Париж 6) в Париж, Масачузетския технологичен институт и Калифорнийския университет. Удостоен е с отличията „Доктор хонорис кауза“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1992), орден „Стара планина“ (2003), „Будител на годината“ (2018). В България той създава Фондация „Миню Балкански“ в чест на неговия баща. Мисията ѝ е да вдъхновява и подкрепя младите хора чрез образование, наука и култура, създавайки условия за тяхното развитие и изява в България и по света. Всяка година фондацията провежда летни училища за талантиливи деца, както и научни форуми. <https://balkanski-foundation.org/za-nas/>. Последно посетен на 05.05.2026 г.

ги общата цел: да отворят пред млади талантиливи българи вратите на световното образование. Институтът започва дейността си след проведена през юни 2011 г. конференция във Фурж, Нормандия, с участието на известни български и чуждестранни учени и общественици като Саша Безуханова, Иван Кръстев, Павел Езекиев, Венета Андонова, Емилия Занкина, Явор Сидеров, Юлиан Попов, Ленка Стеткова, Уилиам Рид, Жан-Пиер Масю, Мариане Келер и др. Целта на института е да насърчава изключителни изследвания в институции в цяла България, да засили сътрудничеството между дисциплините и учените, да създаде нови възможности и да разшири перспективите в областта на науката и социалните изследвания. Във фокуса на дейността му са компютърните науки, криптографията, кибер защитата и квантовите изчислителни системи. Предметът на дейност на БПИНИ включва освен това иновациите и предприемачеството, политически, икономически и социални въпроси, енергетиката, международната и външната политика (<https://bpias.org>). Съчетанието „Балкански–Паница“ само по себе си е показателно: то обединява една ярка фигура от българската научна емиграция, Балкански, и изтъкнат представител българската гражданска и журналистическа емиграция, Паница, в името на бъдещите поколения на България.

От скицираното се вижда, че Димитрий-Иван Евстатиев Паница насочва енергията си, времето си и значителни финансови ресурси за изграждане на образователни институции, за утвърждаване на демократични стандарти и за създаване на нов политически и обществен елит. Към това се стреми не през властови позиции, а с идеи и дългосрочни инвестиции в развитието на най-ценното за демократичното общество – човешкия капитал. Дали и доколко е успял ще отреди историята. Може да бъде упрекван, че съсредоточава усилията си основно върху елита, че дава поводи демократизацията на България след 1989 г. да бъде определяна като внесена отвън, но другояче едва ли беше възможно тя да се случи. Безспорно е обаче, че се ръководи от дълбокото си убеждение за лична отговорност към обществото. Той вярва, че човек трябва да върне на обществото поне част от това, което е получил. Този принцип е фундамент на неговата гражданска и благотворителна дейност. Твърди също, че обича хората и особено младото поколение. Още през 2003 г. определя като „голяма трагедия за България – пустата реформа на законодателната власт“, заради която чуждестранните инвеститори не са убедени, че сме правова държава. Паралелно с нея според него трябва да върви борбата с престъпността и корупцията. За себе си казва, че е

човек, който обича да действа, който изисква от хората много, но и се опитва да дава (Йорданова 26). А той даде много на България.

За заслугите му към българското общество Димитрий-Иван Евстатиев Паница е отличен със званието „Почетен член на Българската академия на науките“ (1999), с най-високото българско държавно отличие орден „Стара планина“ първа степен (2000), „Доктор хонорис кауза на Американския университет в България“ (2001). Израз на почит и признателност към него е и това, че малка, но значима улица в сърцето на София през 2019 г. е наречена на негово име. На нея се намира една от най-красивите жилищни сгради в българската столица, която е негов роден дом. Построена е през 1907 г. по проект на австрийския архитект Фридрих Грюнангер за неговия дядо Димитър Яблански. По този повод Ерик Льобедел (Eric Lebédel), по това време посланик на Република Франция, страната, приела Дими Паница като свой гражданин, казва: „Хора като Дими Паница, проф. Минко Балкански, Кристо, Силви Вартан, Никола Манев, Цветан Тодоров, които са странствали, независимо дали са французи, американци или българи, са хора на света. Нормално е тяхното отличаване – това е жест от страна на родината, високо оценяван от техните семейства, приятели и близки“ (<https://www.sofia.bg/w/ulica-v-cent-ra-na-sofia-nosi-imeto-na-dimi-panica>). Тези кратки, но съдържателни думи очертават кръга на най-известните българи във Франция, някои от които намират място и в настоящия сборник.

По пътя към своята мечта – свободна и демократична България – Дими Паница среща и разочарования. Най-публично изразеното от тях е свързано с Държавна сигурност (ДС). На 8 февруари 1999 г. в БАН се провежда честване на 150-годишнината от рождението на Иван Евстатиев Гешов, дарител и най-дългогодишен председател на Академията в продължение на 26 години (1898–1924). Като негов пряк правнук Димитрий-Иван Евстатиев Паница изнася академично слово по този повод. През същата година той е избран за почетен член на БАН (Нови почетни членове на БАН 22). Това най-високо звание на Академията се присъжда на учени, държавници, общественици и големи дарители от 1884 г. нататък за изключителни заслуги за успешното развитие на БАН, науката и културата. На 9 февруари 2010 г. Комисията по досиетата оповестява имената на сътрудниците на Държавна сигурност сред ръководството на Академията и на нейните институти. „В последните седмици и месеци съм силно разколебан от събитията, свързани с БАН“, споделя Димитрий-Иван Евстатиев Паница в писмо до акад. Никола Съботинов от 5 март 2010 г. по повод разкритията за

принадлежност към бившата ДС на членове на БАН и се отказва от почетното си членство. Като мотив за напускането си Паница посочва „разкритията за силното присъствие, и то все още на ръководни позиции в академията, на хора, които са силно свързани по един или друг начин със службите на бившата Държавна сигурност“. И добавя: „Липсваше покаяние, липсваше извинение, липсваше гражданско достойнство да се направи крачка назад и да се даде път на неопетнени млади учени“. Отговорът от ръководството на БАН, подписан от председателя акад. Никола Съботинов, е разпространен в медиите. „Ръководството на БАН изразява искреното си съжаление за заявената оставка на Димитрий-Иван Евстатиев Паница като почетен член на академията“, се казва в него и се подчертава още, че закъснялото оповестяване на сътрудниците на ДС е донесло огромни морални загуби на цялото общество. „У нас няма лустрационен закон, който да регламентира санкцията по отношение на сътрудниците на ДС. Призоваваме държавните институции да отговорят на този въпрос, защото той е оставен в ръцете на засегнатите“, настояват от БАН. Писмото завършва с констатацията, че „преобладаващото сътрудничество на учени от БАН с ДС е в областта на науката и технологиите“ (<https://www.mediapool.bg/dimi-panitsa-se-otkaza-ot-pochetno-si-chlenstvo-v-ban-news162661.html>). Хората, свързани с ДС, са онези, които наричат Димитрий-Иван Евстатиев Паница предател и шпионин, които са го прокудили от родината и към които той винаги изпитва дълбоко презрение. Между него и тях има пропаст – те мразят западната демокрация и свободата, тъкмо ценностите, в които дълбоко вярва (Йорданова 26).

За мащаба на личността и идеите на Димитрий-Иван Евстатиев Паница красноречиво свидетелства и участието му в редица знакови чуждестранни институции. Той е дългогодишен член на Международния институт за стратегически изследвания в Лондон (*International Institute for Strategic Studies*); на Англо-американската пресасоциация в Париж (*The Anglo-American Press Association in Paris*), най-старата международна журналистическа асоциация във Франция; на френската Фондация за бъдещето (*La Fondation de l'Avenir*); на Института за демокрация в Източна Европа във Вашингтон (*The Institute for Democracy in Eastern Europe, IDEE*); участва в Консултативния комитет на годишната Международна награда за гражданска смелост в Ню Йорк; в борда на Балканската фондация за децата и младежта (*Balkan Children and Youth Foundation*); в Тристранната комисия (*Trilateral Commission*) за Северна Америка, Европа и Азия – международна неправителствена организация и форум за политически

диалог; на Института за пазарна икономика.

Признанието за заслугите му към човечеството намира израз в наградите Кавалер на Ордена на Почетния легион на Френската република (2005), най-високото държавно отличие на Франция за изключителни военни или граждански заслуги към френската нация, и Медал „Pro Merito“ на Съвета на Европа (2005), с който се награждават изтъкнати юристи, политици и учени за заслуги и отдаденост към европейските ценности, социалното сближаване и международното разбирателство. Последният му е връчен като признание за неговия изключителен и дългогодишен принос към демократичните процеси в Източна Европа и изграждането на гражданското общество в България. Сред международните отличия на Димитрий-Иван Евстатиев Паница е признание от *King's College London*, един от най-старите университети в Лондон и сред най-престижните висши училища във Великобритания, където е избран за почетен настоятел за неговия принос към журналистиката и гражданското общество.

Как един български емигрант достига до такива високи признания във Франция и Европа би се запитал всеки непосветен.

„Не беше чудно, че общителен полиглот като него (българският му си беше непокътнат, а френски и английски говореше и пишеше съвършено), достигнал до върховете на журналистиката, разполагаше с почти неизчерпаем и подновяващ се кръг от познати и приятели по целия свят на най-високо равнище в политическите, медийните, интелектуалните, бизнес средите в САЩ, Франция, Англия, къде ли не“,

пише за него дипломатът Стефан Тафров и продължава:

„Дълги години Дими Паница беше неофициалният и най-ефикасният външен министър и суперпосланик на България, но въпреки многократно отправяните му предложения не искаше постове, защото повече от всичко ценеше независимостта си“.

Определя го като „сърдечен, топъл, благороден, безкрайно информиран и динамичен човек с неустойимо чувство за хумор и бликащо очарование“ (Тафров). Това усещане за него, споделено от мнозина, е може би най-уместният завършек на този текст, към който се осмелявам да добавя само още три думи: визионер, щедър и вдъхновяващ.

Библиография

Colloquium Theresianum. Festschrift zum 250jährigen Jubiläum der Theresianischen Akademie 1746-1996. Stiftung Theresianische Akademie in Wien, 1996.

Howard, M. M. *The weakness of civil society in post-communist Europe.* Cambridge University Press, 2003.

Ivan Evstratiev Geshov. Lichna korespondentsia. Sastaviteli Radoslav Popov, Vasilka Tankova. Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 1994 [Иван Евстратиев Гешов. Лична кореспонденция. Съставители Радослав Попов, Василка Танкова. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1994].

Ivanov, Martin, Georgi Ganey. *Biznes elitite na Bulgariya: 1912-1947, 1989-2005.* Iztok-Zapad, 2009 [Иванов, Мартин, и Георги Ганев. Бизнес елитите на България: 1912-1947, 1989-2005. Изток-Запад, 2009].

„Novi pochetni chlenove na BAN“. *Spisanie na BAN*, 1999, 5-6 [„Нови почетни членове на БАН“. *Списание на БАН*, 1999, 5-6].

Panitsa, Dimitar. „Bulgaria e obarkana i ima nuzhda ot kompas“. *Dnevnik*, 5 January 2005 [Паница, Димитър. „България е объркана и има нужда от компас“. В. *Дневник*, 5 януари 2005].

Preshlenova, Rumyana. *Po patishtata na evropeizma. Vissheto obrazovanie v Avstro-Ungariya i bulgarite (1879-1918).* Paradigma, 2008 [Прешленова, Румяна. По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите (1879-1918). Парадигма, 2008].

Statelova, Elena. *Biografiya na balgarskiya duh (Rodat Panitsa).* Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 1997 [Стателова, Елена. Биография на българския дух (Родът Паница). Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1997].

Statelova, Elena, Vasilka Tankova. *Prokudenite. Balgarskata komunisticheska emigratsiya pri komunizma.* Zhanet-45, 2002 [Стателова, Елена и Василка Танкова. Прокудените. Българската политическа емиграция при комунизма. Жанет-45, 2002].

Stoilova, Lyubinka. „Sobstvenikat. Dimitar Yablanski (1859–1924).“ *Kultura*, br. 19 (2539), 9 may 2003 [Стоилова, Любинка. „Собственикът. Димитър Яблански (1859-1924)“, *Култура*, Брой 19 (2539), 9 май 2003].

Tafrov, Stefan. „Pamet za Dimi.“ *Dnevnik*, 31 yuli 2011 [Тафров, Стефан. „Памет за Дими“. *Дневник*, 31 юли 2011].

Yordanova, Yana. „Profesiya – bulgarin. Za svetovete na Dimi Panitsa“. *Kapital*, br. 31, 9-15 avgust 2003 [Йорданова, Яна. „Професия - българин. За световете на Дими Паница“, *Капитал*, бр. 31, 9-15 август 2003].

<https://balkanski-foundation.org/za-nas/>. Последно посетен на 05.05.2026 г.

<https://bpias.org>. Последно посетен на 05.05.2026 г.

<https://www.mediapool.bg/dimi-panitsa-se-otkaza-ot-pochetното-sichlenstvo-v-ban-news162661.html>. 5 mart 2010 g. Последно посетен на 05.05.2026 г.

<https://schoolofpolitics.org/about-us/>. Последно посетен на 05.05.2026 г.

Приложения

Димитрий-Иван Евстатиев Паница

Снимка: Българско училище
за политика „Димитър Паница“.
<https://schoolofpolitics.org>

*Домът на Димитър Яблански
на ул. „Дими Паница“ в София.*

Снимка на автора.

*Домът на Димитрий-Иван Евстатиев
Паница и Ивон Фуркад-Паница
на ул. „Дьо Шазел“ в Париж.*

Снимка на автора.

ОПАКОВАНИ ГРАНИЦИ, ОТВОРЕНИ СВЕТОВЕ:
КРИСТО МЕЖДУ „НИЕ И ДРУГИТЕ“
И ТРАВМАТИЧНАТА ПАМЕТ ЗА РОДИНАТА

гл. ас. д-р Александра Миланова

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
alexandra.milanova@balkanstudies.bg

WRAPPED BORDERS, OPEN WORLDS:
CHRISTO BETWEEN “US AND THE OTHERS”
AND THE TRAUMATIC MEMORY OF THE HOMELAND

Assist. Prof. Alexandra Milanova, PhD

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
alexandra.milanova@balkanstudies.bg

Abstract: *This study examines the personal and creative evolution of Christo Javacheff – Christo, within the “we and the others” dichotomy and its theoretical elaboration by the Bulgarian-French philosopher Tzvetan Todorov. The interdisciplinary study explores the relationship between the artist’s personal journey, his own experience with emigration, and the construction of an artistic identity that extends beyond national and political boundaries. The analysis argues that Christo’s rejection of national self-identification does not simply signify a rupture with his homeland but rather reflects a complex form of distancing rooted in the traumatic experience of the totalitarian regime. At the same time, his Bulgarian origins find expression in the symbolism of wrapping and in his understanding of boundaries, freedom, and the transience of the artistic act. From this perspective, the large-scale projects he carries out together with his wife and artistic partner, Jean-Claude, can be interpreted as sites of encounter between different cultures and as a means of overcoming political, social, and artistic boundaries.*

The study draws on scholarly publications, biographies, and interviews with Christo, as well as on Tzvetan Todorov’s seminal 1989 study “We and the Others: French Thought on Human Diversity”. These sources allow us to trace the relationship between the cosmopolitan artist’s life journey and the development of his artistic philosophy.

Keywords: *Christo Javasseff – Christo, Tzvetan Todorov, identity, boundaries, freedom*

Увод

Кристо е сложен естетически феномен, който удивлява както изкуствоведите, така и публиката. Пълноценното възприемане и осмисляне на монументалните му художествени проекти предполага както специфична културна нагласа и разбиране на контекста, в който са създадени, така и задълбочено познание за живота на космополитния творец, *alter ego* на родения в Габрово Христо Явашев. Неговият път от България до международната сцена е свързан с фундаменталните въпроси за идентичността и взаимодействието между различни култури – теми, които вълнуват и неговия съвременник, бележития философ, семиотик, литературовед и културолог Цветан Тодоров.

Целта на настоящото изследване не е да направи сравнение между двамата, макар те да са сред най-забележителните артисти и интелектуалци от български произход през втората половина на XX и началото на XXI век. Тяхното творчество получава широко международно признание, а идеите им оказват значимо влияние – съответно в областта на съвременното изкуство и хуманитаристиката. Между тях обаче съществуват и сериозни различия, свързани най-вече с емигрантския опит, връзката с родината и майчиния език, устойчивото присъствие/темпоралния характер на произведенията им. Ето защо анализът е съсредоточен върху Кристо, живота му в емиграция и изграждането на художествена идентичност, която надхвърля националните и политическите ограничения. В този контекст изследването разглежда и по-широкия въпрос за отношенията между самоопределение, принадлежност и свобода. Това е проблематика, която занимава Цветан Тодоров и присъства в неговите трудове, главно в съчинението „Ние и другите. Френската мисъл за човешкото многообразие“, посветено на механизмите, чрез които се формират представите за „своето“ и „чуждото“ в различен исторически и културен контекст (Атанасов).

Необходимо е да се отбележи, че както във философските размисли на българо-френския интелектуалец, така и в артистичните произведения на художника авангардист, идентичността се осмисля като динамичен процес, върху който оказват влияние срещите с другите. Дихотомията

„ние и другите“ е универсална категория, чрез която се изгражда Аз-ът: човек осъзнава себе си, когато познае другия и се разграничи от него (Кьосев). Идеите и творчеството на получилия международно признание Кристо, прекарал по-голямата част от живота си в емиграция, допълват това разбиране и показват, че диалогът между „свое и чуждо“, между „ние и другите“ не заличава собствената културна принадлежност, а я трансформира и обогатява. В този смисъл неговите мащабни проекти демонстрират как изкуството трансформира границите от символи на разделение в места за среща, комуникация и ново осмисляне на идентичността в международна среда.

Граници на принадлежността: Кристо между „ние и другите“

Биографичната справка за световноизвестния артист, публикувана в официалния сайт, посветен на Кристо и Жан-Клод, започва по следния начин:

„Кристо е роден на 13 юни 1935 г. в Габрово, България. Той напуска България през 1956 г., като заминава най-напред за Прага, Чехословакия, а след това, през 1957 г., бяга във Виена, Австрия, и впоследствие се премества в Женева, Швейцария. През 1958 г. Кристо отива в Париж, където се запознава с Жан-Клод Денат дьо Гийебон, която става негова съпруга и партньорка в създаването на монументални произведения на изкуството, интегрирани в околната среда“ (Artists – Life and Work).

Сходно е началото на редица публикации и биографични книги, посветени на международно признатия творец. Подобни са и уводните думи към много интервюта, проведени с него от български и чуждестранни журналисти. Изброяването на тези епизоди от живота на Кристо в началото на биографичните разкази не е случайно, тъй като събитията от младежките години имат определящо значение за бъдещото му развитие. Напускането на родината и пребиваването в различни културни и политически пространства са преломен етап в живота на артиста, но и важен фактор за формиране на неговата идентичност и художествени послания. Преместването от едно място на друго е от съществено значение за еволюцията на изкуството му. Всеки път, когато се установява някъде, той е принуден да се приспособява към нови културни и артистични условия, което неизбежно поражда у него емоционални сътресения и носталгия. В този смисъл мащабните временни проекти на Кристо не просто променят заобикалящата среда; те създават пространства за среща

и общуване между познатото и различното. Неговите произведения могат да бъдат разглеждани и като заключителен етап от една художествена еволюция – своеобразни исторически паметници, съхраняващи паметта за местата, които творецът е преобразил чрез изкуството си и от които впоследствие се е отдалечил (Tabakova). В този контекст България заема особено място, защото именно тук се формират първите му художествени възгледи и започва творческият му път.

Аналогично на Цветан Тодоров, който в първите редове на своя основополагащ труд „Ние и другите. Френската мисъл за човешкото многообразие“ признава: „Запознах се със злото през първата половина на живота си, когато живях в страна със сталинсткий режим. Опознавах го постепенно...“ (Тодоров 7), още като дете в родния град Габрово Христо Явашев преживява последиците от политическите репресии срещу най-близките си хора. Първоначално през 1947 г. е национализирано семейното предприятие за обработка на платове. На следващата година е отнет домът на Явашеви, пристроен към фабриката. Няколко месеца по-късно баща му Владимир е набеден за унищожаване на продукция в държавното предприятие. Осъден е и лежи една година в затвора във Велико Търново (Атанасова-Тенева 2025, 5). Случилото се става повод съучениците на 13-годишния Христо публично да му се подиграват, че баща му е капиталист (Chernow 11). Враждебното отношение се проявява и чрез поставянето на надпис върху една от стените на семейния дом, който гласи: „Тук живее враг на народа“ (Wallach). Любопитно е, че по това време бащата на Цветан Тодоров също има неприятности в работата (Тодоров 7).

Смъртта на Сталин през 1953 г. се оказва преломен момент в живота и на двамата знаменити българи. Цв. Тодоров споделя: „После дойде смъртта на Сталин и постепенно, навлизайки в юношеството, започнах да откривам несъстоятелността на официалното говорене, което слушах всекидневно“ (Пак там)¹. Кристо пази до края на живота си трагичен спомен от този период, довел до решението му да емигрира:

„Израснах в това задушавашо общество, където се случваха ужасни неща. Спомням

¹ По-нататък изложението се съсредоточава върху живота, художествените проекти и културното влияние на Кристо. Идеите и творческото наследство на Цветан Тодоров са подробно изследвани от Александър Кьосев и Стоян Атанасов. Техните многобройни анализи и интерпретации допринасят за утвърждаването на българо-френския мислител като ключова фигура в европейската хуманитаристика, но не са обект на това изследване – Бел. авт.

си този отчайващ момент, когато Сталин умря през 1953 г. Бях на 18 и ни накараха да коленичим на площада и да плачем, защото той е умрял. Затова никога не се върнах в България, след като напуснах през 1956 г.“ (Атанасова-Тенева 2025, 5).

Три години след смъртта на съветския диктатор 21-годишният Христо Явашев, по това време студент на големия майстор на съвременната българска живопис Дечко Узунов в Художествената академия в София, решава нелегално да напусне страната². Важно е да се подчертае, че талантливият младеж не бяга от родината, семейството или приятелите си. Бяга от репресиите на една тоталитарна власт, която му казва как да рисува; която му казва и как да не рисува. Която му казва какво да говори и какво да не говори (Христова 2026). Бяга от повсеместната комунистическа пропаганда, която възприема като досадна и невдъхновяваща (Nikolova). Определящ за избора му да емигрира е поривът към свобода, както и отказът да приеме официозното изкуство (Николов). Те намират проявление в бягството от несвободата, в стремежа към независимо творческо (себе)изразяване. Самият Христо открито признава в интервю от 2015 г. пред журналиста Даниел Ненчев:

„Напуснах, защото исках да бъда артист. По същата причина днес аз нямам галерия, не съм свързан с нито една организация, никой не стои над мен. Оцеляваме благодарение на себе си. Не молим никого за пари, сами се финансираме, използвайки докрай капиталистическата система, и го правим по нашите правила. Това е свободата. Напуснах страната на 21 години, за да бъда истински артист, да правя това, което обичам, да не отговарям на въпроси от рода на „това защо е тук, а не там“. И нито един от проектите ни не е бил правен по поръчка. Никой не ни е молил да работим в Абу Даби, Лаго д'Изео, Япония, Калифорния или Австралия – ние бяхме инициаторите на всички тези проекти. Едно от удоволствията на това да си артист е да правиш това, което искаш“ (Ненчев 2015).

Така с напускането на родината се осъществява преходът на Христо Явашев от „единия“, тоталитарния свят, към „другия“, свободния, а не

² На 23-годишна възраст, през 1963 г., Цветан Тодоров също напуска България, но при доста по-различни обстоятелства. За разлика от Христо, той отива в Париж като невидим, но завършен ерудит. Владее три езика: руски, английски и немски, а по-късно научава и френски. През 1970 г. защитава докторска дисертация под ръководството на Ролан Барт и започва да изгражда международната си кариера на философ, семиотик и литературен теоретик. Вж. „Хуманизъм „на предела“. Разговор с професорите Стоян Атанасов и Александър Кьосев“. *Култура*, бр. 3 (3006), март 2024 г. <https://www.kultura.bg/article/1693-humanizym-%E2%80%99Ena-predela%E2%80%99C-razgovor-s-profesorite-stoyan-atanasov-i-aleksandyr-kosev>.

само от Изток на Запад (Николов).

Кристо често е определян като „гражданин на света“ или „глобална личност“, която е преосмислила своята идентичност и може да се впише в различни културни пространства. В действителност художникът навсякъде е възприеман като друг, като чужденец. „Да бъда чужденец, беше червената линия на целия ми живот“, признава Кристо пред швейцарския куратор, критик и изкуствовед Ханс Удрик Обрист (Obrist).

Особено трудни и изпълнени с предизвикателства са първите години от емигрантския път на твореца. Още когато пристига във Виена през януари 1957 г., той предава на австрийските власти българския си паспорт и иска политическо убежище. От този момент за него започва период на адаптация и несигурност, белязан от безмилостните изпитания на всекидневното оцеляване в самоналожено изгнание (Chernow 44). Повече от 16 години Христо Явашев ползва единствено временни документи и остава без гражданство. Вместо това разполага с Нансенов паспорт, който му позволява – като политически бежанец – да пътува безпрепятствено по света и да се установява където пожелае. В интервю за списание „Цайт“ през 2017 г. Кристо си спомня за този период: „През всичките 16 години без гражданство бях безотечественик. Но не гражданството – идентичността прави човека. А моята идентичност е Кристо. Това е нещото, което никой не може да ми отнеме“ (Лик 74). Тези думи разкриват едно от фундаменталните убеждения на бележития артист, което до голяма степен оформя неговата житейска философия и художествено творчество: разбирането, че идентичността не се определя от националната или политическата принадлежност, а от способността на отделната личност да изгради и отстоява своята индивидуалност. От тази гледна точка идентичността е неприкосновена от политическата ситуация, липсата на гражданство, принудителната или доброволната емиграция.

Кристо възплъщава това разбиране и в своето изкуство. Характерният му метод на опаковане на знакови архитектурни паметници (например Райхстага в Берлин или Триумфалната арка в Париж) би могъл да се разглежда като художествено размишление върху скритите пластове на идентичността. Покривайки познатите форми на сградите с плат, той приканва публиката да погледне отвъд познатите „идентичности“ на зданията и пространствата, които заемат. Това позволява на обектите временно да приемат нова, необременена, свободна форма (Walsh; German History in Documents and Images). Постига се ефект, при който вместо да се пренесат в друга реалност, зрителите започват да усещат

съществуващата по различен начин. Подтикнати са да реагират и така се превръщат в протагонисти. По този начин се появява изкуство, което не е изобразително, а съвременно, защото не изобразява реалността, а е част от нея (Koddenberg 2020).

Стремежът към свобода, който е основата на този мащабен, визуално впечатляващ и понякога противоречив художествен подход, определя не само творбите на Христо, но и житейските му избори. През октомври 1957 г. Христо Явашев успява да получи временна швейцарска виза, която го приближава още повече до Париж – заветната цел на неговото начинание. След дълго и изтощително пътуване той пристига във френската столица през март 1958 г. Първите няколко месеца от неговото пребиваване в Париж са белязани от противоречиви усещания – отчаяние и възторг, съмнение в себе си и оптимизъм, самота и радост (Koddenberg 2021, 56). В България Христо Явашев многократно рисува себе си. В Париж прави последния си автопортрет и го озаглавява „Чужденецът“ (*L'Étranger*). Впечатляващата творба в стил кубизъм е една от последните му фигуративни картини, преди да премине към емблематичните опаковани и скулптурни произведения (*Ibid.* 58). На нея художникът отпечатва ръката си на фона на листове хартия, вероятно абстрактно изобразени документи. Макар да носи заглавието на едноименната книга на френския писател и философ Албер Камю, картината всъщност изобразява един от парадоксите в живота на Христо: заради статута на политически бежанец без гражданство, ръцете му, вместо да рисуват и създават изкуство, са използвани многократно за снемане на пръстови отпечатыци на граничните пунктове. Основният мотив в произведението е за чужденеца като интроспективен намек за вътрешното състояние на артиста след бягството му от тоталитарния режим в България. Той преминава през продължителен период на изолация и несигурност, докато се опитва да се справи с предизвикателствата на живота като художник в непознат град, който учи френски и полага основите на своята артистична кариера в чужбина.

Когато в края на 50-те години на XX век Христо Явашев се установява в Париж, градът вече се е утвърдил като световна столица на културата и изкуството. Тя трудно може да бъде покорена от все още неизвестен художник от България, който слабо говори езика на французите. Това затруднява него и дразни тях. Местните критици се отнасят твърде резервирано към първите му опаковани обекти и кули от варели. Нещо повече, влиятелният куратор, културен философ и художествен критик Пиер Рестани първоначално дори не го приобщава към последователите

на движението на „Новия реализъм“ (*Nouveau réalisme*). Отношението към артиста от България отново е като към друг, като към чужденец. В Париж Христо Явашев навсякъде се сблъсква както с етноцентризма, така и с релативизма – двата основни модела при осмисляне на различието, подробно изследвани във вече посочения фундаментален труд на Цветан Тодоров чрез критическо вникване в съчиненията на Монтен, Монтескьо, Токвил и Леви-Строс.

За да се издържа, младият българин мие коли и съдове в популярни ресторанти, рисува портрети с маслени бои върху платно (Атанасова-Тенева 2021). Подписва повечето картини с фамилното си име – Явашев (Javacheff), но постепенно се осъзнава като Христо (Christo). Родителите на любимата му Жан-Клод го приемат като талантлив портретист на семейството, но не и като част от него. По това време в успеха му вярват само двама души: той и Жан-Клод, родена на същата дата и в същата година като него, която изоставя всичко, дори семейството си, за да му се посвети изцяло (Николов).

Изложбите, реализирани по това време от двамата артисти, са резултат от техните непрестанни лишения и денонощна работа. Първата им самостоятелна изява дори не се провежда в Париж, а в Кьолн. Двата са забелязани от парижката публика едва когато построяват „Стена от петролни варели – Желязната завеса“ на ул. „Висконти“ (Атанасова-Тенева 2021). На 27 юни 1962 г. вечерта Христо и Жан-Клод блокират улицата с 89 варела. Високата над четири метра барикада прекъсва движението по Левия бряг на Сена за осем часа (Artworks – Wall of Oil Barrels – The Iron Curtain, Rue Visconti, Paris, 1961–62). Инсталацията всъщност е художествен протест срещу издигнатата Берлинска стена; срещу онова, което отделя хората отгатък, а и сънародниците на българския творец от свободата. Тя е и несъгласие с бруталното полицейско насилие срещу мирни алжирски демонстранти, извършено няколко месеца след края на Алжирската война за независимост³ (Obrist). Изборът на място за артистичната изява съвсем не е случаен. Това е пространството между улиците „Бонапарт“, по която преминава шествието на Наполеон при коронацията му за император, и „Сена“, където и днес са съсредоточени някои от най-важните галерии в Париж. Там, където Христо издига своята

³ На 17 октомври 1961 г. френската полиция атакува десетки хиляди алжирци, протестиращи срещу наложения им вечерен час и искащи независимост. Стотици са убити, а телата им са хвърлени в река Сена. Вж. Philippi, Ed. *S. Christo and Jeanne-Claude: Barrels and The Mastaba 1958–2018*. Cologne: TASCHEN, 2018, pp. 8–13.

„Стена от петролни варели – Желязната завеса“, са живели Дьолакроа и Балзак (Николов). Знаменитият френски художник е важен символ в замисъла. Той е автор на прочутата картина „Свободата води народа“ (1830), станала символ на Френската революция и свободолюбивия френски дух.

Именно този проект се превръща в повратна точка в живота на Кристо и Жан-Клод. Той за първи път привлича вниманието на по-широка публика и поставя началото на характерния за артистичната двойка художествен език – намесата в градската среда.

Опаковането като творческа философия

През ноември 1963 г. Кристо осъществява своя първи „опакован“ проект, макар и без да има разрешение за това. Обектът е скулптура в градината на Вила Боргезе в Рим. Три месеца по-късно, отново без да получи разрешение, той опакова една от позлатените статуи на площад „Трокадеро“ в Париж, разположена на ъгъла до апартамента на Жан-Клод (Koddenberg 2020). В началото на следващата година двамата артисти се преместват в Ню Йорк. Пристигат с туристическа виза за три месеца, а след това три години живеят като нелегални мигранти. Обитават промишлено помещение, което не е предназначено за жилищни нужди (Mirlesse).

В Ню Йорк Кристо и Жан-Клод развиват концепцията за „опакован монумент“ в много по-голям мащаб. Последователната им работа се увенчава с успех и те получават все повече предложения да реализират идеите си в различни части на Европа, а впоследствие се утвърждават и на световната художествена сцена. Тяхната романтична и творческа връзка продължава повече от пет десетилетия, до смъртта на Жан-Клод през 2009 г. Заедно създават едни от най-прочутите монументални проекти, които подаряват споделени преживявания на публиката по целия свят. Въпреки че произведенията им са резултат от съвместни усилия, заслугите за тях първоначално се приписват единствено на Кристо. Приносът на Жан-Клод е официално признат едва през 1994 г. (Rees).

Сред най-значимите им проекти, свързани с опаковането на емблематични сгради и покриването на природни обекти, се открояват и до днес:

Опакованият бряг (*Wrapped Coast*) в Литъл Бей, Сидни (1969): покрити са 2,5 км от скалистия бряг и плажната ивица в Литъл Бей с 92 900 кв. м противоерозионна мрежа и 56,3 км полипропиленово въже;

Бягащата ограда (*Running Fence*) в Калифорния (1972–1976): издигната е стена от 200 000 кв. м найлон с височина 5,5 м, която се спуска по хълмовете на окръзите Сонома и Марин и навлиза директно в Тихия океан;

Опакованият Пон Ньоф (*The Pont Neuf Wrapped*) в Париж (1975–1985): най-старият парижки мост е обвит с 40 000 кв. м блестящ полиамиден плат;

Обградените острови (*Surrounded Islands*) в Маями, Флорида (1983): 11 естествени острова са опаковани с 604 000 кв. м яркорозово полипропиленово платно, което следва контурите на бреговете им. Творбата се простира на площ от около 11,3 км;

Чадърите (*The Umbrellas*) в Япония и САЩ (1991): 3100 гигантски чадъра (сини в Япония, жълти в САЩ) с височина 6 м са разположени в щата Калифорния и японската префектура Ибараки;

Опакованият Райхстаг (*Wrapped Reichstag*) в Берлин (1995): сградата на германския парламент е обвита със 100 000 кв. м сребрист полипропиленов плат и 15 км синьо въже;

Портите (*The Gates*) в Сентръл Парк в Ню Йорк (2005): 7503 винилови порти в шафранов цвят са разположени по протежение на 37 км алеи в Сентръл Парк. За изработването им са поръчани 5000 тона стомана, т.е. две трети от теглото на Айфеловата кула (*Seymour*). Инсталацията се превръща в събитие, което променя атмосферата и дава повод за празнуване след атентатите от 11 септември 2001 г. Портите вдъхват нов живот както на зимния пейзаж, така и на все още обгърнатия в траур Ню Йорк (*Wallach*);

Плаващите кейове (*The Floating Piers*) в езерото Изео в Италия (2016): 3-километрова плаваща пътека е изградена от около 220 000 модулни полиетиленови кубчета, покрити с 100 000 кв. м яркожълт плат, който променя цвета си в зависимост от светлината и влажността. Пътеката свързва градчето Сулцано с най-големия езерен остров в Европа – Монте Изола, и с остров Сан Паоло. *Плаващите кейове* е първият проект, който Кристо осъществява след смъртта на Жан-Клод. Творбата се превръща в най-посещаваната художествена реализация през 2016 г. (*Seymour*). Любопитното е, че няма мост, който да свързва Монте Изола със сушата; до острова може да се стигне единствено с ферибот. По време на проекта обаче, в продължение на 16 дни, жителите на острова и туристите получават възможността да се разхождат сякаш по повърхността на водата (*Wallach*);

Лондонската Масстаба (*The London Mastaba*) в Хайд Парк (2018):

скулптура от 7506 хоризонтално подредени цветни варела с тегло 600 т. и височина 20 м;

Опакованата Триумфална арка (L'Arc de Triomphe, Wrapped) в Париж (2021): паметникът е обвит с 25 000 кв. м рециклируем полипропиленов плат в сребристосиньо и 3000 м червено въже. Творбата е реализирана след смъртта на Кристо по проект от 1961 г. (Artworks – Realized Projects).

Тези художествени произведения са обекти в постоянно движение. Не са статични като дърво, камък или стомана. *Опакованият Райхстаг* например в продължение на 14 дни е като жив организъм, който диша, движи се от поривите на вятъра, променя цвета и формите си от слънчевата светлина. *Бягащата ограда* също е в непрекъснато движение, демонстрирайки необикновената сила на вятъра. *Обградените острови* пък се местят с прибоя, с вълните на океана. Казано по друг начин, проектите са динамични структури (Castro). Освен това всеки зрител има право да възприема художествените произведения по свой собствен начин. Показателен в това отношение е проектът *Чадърите*. Реакциите към инсталацията разкриват различни модели на взаимодействие с художественото пространство: в Съединените щати хората преминават покрай жълтите чадъри със своите автомобили, докато в Япония посетителите събуват обувките си, сякаш влизат в домовете си, и използват зоната под сините чадъри като място за пикник (Seymour).

Инициативите на Кристо и Жан-Клод удивляват не само с умелото съчетание между художествена визия и инженерна прецизност, но и със своя временен характер. Проектите се подготвят в продължение на години, а понякога и на десетилетия, и предполагат взаимодействие с държавни и общински институции, корпорации и местната общност. Осъществяването на *Опакования Пон Ньоф* отнема 10 години, а на *Опакования Райхстаг* – 25, тъй като проектът е отхвърлян три пъти. Артистите чакат 26 години, за да получат разрешение за *Портите* в Сентръл Парк. „Това не е търпение! Жан-Клод винаги го наричаше страст“ (Mirlesse). В действителност през близо 50-годишната си съвместна кариера двамата реализират едва 23 проекта с различен мащаб, докато за други 47 така и не получават разрешение (92NY Talks).

Все пак творбите са преходни⁴. Техният живот е ограничен до дни или

⁴ Кристо признава, че не харесва определението „ефимерен“, не и по отношение на неговата работа. Предпочита да нарича проектите си „временни“. „Ефимерно“ подсказва нещо неустойчиво. Нестабилно. Всички наши проекти са създадени, за да останат. Дори да стоят някъде само три уикенда. Те са направени, за да останат завинаги. Не можем да получим

седмици, след което биват разглобени, а материалите – рециклирани. Това е съзнателен артистичен похват, който има за цел да насочи вниманието на зрителите към изключителността на преживяването, предизвикано от неизбежната промяна на пространството (Rees). Една от характерните особености на творческата философия на Кристо и Жан-Клод е именно смелостта да създават изкуство, което ще изчезне; идеята за „присъствие на отсъствието“, за продължителния ефект от техните проекти в публичната среда десетилетия след създаването им. Така например децата на някои фермери в Калифорния, свидетели на *Бягащата ограда*, носят спомена за проекта, за използваните материали, останали на разположение на фермерите след демонтирането на конструкциите, но най-вече за красотата и усещането за пространство, свобода и енергия, което създава творбата (Бояджиев 14).

През цялото време водещ принцип в работата на двамата артисти е отказът от повторение на вече реализирани проекти и от представянето на едно и също произведение на различни места. Над всичко обаче е идеята за свобода. Нито една от техните творби не може да бъде притежавана или комерсиализирана. За да не допуснат това, те полагат огромни усилия. Показателен пример е проектът *Опакованият Райхстаг* в центъра на Берлин, когато Кристо и Жан-Клод не само наемат сградата, но и територията в радиус от половин километър около нея. Целта е да се предотврати използването на пространството с търговска цел от различни компании. Подобен подход е приложен и при изграждането на *Портите* в Сентръл Парк. Артистите заплащат три милиона долара на градската управа, за да ограничат използването на пространството за заснемане на филми и музикални видеоклипове по време на реализацията на проекта. Разрешено е провеждането на прочутия нюйоркски маратон, но не и свързаните с него рекламни и търговски инициативи (Mirlesse). По този начин творците гарантират, че намесата в градската среда ще остане фокусирана само и единствено върху техния художествен проект.

разрешение за нещо, което да присъства завинаги в публичното пространство. Но за да си осигурим необходимите разрешения, инсталациите се изграждат така, сякаш ще останат завинаги. Разбира се, в такъв случай би била необходима поддръжка и би трябвало да се грижим за тях. Но те не са ефимерни. Винаги ми е харесвало сравнението с номадските племена; те изграждат палатките си, домовете си. Преместват се в пустинята, но домовете им са направени много солидно, защото трябва да издържат на вятъра и природните сили. Те не са ефимерни подслони“. Mirlesse, Sabine. “Christo with Sabine Mirlesse.” *The Brooklyn Rail*, September 2021. <https://brooklynrail.org/2021/09/art/Christo-with-Sabine-Mirlesse/>. Последно посетен на 18.05.2026 г.

Травматичната памет за родината

Критическото тълкуване на живота и творчеството на Кристо показва, че мащабът е в мисълта на твореца, а не в пространствените измерения на мястото, където е роден. Разкрива също колко болезнени и сложни могат да бъдат отношенията с родината и майчиния език. Опитите на международно признатия артист да заличи напълно произхода си и да потисне спомените за страната, в която е роден и израснал, свидетелстват за дълбоко травматични преживявания, които намират отражение и в неговите художествени проекти. В публичните си изяви Кристо многократно подчертава, че изкуството му е „вик за свобода“. Но свободата, според видния словенски философ, културолог и социален критик Славой Жижек, „в крайна сметка не е нищо друго освен пространството, създадено от травматично преживяване; пространството, което трябва да бъде запълнено от условните символизации на това преживяване“ (Žižek 58; Tabakova).

Независимо че в редица интервюта Кристо говори за българските си корени, след като напуска родината, той никога не се завръща – дори когато майка му умира в Пловдив през 1983 г. Вместо него Жан-Клод пътува до България и посещава гроба ѝ. По това време Кристо все още е смятан за „невъзвращенец“. Двамата се страхуват, че макар и с американски паспорт, той все пак няма да получи разрешение да отпътува (Атанасова-Тенева 2025, 8).

Но и след свалянето на комунистическия режим Кристо не се връща в родината. Нещо повече, в интервю от март 2020 г., няколко седмици преди смъртта си, категорично заявява, че никога няма да се прибере в България (Mirlesse). Причините за неговото решение са различни. Едната е многократно заявявана публично от самия творец. Това е твърдото убеждение, което двамата с Жан-Клод споделят до края на живота си – да пътуват само до места, където се интересуват от изкуството им; където колекционери и музеи купуват техни произведения; където са осъществявали или предстои да реализират проекти (Mirlesse; Атанасова-Тенева 2025, 8). Другата причина се крие в споделеното от близкия приятел на Кристо, художника Сол Стайнберг, в разговор с него. Роденият в Румъния артист, който посещава страната след падането на комунизма, го съветва: „Не си разваляй спомените“. Българинът не му отговаря и сякаш мълчаливо се съгласява. Все пак един от проектите на Кристо в известна степен изиграва ролята на неговото несъстояло се

завръщане. Плаващите кейове на езерото Изео са построени от български екип. Общуването на артиста с работниците и хилядите посетители от България директно и чрез изкуството изгражда мост между него и сънародниците му. Така той се доближава до българите или поне до онези, израснали в посткомунистическа България (Атанасова-Тенева 2025, 9).

Сред емигрантите интелектуалци, напуснали България през 50-те и 60-те години на XX век, съществува отношение към произхода им, сходно с това на Кристо, а именно желание за нова идентичност, при която от старата остава само името. Съвременният артист радикализира забравянето – избира си ново име и престава не само да говори, но и да разбира майчиния си език (Ангелов). Отказва да общува на български дори с братята си. Твърди, че не може, а и не иска да използва майчиния език. Даже авторът на документалния филм „Границата на нашите мечти. Христо и Анани Я.“ Николай Балабанов е принуден по време на снимките да общува с него на френски (Рот). Оправданията на Кристо за подобно поведение са различни: от обяснението, че е изцяло фокусиран върху изкуството си и няма време – а и причина – да пътува до България, до допускането, че е забравил майчиния език, въпреки че когато говори английски или френски, има отличителен български акцент (Tabakova). В статията на „Ню Йорк Таймс“, публикувана непосредствено след смъртта му, дори се посочва, че говори „неразбираем английски“ (Smith). Освен това Кристо остава дистанциран от артистичните среди в България. Той не поддържа близки професионални връзки с колеги от страната и не проявява видим интерес към развитието на местната художествена сцена (Ангелов).

Добре известно е, че този забележителен съвременен творец от български произход сам избира да говори на английски. По-рядко се отбелязва, че Кристо не е единственият, който се отказва от майчиния език; Жан-Клод постъпва по същия начин. Двамата „заедно от Франция емигрират в САЩ... Заживяват американската мечта по свой собствен начин. И техният модел на създаване на изкуство се изучава в „Харвард“ (Христова 2026). Според журналиста Даниел Ненчев отказът от майчиния език им позволява да творят на различни места по целия свят, възползвайки се от универсалността на английския, „за да бъдат максимално свободни и да създадат свой собствен език... – бинарен код – между рисунките на Кристо и продуцентския размах на Жан-Клод“ (Пак там).

Заклучение

Кристо е забележителен представител на съвременното изкуство, чиято творческа идентичност надхвърля националните граници. Той напуска комунистическа България, но не изгражда чувство за принадлежност нито към Франция, където прекарва шест години, нито към Съединените щати, където живее повече от половин век. Както отбелязва неговата съпруга и артистичен партньор Жан-Клод: „Ще останем имигранти до края на живота си. Американските ни паспорти не променят нищо. Ние сме бежанци“ (Castro).

За Кристо националната принадлежност не е водещ елемент от самоопределението му. Той се възприема преди всичко като творец, чиято работа не е ограничена от географски рамки. Неговата принадлежност не е към определена държава, а към самото изкуство. Въпреки това опаковането на емблематични архитектурни паметници, което в по-късните му проекти се осъществява чрез използване на текстилни материали, е косвена връзка с българския му произход и препратка към семейната фабрика в Габрово. От тази перспектива художествените творби на Кристо могат да бъдат интерпретирани като постмодернистични, посткомунистически произведения, които приемат различни форми, но винаги остават свързани с идеята за границите – културни и политически – и тяхната подвижност.

Темата за преодоляването на границите не остава ограничена в художествената практика, а присъства и в начина, по който артистът осмисля собствения си житейски път и гледа към бъдещето. В разговор с американската режисьорка, журналистка и изкуствоведка Амей Уолах Кристо споделя:

„Истината е, че като цяло съм оптимист. Виждам, че светът е пълен с нещастия. Самият аз бях бежанец, точно като хората, които сега се качват в лодките. Знам, че е ужасно. Но също така знам, че съм оцелял и съм голям оптимист, защото съм роден такъв. Вярвам, че нещата могат да се наредят и ще бъдат вълнуващи“ (Wallach).

Ще бъдат...

Библиография

“Artists – Life and Work.” *Official website of artists Christo and Jeanne-Claude*. <https://christojeanneclaude.net/life-and-work/>. Accessed 09.05.2026.

“Artworks – Realized Projects. *Official website of artists Christo and Jeanne-Claude*.” <https://christojeanneclaude.net/artworks/the-iron-curtain/>. Accessed 09.05.2026.

“Artworks – Wall of Oil Barrels – The Iron Curtain, Rue Visconti, Paris, 1961-62.” *Official website of artists Christo and Jeanne-Claude*. <https://christojeanneclaude.net/artworks/the-iron-curtain/>. Accessed 09.05.2026.

“Hristo Yavashev – Kristo: Bez izkustvo bih prestanal da disham.” *Lik: Kristo i Zhan-Klod na 90 vav vechnostta*, June 2025 [„Христо Явашев – Кристо: Без изкуство бих престанал да дишам“. *Лик. Кристо и Жан-Клод на 90 във вечността*, юни 2025].

„Humanizam „na predela“. Razgovor s profesorite Stoyan Atanasov i Aleksandŭr Kyosev“. *Kultura*, br. 3 (3006), mart 2024, <https://www.kultura.bg/article/1693-humanizym-%E2%80%99Ena-predela%E2%80%99C-razgovor-s-profesorite-stoyan-atanasov-i-aleksandyr-kosev>. Accessed 19.06.2026 [„Хуманизъм „на предела“. Разговор с професорите Стоян Атанасов и Александър Къосев“. *Култура*, бр. 3 (3006), март 2024 г. <https://www.kultura.bg/article/1693-humanizym-%E2%80%99Ena-predela%E2%80%99C-razgovor-s-profesorite-stoyan-atanasov-i-aleksandyr-kosev>. Последно посетен на 19.06.2026 г.]

92NY Talks. “Iconic Artist Christo in Conversation with Amei Wallach.” 92NY, March 5, 2021. <https://www.92ny.org/archives/christo-amei-wallach-podcast>. Accessed 18.05.2026.

Angelov, Angel V. „Tvorchestvoto na Kristo (Yavashev) v Bulgariya: interpretatsii i ideologemi.“ *Literaturen klub*. <https://litclub.bg/library/fil/angelvangelov/christo.html#5>. Accessed 18.05.2026 [Ангелов, Ангел В. „Творчеството на Кристо (Явашев) в България: интерпретации и идеологии“. *Литературен клуб*. <https://litclub.bg/library/fil/angelvangelov/christo.html#5>. Последно посетен на 18.05.2026 г.]

Atanasov, Stoyan. *Tsvetan Todorov: Aksiologiya na razuma*. Sofia: Iztok-Zapad, 2011. [Атанасов, Стоян. *Цветан Тодоров: Аксиология на разума*. София: Изток-Запад, 2011].

Atanasova-Teneva, Evgeniya. “Hristo/Kristo i Bulgariya.” *Lik. Kristo i Zhan-Klod na 90 vav vechnostta*, June 2025, pp. 4–9 [Атанасова-Тенева, Евгения. „Христо/Кристо и България“. *Лик. Кристо и Жан-Клод на 90 във вечността*,

юни 2025, с. 4–9].

Atanasova-Teneva, Evgeniya. "Kristo i Zhan-Klod sled zhivota." *Kultura*, no. 8 (2981), October 2021. <https://www.kultura.bg/article/881-kristo-i-zhan-klod-sled-zhivota> [Атанасова-Тенева, Евгения. „Кристо и Жан-Клод след живота“. *Култура*, бр. 8 (2981), октомври 2021. <https://www.kultura.bg/article/881-kristo-i-zhan-klod-sled-zhivota>].

Boyadzhiev, Lachezar. "Ideite za krasota i svoboda na Kristo i Zhan-Klod." *Lik. Kristo i Zhan-Klod na 90 gav vechnostta*, June 2025, pp. 10–15 [Бояджиев, Лъчезар. „Идеите за красота и свобода на Кристо и Жан-Клод“. *Лик. Кристо и Жан-Клод на 90 във вечността*, юни 2025, с. 10–15].

Castro, Jan Garden. "A Matter of Passion: A Conversation with Christo and Jeanne-Claude." *Sculpture* 23, no. 3, April 2004. <https://sculpturemagazine.art/a-matter-of-passion-a-conversation-with-christo-and-jeanne-claude/>. Accessed 18.05.2026.

Chernow, Burt. *Christo and Jeanne-Claude: A Biography*. With an Epilogue by Wolfgang Volz. St. Martin's Press, 2002.

Christo and Jeanne Claude Wrap the Reichstag (Retrospective Account, 2015), *German History in Documents and Images*. <https://germanhistorydocs.org/en/a-new-germany-1990-2023/ghdi:video-5125>. Accessed 10.07.2026.

Hristova, Yanitsa. "Kristo ne byaga ot Balgariya, a ot represiite na totalitarnata vlast, kaza zhurnalistat Daniel Nenchev." *Balgarska Telegrafna Agentsiya*, June 19, 2026. <https://www.bta.bg/bg/news/lik/culture/1150617-kristo-ne-byaga-ot-balgariya-a-ot-represiite-na-totalitarnata-vlast-kaza-zhurn>. Accessed 11.07.2026 [Христова, Яница. „Кристо не бяга от България, а от репресиите на тоталитарната власт, каза журналистът Даниел Ненчев“. *Българска телеграфна агенция*, 19 юни 2026. <https://www.bta.bg/bg/news/1150617-kristo-ne-byaga-ot-balgariya-a-ot-represiite-na-totalitarnata-vlast-kaza-zhurn>. Последно посетен на 11.07.2026 г.].

Koddenberg, Matthias. *Christo and Jeanne-Claude: In/Out Studio*. Verlag Kettler, 2021.

Koddenberg, Matthias. *Christo and Jeanne-Claude: The Early Years*. Verlag Kettler, 2020.

Kyosev, Aleksandŭr. *Indigoto na Gyote*. Sofia: Figura, 2008 [Кюсов, Александър. *Индигото на Гьоте*. София: Фигура, 2008].

Mirlesse, Sabine. "Christo with Sabine Mirlesse." *The Brooklyn Rail*, September 2021. <https://brooklynrail.org/2021/09/art/Christo-with-Sabine-Mirlesse/>. Accessed 18.05.2026.

Nenchev, Daniel. "Kristo: Izkustvoto e nad vsichko." *Capital Light*, September 11, 2015. https://www.capital.bg/light/lica/2015/09/11/2608161_

kristo_izkustvoto_e_nad_vsichko/. Accessed 11.05.2026 [Ненчев, Даниел. „Кристо: Изкуството е над всичко“. *Капитал Light*, 11 септември 2015. https://www.capital.bg/light/lica/2015/09/11/2608161_kristo_izkustvoto_e_nad_vsichko/. Последно посетен на 11.05.2026 г.].

Nikolov, Toni. “Kristo i svobodata na tvorenieto.” *Portal Kultura*, June 4, 2020. <https://kultura.bg/web/kristo-i-svobodata-na-tvorenieto/>. Accessed 18.05.2026 [Николов, Тони. „Кристо и свободата на творението.“ *Портал Култура*, 4 юни 2020 г. <https://kultura.bg/web/кристо-и-свободата-на-творението/>. Последно посетен на 18.05.2026 г.].

Nikolova, Milana. “Christo’s ‘L’Arc de Triomphe, Wrapped’ and His Complicated Relationship with Bulgaria”, *Emerging Europe*. September 27, 2021. <https://emerging-europe.com/christos-larc-de-triomphe-wrapped-and-his-complicated-relationship-with-bulgaria/>. Accessed 13.05.2026.

Obrist, Hans Ulrich. “Christo in Conversation with Hans Ulrich Obrist.” *Serpentine Galleries*. July 8, 2020. <https://www.serpentinegalleries.org/art-and-ideas/christo-interview/>. Accessed 13.05.2026.

Philippi, Ed. S. *Christo and Jeanne-Claude: Barrels and The Mastaba 1958–2018*. Cologne: TASCHEN, 2018.

Prevented Ocean Plastic. “Monumental Abstraction: The Legacy of Christo’s Environmental Art.” June 5, 2020. <https://www.preventedoceanplastic.com/monumental-abstraction-the-legacy-of-christos-environmental-art/>. Accessed 10.07.2026.

Rees, Lucy. “8 Iconic Artworks That Defined Christo’s Legacy.” *Galerie Magazine*. June 2, 2020. <https://galeriemagazine.com/8-iconic-artworks-christo-legacy/>. Accessed 16.05.2026.

Rot, Yuliana. “За Кристо и балгарштината”, *Deutsche Welle Bulgariya*. July 21, 2016. <https://www.dw.com/bg/a-19414465>. Accessed 13.05.2026 [Рот, Юлиана. “За Кристо и българщината”, *Deutsche Welle България*. 21 юли 2016. <https://www.dw.com/bg/a-19414465>. Последно посетен на 13.05.2026 г.].

Seymour, Harry. “In Conversation with Christo, the Artist Who Wraps Islands.” *AnOther*, January 26, 2018. <https://www.anothermag.com/art-photography/10522/in-conversation-with-christo-the-artist-who-wraps-islands>. Accessed 18.05.2026.

Smith, Roberta. “Christo, Artist Who Wrapped and Festooned on an Epic Scale, Dies at 84.” *The New York Times*. May 31, 2020. <https://www.nytimes.com/2020/05/31/arts/christo-dead.html>. Accessed 18.05.2026.

Tabakova, Nia. “Christo in Bulgaria: The Act of Wrapping and the Communist Legacy (1935–1956).” *ARTMargins Online*. August 2, 2007. <https://artmargins.com/christo-in-bulgaria-the-act-of-wrapping-and-the-commu->

nist-legacy-1935-1956/. Accessed 13.05.2026.

Todorov, Tsvetan. *Nie i drugite. Frenskata misal za choveshkoto mnogoobrazie*. Sofia: Iztok-Zapad, 2023 [Тодоров, Цветан. *Ние и другите. Френската мисъл за човешкото многообразие*. София: Изток-Запад, 2023].

Wallach, Amei. "Christo with Amei Wallach." *The Brooklyn Rail*, September 2016. <https://brooklynrail.org/2016/09/art/christo-with-amei-wallach/>. Accessed 18.05.2026.

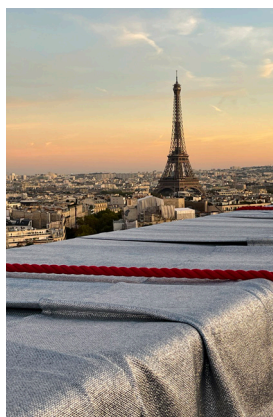
Walsh, Colleen. "The Psychology behind the Wrapped Arc de Triomphe." *Harvard Gazette*. September 27, 2021. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2021/09/the-psychology-behind-the-wrapped-arc-de-triomphe/>. Accessed 10.07.2026.

Žižek, Slavoj. *Did somebody say totalitarianism: Five interventions in the (mis) use of a notion*. New York: Verso, 2001.

Приложения

Опакованата Триумфална арка, Париж, септември 2021 г.

Снимки на автора.

РУСКАТА ЕМИГРАЦИЯ В ПАРИЖ В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ: ЛИЦА, ГРУПИ, ОБЩЕСТВЕНИ НАГЛАСИ И ВЗАИМОВЪЗПРИЯТИЯ

Чая Колева-Илиева

Институт за исторически изследвания
Българска академия на науките
kolevachaya@gmail.com

RUSSIAN EMIGRATION TO PARIS IN THE INTERWAR PERIOD: INDIVIDUALS, GROUPS, PUBLIC ATTITUDES, AND MUTUAL PERCEPTIONS

Chaya Koleva-Ilieva

Institute of Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
kolevachaya@gmail.com

Abstract: *The article examines Russian migration to France, and specifically to Paris, during the first half of the 20th century. It explores the creative activities of Russians in the French capital as a key factor in the growing interest and interaction between cultural elites in both countries. Even before the outbreak of the October Revolution, Sergei Diaghilev's ballet performances in Paris had sparked a Russian trend that, following the enthusiasm for Orientalism, heightened the French public's emotional and intellectual curiosity about Russian art, which was perceived as passionate, exotic, colorful, and unique. Parisians assimilated Russian culture through its aesthetic manifestations, which aligned with their desire and financial capacity for entertainment.*

A distinctive feature of the Russian emigration during the period under consideration was its strong, intact national identity, combined with a recognized mission to preserve and transmit the cultural heritage of pre-revolutionary Russia. The intellectual elite of the Russian diaspora closely observed and analyzed French political, literary, and social life, as evidenced by articles published in the Russian émigré press "Nov Grad", "Chisla," and others. The article outlines the interaction between Russian emigrants

and French society, characterized by mutual interest and understanding. It highlights points of convergence between the political and philosophical pursuits of part of the Russian emigration and the intellectual circle around the journal "Esprit" regarding shared views on the need to oppose both fascism and communism, which were perceived as evidence of Europe's decline.

Keywords: *Russian emigration, Nikolai Berdyaev, Ivan Bunin, Russian trend, Franco-Russian studio, "Esprit" circle*

През 1917 г. в Русия избухва Болшевишката революция, която дълбоко променя не само руската държава, но и целия европейски континент. Вследствие на мащабните политически сътресения и кървоприлития много руснаци са принудени да напуснат родината. Позовайки се на социологическите данни на сър Джон Симпсън и Международното бюро по труда, историкът Никита Струве пише, че приблизителният брой на руската емиграция варира между 800 000 и 1 127 415 (Struve 11). След 1917 г. между 70 000 и 80 000 руснаци намират подслон във Франция (Starostina 1). Към 1930 г. по оценка на Червения кръст и Обществото на народите броят им се увеличава до 175 000, а след няколко години намалява до 110 000 души в резултат на тежките условия на живот на диаспората и демографския спад (Raev 262).

През 20-те години на XX век Франция е страната, която приема най-голям брой мигранти – близо три милиона чужденци. Голяма част от тях удовлетворяват нуждите от работна ръка вследствие на ускореното развитие на френската индустрия (Gousseff 159). Руската диаспора е най-малката след тази на италианци, поляци, испанци и белгийци. За разлика от другите чуждестранни колонии, които се състоят предимно от работници, руската група е съставена главно от представители на висококултурни обществени страти. Значителен брой от руските бежанци имат висше, а почти три четвърти – средно образование. Само 5 % от тях са необразовани (*Ibid.* 77). Руската общност в Париж формира самостоятелно микрообщество, изградено около собствени институции и структури, които са особено значими в областта на образованието. В Париж функционират седем руски висши училища, включително Руски народен университет, Православен богословски институт „Св. Сергей“, Руска консерватория „Сергей Рахманинов“, Руски търговски институт, Руски висш технически институт, Институт за военно-научно обучение (Gul 73).

Във френската столица се преселва значителна част от бившия политически елит и неговите лидери. Сред тях са Александър Керенски, председател на Временното правителство преди взимането на властта от болшевиките и Павел Милюков, един от водачите на Конституционно-демократическата партия. В Париж се установяват представители на всички партии и обществени движения, които се противопоставят на болшевишките сили – от крайнодесни до крайнолеви, монархисти, социал-революционери и меншевики.

Франция е желана дестинация и за високопрофесионалните руски военни. Групата на военните във френската държава включва над 80 организации с около две хиляди членове (Sotnikov 121). Най-многочислената руска организация в Париж е Руският общовоински съюз, основан от белогвардейския генерал Пьотър Врангел. Военните руски сили са привлечени от развиващата се френска индустрия и най-вече от автомобилния завод „Рено“. Ръководството на предприятието решава да наеме млади и физически здрави мъже, готови да се установят трайно във Франция, да придобият професионална квалификация, да създадат семейства и да се интегрират във френското общество (Berberova 2). Така „Рено“ се насочва към руските „бели“ емигранти – участници в армиите на ген. Деникин и ген. Врангел. Представители на завода пътуват и провеждат кампании за привличане на руснаците в Истанбул, на Балканите и в Северна Африка. По този начин „Рено“ започва да наема бивши офицери, войници и казаци. Примерът е последван от други индустриалци и от френското правителство, което търси начини за преодоляване на аграрните проблеми и недостига на работна сила в селските райони. Така много руснаци се заселват в предградието Биянкур в югозападната част на Париж, където се развива металургична и автомобилна промишленост.

Френската държава отваря врати и за голяма част от руските студенти зад граница. Всъщност, две са страните, които привличат в най-голяма степен вниманието на младежите: Франция и Чехословакия. Френското правителство и френските банки им оказват материална помощ под формата на стипендии. През 1922 г. са отпуснати 300 стипендии за руски студенти (Postnikov 110). На следващата година за заплащане на руски преподаватели във висши и средни училища, както и за стипендии за талантиливи студенти са отделени 700 000 франка (Sotnikov 123). Преместването на студенти от една държава в друга също е улеснено. Историкът Пьотър Е. Ковалевский пише, че френският дипломат Жорж-Пико съчувства на руските студенти и успява да организира издаването

на визи за 400 от тях и заминаването им за Франция, където да продължат обучението си (Kovalevskii 104).

Всички слоеве на дореволюционното общество са представени в руската диаспора, но най-ярко изпъкват фигурите на културния и интелектуалния елит, които продължават творческата си дейност на френска земя.

От книжния мит към живия образ: нагласи спрямо руските емигранти в Париж

През XIX век интересът на французи към руснаци е по-скоро затворен в политическите и културните кръгове. Маркиз Астолф дьо Кюстин се превръща в обединяваща и символна фигура за критическите настроения. Неговите пътеписи затвърждават стереотипа за „варварската Московия“ като дива азиатска страна. Кюстин критикува робството, бедността, изостаналостта, тиранията и жестокостта. Приравнявайки цивилизацията с европеизация, той счита руската модернизация, иниципирана от Петър I и неговите наследници, за имитационна и повърхностна. От друга страна, френският историк Жул Мишле предлага формулировката „мистерия на руската душа“ като ключ за разбиране на нарастващото любопитство към руската култура и литература във Франция. Той представя обобщен образ на мистичната природа на руския народ и става част от новото течение във френската култура – т.нар. френско славянофилство, чиито представители разглеждат Русия като културен и духовен феномен.

Противоречиви са нагласите на французите спрямо руснаците в момента, когато избухва Болшевишката революция, а и след това. Оттеглянето на Русия от Първата световна война с подписването на Брест-Литовския мирен договор (3 март 1918 г.) среща вълна от възмущение и разочарование във Франция. Непрекъснато е осъждано в пресата и става един от основните аргументи за отхвърляне на новия режим и дори на руския народ. За това свидетелстват и ученическите спомени на Лев Тарасов, получил по-късно световна слава под името Анри Троая, в които той предава думите на свой съученик: „Руснаците изоставиха съюзниците по време на войната! Подписаха мир с германците! Те са предатели! Така каза татко!“ (Schor 4).

В следващите години обществените нагласи на французите се променят, повлияни от масовото включване на руските емигранти в

културния живот на страната. След втората половина на 20-те години на XX век в Европа и по-специално в Париж се съсредоточава цветът на руската култура във всички области – философия, право, икономика, история, социология, археология, литература, театър, балет, опера, живопис, музика и т.н. Причината е решението на Ленин да се справи с идеологическата опозиция като я изсели извън пределите на страната. Акцията, останала в историята със събирателния образ „философски параход“, представлява отплаването през есента на 1922 г. на два германски парахода „Обербюргермайстер Хакен“ и „Пройсен“, които превозват в Германия нежелания от властта интелектуален елит. По думите на една от ярките фигури на емиграцията Михаил Осоргин това е „единствената стока, която сегашното руско правителство доставя на Европа в изобилие и безплатно: пазителите на културното наследство на Русия“ (Osorgin 4).

През 20-те години на XX век Париж става център за руския интелектуален елит, който се ползва с влияние и авторитет сред останалата част от диаспората, особено сред по-младите. Там се оказват хора на изкуството като Фьодор Шаляпин и Константин Коровин, композиторите Сергей Рахманинов и Игор Стравински (пристигнали в Париж още преди 1917 г.), изтъкнати писатели като Иван Бунин, Борис Зайчев, Марина Цветаева, Зинаида Гипиус, Надежда Тефи, Саша Чорни, Георгий Иванов, Георги Адамович, Владислав Ходасевич, Иван Шмелев и много други. Тези личности и характерните особености на руската емиграция предопределят динамиката на нейното развитие и процъфтяване в Париж, столицата на културния живот в междувоенния период. От своя страна това изиграва решаваща роля за утвърждаването на интригуващ руски образ във френското общество.

Многобройни са примерите за вливането на руските таланти в културния живот на Париж. Още преди революцията Сергей Дягилев успява не само да разгърне таланта си, но и да утвърди престижа на руския балет в чужбина. В неговите представления са въвлечени голям брой руски артисти, но те представляват и своеобразен терен, на който си сътрудничат руснаци и французи. Пабло Пикасо работи по сценографията за балетните спектакли на Сергей Дягилев заедно с художничката Наталия Гончарова, представител на руския авангардизъм. През 1927 г. е представен балетът „Котка“ по музика на Анри Соге и с помощта на братята скулптури Натан Певзнер и Наум Габо.

В областта на киното френската компания „Пате“ (*Pathé*) се превръща в своеобразен център на руската кинематография извън Русия. Актьорите

Николай Колин, Иван Мозжухин и Валерий Инкожунов стават известни не само във Франция, но и по целия свят.

Париж е благоприятна почва и за развитие на дореволюционната руска музикална традиция. През 1924 г. бивши преподаватели в руската консерватория създават „Имперска консерватория на Русия“, която съществува до днес и носи името на композитора Сергей Рахманинов. Талантът на оперния певец Фьодор Шаляпин запленява френската публика. През 1929 г. в Театъра на Шанз-Елизе се представят спектаклите на Руската опера с участието на Шаляпин. По думите на Роман Гул „в продължение на шест месеца тези представления се превръщат в своеобразен руски „триумф“: поставени са „Борис Годунов“, „Княз Игор“, „Русалка“, „Царска невеста“ и „Цар Салтан“ (Gul 97). Френската преса не остава безразлична. Постоянно се публикуват обяви за предстоящи спектакли, както и положителни отзиви: „Великолепно представление! Истинска проява на изкуството, която не може да не донесе пълно удовлетворение дори на най-взискателния зрител“ (*Ibid*). Високо оценено във Франция е творчеството на квартета на Николай Кедров, чийто репертоар включва народни, оперни и литургични произведения.

В Париж живеят руски художници, представители на всички течения – от реалисти до символисти, импресионисти, абстракционисти, кубисти, дадаисти. Сред тях са изтъкнатият портретист Борис Григорев, Зинаида Серебрякова, Константин Коровин, Константин Сомов, Николай Калмаков, бащата на абстракционизма Василий Кандински, Иван Билибин, автор на илюстрации към множество книги с приказки, издадени от издателство „Фламарион“ в междувоенния период. Константин Терешкович става любимец на цял Париж (Menegaldo 98). Иван Лебедев илюстрира книги за големите парижки издателства и френските издания на руски автори. Руският художник с еврейски произход Марк Шагал редовно провежда самостоятелни изложби. Александър Яковлев е избран да участва в две големи експедиции в Африка и Азия, организирани от Андре Ситроен, които освен маркетингова и чисто практическа цел, имат научно и културно значение. По този начин Яковлев получава възможност да нарисова стотици платна, които по-късно триумфално представя в Париж. Художниците от кръга „Свят на изкуство“ стават популярни във Франция. Александър Беноа се утвърждава като един от най-търсените сценографи, работи за Френската опера и „Комеди франсез“. Леон Бакст твори във Франция от края на XIX век, но кариерата му придобива нова ориентация от 20-те години на XX век, когато започва да работи като съветник на директора на Парижката опера Жак Руше.

Френският артист и общественик Жан Кокто казва за него: „Триумфът на Леон Бакст помете нашите сцени и замени сивия прах с нов – прах от злато и ярки цветове“ (Bibliothèque nationale de France 5). Изкуството на руските артисти се популяризира сред французите благодарение на редица групови изложби в кафенето „Льо Парнас“ (*Le Parnass*), разположено на бул. „Монпарнас“ в Париж. За пръв път във френската столица за експозиционно пространство се използва подобно помещение.

Руските ресторанти и кабарета в Париж, чийто брой през изследвания период достига 100, са предпочитани места за парижани и туристи. Според френската литературоведка Елена Менегалдо успехът на тези заведения, които предлагат гастрономически и музикални удоволствия, се дължи на притегателната сила на колоритната източна екзотика, през призмата на която парижката публика разглежда руската култура (Menegaldo 122). Писателят Жозеф Кесел описва атмосферата в кабаретата по следния начин:

„Тези заведения никнеха и се множаха като отровни растения. Имаше ги във всякакви размери и стилове: от триетажни фабрики за удоволствие до миниатюрни бърлози, които се напълваха с половин дузина маси... На всяка крачка човек се натъкваше на казаци, застанали на стража пред вратите на тези зали. Други – певци или танцьори – се разхождаха гологлави по време на антрактите, влизаха в баровете, в кафенетата. Към тях се присъединяваха мургави мъже в кафтани от кадифе и коприна. Жени с бяла кожа и светли очи, натруфени с крециящи дрипи, се смееха или плачеха без причина. Князе от най-благородна кръв пиеха като братя с бивши конекрадци... Така – смесени, изгладнели, маскирани – полковници от Гвардията, професори, благороднички, проститутки, импровизирани артисти и прочути цигани идваха да разкрият, понякога с бурна и искрена душа, друг път с фалшив артистизъм, пред зашеметените от шум, светлина и шампанско двойки онзи варварски, отчаян и понякога възвишен дух, който безкрайната и безформена Русия е вложила в своите песни, танци и в сърцата на най-коварните си деца“ (Schor 214).

Мисия и присъствие на руския философско-литературен елит в емиграция

Историкът Марк Раев подчертава водещата особеност на руснаците в чужбина:

„Емиграцията престава да бъде само средство за физическо оцеляване; тя придобива характера на духовна мисия, която се състои в това да бъдат съхранени ценностите и традициите на руската култура и да бъде продължен творческият живот в името на духовния напредък на родината, независимо дали на емигрантите е било съдено

да се завърнат у дома или да умрат в чужбина. Поради това руските емигранти от 20-те и 30-те години не могат да бъдат сравнявани с онези, които са напуснали родината си в търсене на по-добър живот, независимо от мотивите, които са ги ръководили“.

Руските емигранти съзнателно се стремят да живеят, работят и творят като неотменна част от Русия, сякаш емиграцията в културен и философски план олицетворява цяла Русия (Raev 15).

Писателят Иван Бунин заявява, че мисията се състои в спасение и съхранение на духовните основи на руската култура и нация. Подобно схващане се лансира и в началния брой на списанието „Път“ – орган на руската религиозна мисъл, издаван от Религиозно-философската академия на Николай Бердяев: „руската емиграция е призвана да съхранява приемствеността на руската духовна култура и според силите си да допринася за нейното творческо развитие“ (Berdiaev 1925, 1).

Именно върху императива за съхранение на паметта и нейното предаване в бъдещето е построена идеята за „Русия в чужбина“ – пренасяне на държавата извън нейните териториални граници. Показателно в това отношение е определението за емиграция на писателя Димитрий Мережковски, който пристига в Париж през 1921 г. и остава там до края на живота си:

„Какво е емиграцията? Път с еднопосочна посока, който води извън родината? Не, това е също и завръщане, път, който води към родината. Нашата емиграция е нашият път към Русия. Емигрирам означава да напуснеш своя дом. Но тази дума не е точна в нашия случай. Ние не сме емигранти, а по-скоро мигранти от старата Русия към тази на бъдещето“ (Struve 23-24).

Към тази втора алтернативна родина, която пази и развива културните устои, се причисляват руските мигранти. Миграционният контекст, осмислен от руския интелектуален елит през призмата на мисията да бъдат съхранени ценностите и традициите на руската култура и да бъде продължен творческият живот в името на духовния напредък, се превръща в мощен катализатор за творчеството на руските писатели и артисти (Raev 14).

Въпреки че немалка част от руските емигранти са изправени пред бедност, несигурност и лоши условия на живот, в Париж много от тях съумяват да разгърнат потенциала си и да оставят отпечатък. Артистичните таланти на руските емигранти отекват силно във френската общественост. През 20-те години на XX век Париж е завладян от феномена,

който изследователят Ралф Шор нарича „руска мода“. Този израз насочва към силното увлечение и възхита, с които френското общество разглежда и консумира руската култура – от музика, литература и живопис до гастрономия. Съдбите, мистичните и трагичните фигури на емигрантите от белогвардейската вълна са извор на вдъхновение за френските романисти. Превърнали се в емблематични стереотипи, някои образи, например този на княза, който се декласира социално в таксиметров шофьор, или на принцесата, която пее в кабаретата, оживяват във френското въображение. Те стават символ на разпадалия се стар свят в Русия и създават романтична и утопична представа за руското минало, пренесено във Франция през призмата на интелектуалния и аристократичния слой. Руската мода занимава голяма част от французите. Ралф Шор прави изключителен анализ на печата в периода 1919–1939 г. и заключава, че руснаците, се появяват около 30 % от статиите, споменаващи чужда националност. Освен това френските автори на романи, новели и театрални пиеси създават множество руски герои, които присъстват в една четвърт от литературните произведения, посветени на чужденци, изпреварвайки далеч всички останали националности (Schor 212).

Литературният живот на руската емиграция в Париж е особено активен. Писателите се събират често в руските литературни салони в града, най-известният от които е този на двойката Мережковски и Гипиус „Зелена лампа“ по името на интелектуалния кръг, който някога е бил посещаван от Пушкин в Санкт Петербург. Самият Пушкин е символ на дореволюционната културна идентичност за руснаците в чужбина. Неслучайно за „официален празник“ на руската емиграция се избира неговата рождена дата – 6 юни. Групата на писателите във френската столица е разнородна. Те са представители от различни поколения, с разнообразен стил, като не липсват и разногласия между тях. Популярност печелят Борис Зайцев, Иван Шмелъв, Дмитрий Мережковски, Алексей Ремизов, Михаил Осоргин, Семьон Юшкевич, Марк Алданов и Евгений Замятин, Надежда Тефи и други. Поетите Марина Цветаева, Зинаида Гипиус, Владислав Ходасевич, Георгий Адамович, Георгий Иванов, Ирина Одоевцева, Николай Оцуп и Сергей Маковски.

Иван Бунин е първият руски писател, удостоен с Нобелова награда за литература през 1933 г. Неговият триумф е повод за гордост за цялата руска емиграция. Френската преса възхвалява таланта му, същото правят и френските писатели. Ромен Ролан например, въпреки идеологически и политически несъгласия с Бунин, споделя в писмо до Луиз Круппи от

20 май 1922 г. възхищението си от перото на този руски писател.

„Разбира се, той съвсем не е наш, той е яростно, жлъчно антиреволюционен, антидемократичен, антинароден, почти антихуманен, песимист до мозъка на костите си. Но какъв гениален художник! И, въпреки всичко, за какво ново възраждане на руската литература свидетелства той! Какви нови богатства от багри, от всички усещания!“ (Victoroff 776).

Между 1920 г. и 1950 г. само в Париж са издадени 14 книги на Бунин (Burlak 191).

Динамика на взаимовъзприятията

Руската философска мисъл остава трайна следа във философско-интелектуалния живот на френската столица. Николай Бердяев, един от най-влиятелните руски философи, публикува много произведения, които се превеждат на френски. Сред тях са „Светогледът на Достоевски“, „Смисълът на историята“, „Философия на неравенството“, „Новото средновековие“, „Философия на свободния дух“, „Християнство и класова борба“, „За предназначението на човека“, „Съдбата на човека в съвременния свят“, „Самопознание“ и „За робството и свободата“. Наред с него, свързани с Париж са и философите Лев Шестов, Фьодор Степун, Борис Вишеславцев, Лев Карсавин, Сергей Булгаков. В спомените си архиепископ Йоан Шаховской свидетелства за атмосфера на разцвет на руската религиозно-философска мисъл във френската столица, за която той твърди, че се осъществява при съприкосновение със Запада.

„Спомням си в Париж един блестящ философски разговор на руските философи Бердяев, Вишеславцев и други с младия още тогава неотомист Жак Маритен, отец Лабертониер и други. Руските философи, които вече имаха известен есхатологичен опит, привличаха към себе си западната мисъл“ (Shakhovskoi 77).

Основните трудове на Бердяев, Федотов и Булгаков се публикуват както в емигрантски издания, така и във френски такива. „Философия на свободния дух“ на Бердяев е удостоена с награда на Френската академия за морални и политически науки. Гледищата на руските мислители и учени влияят върху формирането на по-конкретни впечатления и знания за Русия във френския културен, научен и религиозен елит. За това как тя се възприема във френския интелектуален свят може да се съди от избора на руски автори и техните произведения, публикувани

на страницата на издаването от Жан Маритен и Жак Кокто литературно списание „Златната тръстика“ (*Le Roseau d'Or*). Наред с тях се издават и есета на френски автори, които анализират руската държава и психологическите характеристики на руския народ. Трудът „Русия“ от Жак Ривьер например подчертава особеностите на руския характер – неопределеност, незавършеност, неоформеност, безграничност. Ярък и красноречив знак за засиления интерес към руската литература е рекордният брой от 200 преведени произведения на руски романисти от XIX век в периода между 1917 и 1930 г. (Gerbod 20). Френските читатели са подготвени за втората вълна на запознанство с руската литература, след като през втората половина на XIX век Маларме превежда Пушкин и Гогол. Преводът на литературни произведения е важен момент в историята на общуването между двете култури, защото именно литературата, както никой друг източник, предава най-вярно националното своеобразие.

Миграциите на видни интелектуални фигури от руския живот и интензивната творческа атмосфера в Париж създават условия за диалог между французи и руснаци. През 20-те години на XX век се организират, по инициатива на Станислас Фюме, дискусии между руски и френски писатели, сред които Жак Маритен, Анри Масис, Жорж Бернанос, Габриел Марсел, Марк Алданов, Борис Зайцев, Владимир Вейдле, Марина Цветаева (Struve 129). В своите спомени Бердяев разказва впечатления от срещите си с французи в рамките на дискуссионния клуб „Съюз на истината“ (*L'Union pour la vérité*), но най-вече по време на *Декадите на Понтини*, където в продължение на десет дни се събират около 50 интелектуалци, за да обсъдят религиозни, социални, философски и литературни въпроси (Berdiaev 2007, 338).

През 1929 г. се поставя началото на френско-руското студио за дебати и изследване на взаимните литературни и философски влияния (*Studio Franco-Russe*). Всеволод де Фогт формулира неговата цел: „да се открият, чрез последващ обмен на мнения, съществените точки на ценностно сближаване и интелектуално сътрудничество между елитите на двете страни“ (de Vogt 109). Студиото постига голям успех и организира общо 14 срещи.

Фигури на руската емиграция разсъждават за френското общество на страниците на списанията „Нов Град“ и „Числа“. В тях пишат представители на два противоположни кръга. „Нов Град“ е основан от религиозния мислител Георги Федотов, а „Числа“ обединява по-младите писатели около фигурите на Мережковски, Гипиус и Адамович.

През 1934 г. Бердяев публикува в „Нов Град“ статията „Търсене

на социална истина на млада Франция“, в която очертава профила на френската младеж. Според философа тя е настроена революционно и страстно търси социалната справедливост, свързвайки я с християнски или други духовни основи на живота. Бердяев отделя особено внимание на „Еспри“ (*Esprit*), „Нов ред“ (*Ordre nouveau*) и „Трета сила“ (*Troisième force*). Общите черти, които обединяват младежките течения и същевременно ги разграничават от тези в Англия, Италия, Германия и Русия са враждебността към материализма, а също и спиритуалната им основа, която ги различава от предишните поколения, възпитавани в позитивизъм. Бердяев отхвърля наличието на дълбоко влечение към фашизма и комунизма във Франция. За него човечността е много важна черта на френските течения; персонализмът, т.е. разбирането на личността като безусловна и върховна ценност дистанцира французите от двете идеологии.

В статията „Духовният път на френската интелигенция“ Елена Изволска, дъщеря на руския царски дипломат и министър на външните работи Александър Изволски, разглежда последствията от антиправителствените настроения, провокирани от „Аферата Стависки“. Тя обръща внимание на колективната брошура, издадена от Жак Маритен, Шарли дьо Бос и др. под заглавие „В името на общото благо“, която призовава към отхвърляне както на комунизма, така и на фашизма. Изволска подчертава, че този неконформизъм е един от главните мотиви в следфевруарските дни. Тя привежда примера на „Еспри“, чиито автори от кръга на Еманюел Муние издигат идеята за персонализма на мястото на буржоазния индивидуализъм. Идейните основи на персонализма се оформят като интелектуален отговор на духовната, политическата и социалната криза на Европа в периода между двете световни войни. Според авторката „Нов ред“ е другото идейно течение, освободено от масовите стихии. Основите на групата са поставени от Арно Дандийо и Робер Арон в есето „Необходимата революция“, в която революцията се асоциира с идеите на френския философ Прудон и неговото поставяне в опозиция на Маркс.

Руските мислители в емиграция открояват влечението на френската интелигенция към марксизма, както и свръхидеализирания образ на Съветския съюз от страна на френските комунисти и социалисти. Философите дефинират мястото на „Еспри“ не само като нов орган на социалната мисъл, но и нов, активен и борбен културен орган, може би най-интересният за тях във Франция. Публицистът Сергей Жаба разсъждава в статиите „Нови идеи във френския социализъм“ и „Нова

партия или нова Франция“ за кризата на френския социализъм и нуждата от идейно обновление.

На страниците на литературно-критическото списание „Числа“, което продължава традициите на естетическите издания от Сребърния век, се публикуват задълбочени отзиви за френски произведения и техните автори, сред които Пол Валери, Анри Бергсон, Бернар Грьотхойзен, Александър Койре.

В Париж бежанците от Болшевишката революция, представители на творческия и интелектуален елит на Царска Русия, не само съхраняват традициите на предреволюционна Русия, но и активно участват в културния живот на Франция през XX век. „Руската мода“ е исторически момент на среща-запознанство между две култури – тази на Русия и на Франция, която се случва не на бойното поле или в залите за дипломатически преговори, а в парижкото градско пространство – на улиците, в кафетата, кабаретата, в таксито или на работното място, в завода. За пръв път възприятията и впечатленията на французите се изграждат на база всекидневни срещи. Екзалтацията от активната и разнообразна творческа дейност на руските артисти и писатели се вписва в духа на първото следвоенно десетилетие в Париж. За французите това е период на преживяване на победата като празник, стремеж към радостта от живота, жажда за свобода и удоволствия.

Яркото участие на руснаци в културния живот на френската столица затвърждава стереотипите за руския човек, съществуващи и преди 1917 г. във френските обществени нагласи. Руското присъствие в Париж през 20-те години на XX век създава условия за вглеждане един към друг, взаимно опознаване и допълване на книжните представи както на французите за руснаците, така и обратното.

Трябва да се отбележи, че романизираният и митологизиран образ на руския емигрант е ограничен, тъй като до известна степен е плод на френското въображение и отговаря на вече съществуващи нагласи и очаквания. Той е избирателен и обхваща само представители на интелектуалния и културния елит, като не взима предвид нелекия живот на руските работници във френската икономика. Освен това интересът на французите към руските мигранти се оказва „сезонен“; руската мода отшумява към края на 20-те години и се заменя с равнодушие. След признаването на Съветския съюз от Франция през 1924 г. се развива нарастващ и устойчив интерес към съветската държава и идеология. Икономическата криза през 30-те години поставя на преден план битовите въпроси пред тези на удоволствието и води до национално

капсулиране и въвеждане на строги ограничения за чужденците от страна на френската държава.

Библиография

A. M. I. "Probuzhdenie molodoi Frantsii 'Esprit'", *Novyi Grad*, 7, 1933. [https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/69c/8\)%20%D0%90.%20%D0%9C.%20%D0%98.%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%C2%ABEsprit%C2%BB.pdf](https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/69c/8)%20%D0%90.%20%D0%9C.%20%D0%98.%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%C2%ABEsprit%C2%BB.pdf). Accessed 09.03.2026. [A. M. I. „Пробуждение молодой Франции «Esprit»“. *Новый град*, 7, 1933. [https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/69c/8\)%20%D0%90.%20%D0%9C.%20%D0%98.%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%C2%ABEsprit%C2%BB.pdf](https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/69c/8)%20%D0%90.%20%D0%9C.%20%D0%98.%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%C2%ABEsprit%C2%BB.pdf). Последно посетен на 09.03.2026 г.].

Berberova, Nina. *Biiankurskie prazdniki*. Moskva: AST; Astrel, 2011 [Берберова, Нина. *Биянкурские праздники*. Москва: АСТ, Астрел, 2011].

Berdiaev, Nikolai. *Samopoznanie*. Moskva: AST, 2007. [Бердяев, Николай. *Самопознание*. Москва: АСТ, 2007].

Berdiaev, Nikolai. "Dukhovnye zadachi russkoi emigratsii." *Put'*, 1, 1925, pp. 3–13. https://journals2.rhga.ru/journals/nums.php?SECTION_ID=734. Accessed 05.05.2026. [Бердяев, Николай. *Духовные задачи русской эмиграции*, *Путь*, 1, 1925, с. 3–13. https://journals2.rhga.ru/journals/nums.php?SECTION_ID=734. Последно посетен на 05.05.2026 г.].

Berdiaev, Nikolai. "Iskaniia sotsial'noi pravdy molodoi Frantsii", *Novyi Grad*, 9, 1934. [https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/84c/5\)%20%D0%9D.%20%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8F%D0%B5%D0%B2.%20%D0%98%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D1%8B%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8.pdf](https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/84c/5)%20%D0%9D.%20%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8F%D0%B5%D0%B2.%20%D0%98%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D1%8B%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8.pdf). Accessed 13.03.2026 [Бердяев, Николай. „Искания социальной правды

молодой Франции”, *Новый град*, 9, 1934. [https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/84c/5\)%20%D0%9D.%20%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8F%D0%B5%D0%B2.%20%D0%98%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D1%8B%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8.pdf](https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/84c/5)%20%D0%9D.%20%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8F%D0%B5%D0%B2.%20%D0%98%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D1%8B%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B9%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8.pdf). Последно посетен на 13.03.2026 г.].

Bibliothèque nationale de France and Opéra National de Paris. *Bakst, des Ballets russes à la haute couture: Dossier de presse*. Paris: Bibliothèque nationale de France, 2016. https://www.bnf.fr/sites/default/files/2019-02/dp_bakst.pdf. Accessed 03.04.2026.

Bunin, Ivan. *Missiia russkoi emigratsii*. <https://www.bunin.org.ru/library/missiya-russkoy-emigratsii/>. Accessed 03.04.2026. [Бунин, Иван. *Миссия русской эмиграции*. <https://www.bunin.org.ru/library/missiya-russkoy-emigratsii/>. Последно посетен на 03.04.2026 г.].

Burlak, Vadim. *Russkii Parizh*. Moskva: Veche, 2008 [Бурлак, Вадим. *Русский Париж*. Москва: Вече, 2008].

Gerbod, Paul. “L’Union soviétique dans l’opinion française (1917–1941).” *Annales du C.E.S.E.R.E., Université Paris-Nord* 4, 1981, pp. 20–34.

Geller, Mikhail. “O golode, khlebe i sovetskoi vlasti.” *Pomosht. Biulleten Vserossiiskogo komiteta*, 1–3, 1921. https://vtoraya-literatura.com/pdf/pomoshch_1921_geller_o_golode_1991__ocr.pdf. Accessed 15.03.2026 [Геллер, Михаил. О голоде, хлебе и советской власти”. *Помощь: Бюллетень Всероссийского комитета помощи голодающим*, 1–3, 1921. https://vtoraya-literatura.com/pdf/pomoshch_1921_geller_o_golode_1991__ocr.pdf. Последно посетен на 15.03.2026 г.].

Gousseff, Catherine. *L’exil russe: La fabrique du réfugié apatride*. Paris: CNRS Éditions, 2023.

Gul, Roman. *Ia unes Rossiiu. Tom 2. Rossiia vo Frantsii*. Parizh: Most, 1984 [Гуль, Роман. *Я унёс Россию. Том 2. Россия во Франции*. Париж: Мост, 1984].

Izvol’skaia, E. A. “Dukhovnyi put’ frantsuzskoi intelligentsii”, *Novyi Grad*, 11, 1936 [Извольская, Е. А. „Духовный путь французской интеллигенции”, *Новый град*, 11, 1936].

Izvol’skaia, E. A. “Frantsuzskaia molodezh’ i problemy sovremennosti”, *Novyi Grad*, 12, 1937 [Извольская, Е. А. „Французская молодежь и проблемы современности”, *Новый град*, 12, 1937].

Izvol’skaia, E. A. “Frantsuzskaia intelligentsiia posle Miunkhena”, *Novyi*

Grad, 14, 1939 [Извольская, Е. А. „Французская интеллигенция после Мюнхена“, *Новый град*, 14, 1939].

Kovalevskii, Petr. *Zarubezhnaia Rossiia*. Paris: Librairie des Cinq Continents, 1973 [Ковалевский, Пётр. *Зарубежная Россия*. Paris: Librairie des Cinq Continents, 1973]

Livak, Leonid. "Le Studio franco-russe (1929–1931)." *Revue des études slaves* 75, 1, 2004, pp. 109–23.

Menegaldo, Hélène. *Les Russes de Paris, 1919–1939*. Paris: Éditions Autrement, 1998.

Osorgin, Mikhail. "Tat'ianin den," *Dni*, 25.01.1923 [Осоргин, Михаил. „Татьянин день“, *Дни*, 25.01.1923].

Postnikov E.S. Frantsiya, ee kolonii i russkie studenty v nachale 20-kh gg.: chislennost', material'noe, sotsial'no-pravovoe polozhenie, ucheba. In: *Russkaya emigratsiya vo Frantsii (1850-e – 1950-e gg.)*. SPb.: RPGU, 1995, pp. 105–112 [Постников Е.С. „Франция, ее колонии и русские студенты в начале 20-х гг.: численность, материальное, социально-правовое положение, учеба.“ *Русская эмиграция во Франции (1850-е - 1950-е гг.)*. СПб.: РПГУ.1995, с. 105-112].

Raev, Marc. *Rossiia za rubezhom. Istoriia kul'tury russkoi emigratsii 1919–1939*. Moskva: Progress-Akademiia, 1994 [Раев, Марк. *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919–1939*. Москва: Прогресс-Академия, 1994].

Rudnev, Vadim. "Russika za 1933 god vo Frantsii", *Sovremennye zapiski*, 54, 1934. [https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/455/5\)%203219.%20Россия%20за%201933%20год%20во%20Франции.pdf](https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/455/5)%203219.%20Россия%20за%201933%20год%20во%20Франции.pdf). Accessed 29.03.2026 [Руднев, Вадим. „Россика за 1933 год во Франции“, *Современные записки*, 54, 1934. [https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/455/5\)%203219.%20Россия%20за%201933%20год%20во%20Франции.pdf](https://journals2.rhga.ru/upload/iblock/455/5)%203219.%20Россия%20за%201933%20год%20во%20Франции.pdf). Последно посетен на 29.03.2026 г.].

Schor, Ralph. *L'opinion française et les étrangers, 1919–1939*. Paris: Éditions de la Sorbonne, 1985.

Schor, Ralph. "Les Russes blancs devant l'opinion française (1919–1939)." *Cahiers de la Méditerranée*, 48, 1994, pp. 211–24.

Shakhovskoi, Ioann. *Biografiia iunosti*. Paris: YMCA Press, 1977 [Шаховской, Иоанн. *Биография юности*. Париж: YMCA Press, 1977].

Sotnikov, Sergei A. "Russkaia voennaia emigratsiia vo Frantsii 1920–1930 gg.: problemy adaptatsii", *Vestnik assotsiatsii vuzov turizma i servisa*, 2, 2007 [Сотников, Сергей А. „Русская военная эмиграция во Франции 1920–1930 гг.: проблемы адаптации“, *Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса*, 2, 2007].

Starostina, Natalia. "On Nostalgia and Courage: Russian Émigré Experience in Interwar Paris through the Eyes of Nadezhda Teffi." *Diasporas: Circulations, Migrations, Histoire*, 22, 2013, pp. 38–53. <https://doi.org/10.4000/diasporas.213>.

Struve, Nikita. *Soixante-dix ans d'émigration russe, 1919–1989*. Paris: Fayard, 1996.

Viktorova, T.V. "Pere-vesti I.A. Bunina. 'Bezumniy khudozhnik' v perevode Morisa Parizhanina (1923)." *Ivan Bounine et son temps: les contextes de son destin, l'histoire de son œuvre*, IMLI RANLitfac, 2021, pp. 769-789 [Викторова, Т.В. „Пере-вести И. А. Бунина. «Безумный художник» в переводе Мориса Парижанина (1923).“ *Ivan Bounine et son temps: les contextes de son destin, l'histoire de son œuvre*, IMLI RANLitfac, 2021, pp. 769-789].

Vogt, Wsevolod de. "Soirées de Paris", *France et Monde*, 135, 1929, p. 62.

Zhaba, S. P. "Novaia partiia ili novaia Frantsiia", *Novyi Grad*, 8, 1934. https://journals2.rhga.ru/authors/index.php?ELEMENT_ID=7662. Accessed 15.04.2026 [„Новая партия или новая Франция“, *Новый град*, 8, 1934. https://journals2.rhga.ru/authors/index.php?ELEMENT_ID=7662. Последно посетен на 15.04.2026 г.].

МИГРАЦИОННИ МАРШРУТИ,
ДЪРЖАВНИ ПОЛИТИКИ И
ИНТЕГРАЦИОННИ МОДЕЛИ

MIGRATION ROUTES,
STATE POLICIES AND
INTEGRATION MODELS

„ГОЛЯМАТА ЕКСКУРЗИЯ“: ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТ И ФРЕНСКИ АСПЕКТИ

д-р Виктория Лекова

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
victoria.lekova@balkanstudies.bg

“THE BIG EXCURSION”: HISTORICAL CONTEXT AND FRENCH ASPECTS

Victoria Lekova, PhD

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
victoria.lekova@balkanstudies.bg

Abstract: *The article outlines the context of forced migration from Bulgaria to Turkey during the “Revival Process” in the late 1980s and explores its connection to Bulgaria’s participation in the Paris Conference (May–June 1989), which was linked to the struggle to protect minority and ethnocultural rights and freedoms. The main objective of this study is to trace the role of the international forum in the French capital in supporting dissident movements in Bulgaria and promoting respect for human rights. The study employs a desk research methodology. It is based on archival documents, scholarly publications, and library records. Memoirs and biographical accounts of participants in the described events were also utilized to present the facts surrounding the renaming and assimilation of ethnic Turks.*

Keywords: *“Revival Process”, human and ethnocultural rights, forced renaming, 1989 Paris Conference*

„Ние запазваме само името.“¹
(Умберто Еко)

Исходни предпоставки

В момента, в който пиша тази статия², се навършват 37 години от т. нар. *Майски събития* от 1989 г. Мястото е Джебел, област Кърджали. Там започват масовите мирни протести на етнически турци срещу насилствената смяна на техните имена – процес, който цинично е наречен от властта „възродителен“, без това да има нещо общо с *Българското възраждане* като период на духовно пробуждане и културно-образователен подем. Назовавайки процеса по този пропаганден начин, комунистическата власт изхожда от съвсем друго, а именно – желанието да митологизира асимилационната кампания срещу турското население чрез наратива за „потурчените българи“, които трябва наново да „възвърнат“ своите български корени, да „възродят“ своето българско самосъзнание, да „възстановят“ своите имена и т.н. Но какво се случва в Джебел? И защо припомням именно тези събития в началото на моя текст?

Погребението на местен жител, Местан Агата, се превръща в „грандиозен политически митинг“ с 10 000 присъстващи на площада, които настояват за връщане на рождените им имена (Христов 2026). Вероятно за най-младите читатели това звучи непонятно. От една страна, името ти може да бъде сменено по принуда от политическия режим. От друга – нарушени са базисни човешки и етнокултурни права³; налице е незачитане на една от основните свободи – възможността да носиш името, с което си се родил и което носиш спрямо проявени лични избори, семейни, родови или духовни традиции (както се питат Вихрен Чернокожев и Зейнеп Зафер в съставената от тях антология „Какво е човекът без най-своето – името?“)⁴. И накрая – съществува нужда от претекст

¹ Точният цитат от Умберто Еко, с който завършва неговият роман „Името на розата“ е: „Stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemos“ (лат.) в превод „Някогашната роза остана само в името; ние запазваме само името“ – Бел. авт.

² Май 2026 г. – Бел. авт.

³ Права на националните малцинства, свързани с религиозни и езикови свободи, говорене и обучение на майчиния език, прояви на културни особености и запазване на етнокултурна идентичност – Бел. авт.

⁴ Става дума за сборника „Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те и 80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности“. Изданието е на

(погребален мюсюлмански обред), за да могат гражданите да се съберат на едно място и да изразят своята съпротива, протест и несъгласие чрез масови действия и демонстрационни прояви, каквито по това време официалната власт не само че не одобрява и чието провеждане не допуска, но осуетява и дори наказва със следствен арест и лишаване от свобода. Нарочният избор на тази картина за начало има своето основание и цели да изведе на преден план драматизма на *Майските събития* и протестните движения срещу насилствената асимилация на мюсюлманското население в България – „най-голямата миноритетна общност в страната“ (Стоянов 5).

Става дума не за суха историография, а за един от най-чувствителните епизоди в най-новата история на България, белязал хиляди семейства и превърнал се в „най-голямото етническо прочистване в Европа след края на Втората световна война“ (Барух 2025). Целта е да се припомни едно немного далечно минало, в което не става дума за нажежена обстановка и нарушено мирно съжителство между мюсюлманските и християнските общности в смесените региони, а за целенасочена държавна политика на комунистическата власт в Народна Република България (НРБ) срещу българските турци; за асимилационен натиск и репресивни мерки; насилствени актове на промяна на майчините имена (вж. напр. как *Юсеин* става *Симеон*⁵), в т.ч. и крайни прояви на заличаване на имена от надгробните плочи в турските гробища (Павлова 2020), етническо прочистване и изселване (насилствена миграция).

български език и събира спомени, разкази, стихове, документални свидетелства на потърпевши и концлагеристи, антиоталитарна литература и т.н. Антологията е посветена на 25-годишнината от Майските събития през 1989 г. и е резултат от международния научен проект „Идентичност и асимилация“, осъществяван от Института за литература при БАН и Филологическия факултет на Анкарския университет – Бел. авт.

- ⁵ По какъв насилствен начин е действал държавният апарат в тези процеси е видно от редица биографични разкази и документално записани спомени, като например свидетелството „Със сопа ни откараха в милицията“ от Юсеин Ибраим Трохлев от с. Вълкосел, обл. Благоевград: „Ужас беше това. Хванаха ме тука над село отгоре, със сопа ни откараха в милицията, кладоха ни на един стол, на ток ме кладаа. И тогава, какво са правили с мен, какво не са правили и когато се усетих, ми казаха, че е готово и айде върви си. Под насила значи. След това 10-15 дни вървах като пиян, дорде си дойда на съвестта. [...] По милицията тупане, олелей, ужас беше това. И ми сложиха име Симеон, без да ме питат, те ми го сложиха“ (Зафер и Чернокожев, 385).

Досег с терена или за невъзможността за неутрално наблюдение

Настоящият текст е ситуиран в няколко полета. Извън преките научни задачи по проекта за популизма и миграциите през XX и XXI век, към които този изследователски опит принадлежи, работният проучвателен процес беше белязан и от две лично докоснали ме преживявания – единствените радостни „срещи“, ако изобщо би могло да има някаква радост при гмуркането в тежката тема за насилственото преименуване на българските граждани от турски произход, извършено в социалистическа България.

Научната работа има това свойство: „сухата“ материя на архивните и документалните масиви, от които кабинетната работа се нуждае, за да реконструира и преосмисли дадено историческо събитие или да извърши критичен анализ върху неговия генезис, мотиви и фактически положения, понякога се пренася в настоящето и се превръща в гориво за оживени разговори с най-близкия кръг (познати, колеги от академичната общност, приятели). От моя изследователски опит – това се случва, единствено когато тематичният обсег на работата включва едновременно досег с **лични и колективни травми**; с **малки частни истории** (1) на пострадали семейства, принудени да напуснат своята родина, на членове на общността и активисти, които са арестувани или изпращани в лагера „Белене“ и паралелните към тези микро истории **големи исторически метаразкази** (2), в които престъпленията намират своя евфемизъм, срещат подлите държавни думи, зад които да скрият истинското си лице, мотивация и подтик.

В подкрепа на последното могат да бъдат посочени редица примери, като идеологически подплатените идеи за еднонационален модел, пресичане на „турчеенето“ на ромските малцинства, страхът от „религиозния фанатизъм“, „борбата с мюсюлманската религиозност“⁶ (Ангелов 505) и др. Това е време, в което местните органи на (контра) разузнавателните структури получават задача да „недопускат извършването

⁶ В цитирания архивен документ „ислямският фактор“ е видян като заплаха, защото е „противник и на капитализма, и на социализма“. Из доклад на Георги Танев „За някои тактически аспекти на борбата с мюсюлманската религиозност в светлината на заключителния документ на Виенската среща, потребностите на преустройството и възродителния процес“, София, февруари 1986 г.

на терористично-диверсионни актове и саботажни“ във връзка с гладкото и безпроблемно протичане на масовото преименуване (Асенов 102). Необходимо е да се отбележи, че съпротивата е мирна и впоследствие някои хипотези и съмнения, например за инсцениране на гаровите атентати⁷ от страна на самата комунистическа власт, получават известна подкрепа предвид факта, че извършителите са идентифицирани като „нещатни сътрудници на ДС“ (Неринг)⁸.

Работата по темата за „Възродителния процес“ в България (за разлика от други изследователски траектории, които съм предприемала като културен антрополог) за мое учудване произведе точно това: съпътстващи неподправени оживени разговори, в които проличаваха няколко неща. От една страна – колко слабо познати са фактите и обстоятелствата около т.нар. *Възродителен процес* за най-младите: те на практика нямат и бегла представа какво се е случвало между 1984-1989 г. в България, нито защо тези събития имат толкова драматично отражение върху целия обществен, социален и политически живот в страната (в действителност турската съпротива се явява една от последните и най-силни вълни, които допринасят за свалянето на дългогодишния режим на Тодор Живков от власт).

От друга страна, това обстоятелство (недостатъчната информираност по въпроса) според мен е симптоматично за това доколко темата изобщо е изговорена в обществото по справедлив и достоен начин, доколко травмата на преживяното е преработена през социалните механизми на колективния живот. Последното вероятно предоставя и допълнителни нюанси към обяснението защо травматичният опит не може да бъде „затворен“ – тъй като все още не е разказан подобаващо. Разбира се, има множество изследователски усилия да се обясни/разкаже това минало по обективен и комплексен начин (в т.ч. и обратното – специализирани изследвания от автори, които защитават асимилационната политика на НРБ и такива, които са писани от бивши служители на Държавна сигурност – вж. напр. „Заплахата остава. Записки на контраразузнавач по

⁷ Става дума за бомбените атентати на гара Пловдив и гара Буново. Вж. оперативно дело „Мерзавците“ – Бел. авт.

⁸ Вж. още държавна програма „Единна нация“ (в Азизоглу, Азиз. *Те минаха през Белене – 1 / Азиз бей, 6*), „Проекции на хомогенната нация“ (Груев, Михаил, Калънски, Алексей. *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици*, 106-131) и разработения от Секретариата на ЦК на БКП програмен документ „За по-нататъшното единение на българската социалистическа нация“ и Решение на Политбюро на ЦК на БКП относно същото (Ангелов 2008, 545).

турска линия“ на Веселин Божков); съществуват редица инициативи, които целят да покажат лични и публични архиви и да ги направят достояние на широката аудитория; да съберат устна история, преки свидетелства и документи, и т.н. Но като че ли този въпрос продължава да остава „невидим“ за колективното съзнание на нашата общественост, а нравствената присъда над извършеното по време на *„Възродителния процес“* продължава да бъде неустойчива.

Другото събитие, което остави неизгладим отпечатък при моя досег с терена, беше фотодокументалната изложба *„Прогонването“*⁹, която представлява визуален разказ за асимилацията и се определя от самите организатори като *„съпротива срещу забравата“* (Барух 2025). Трудно можеш да останеш равнодушен и хладнокръвен пред кадрите на турските форографи Сюлейман Акман и Бехич Гюнелан. Нещо повече – те са вълнуващи по един дълбоко личен начин, въпреки че касаят преживяванията по време на изселническите вълни и родовата история на напълно непознати хора (вж. напр. *„Влаковете на срама“* – товарните влакове в посока Капъкуле, които превозват прокудените турци по време на тяхната *„Голяма екскурзия“*)¹⁰.

Необходимо е и едно уводно пояснение. Класическият научен канон изисква при определяне на методологическите рамки на текста да се очертае изследователската оптика, през която наблюдаваните процеси биват разглеждани. По отношение на формулирането на целите, на първо място ще уточня, че не съм историк и подходът в разработката не цели да представи и/или да допроясни допълнително хронологичната логика на съпротивителните събития около асимилационния натиск върху мюсюлманските общности в НРБ. Както вече споменах, съществуват задълбочени и умели опити в тази посока, които заслужават да бъдат препрочитани, за да се постигне аналитична обезпеченост на многопластовия проблем¹¹ и да се проследи предисторията и причините

⁹ Кураторски проект на Диана Иванова и Зейнеп Зефер. Изложбата *„Прогонването“* е част от *„Визуален архив на асимилацията. Насилствената асимилация срещу помаците и турците в България по времето на социализма (1945–1989)“*. <https://assimilationarchive.com/bg/start-%d0%b1%d1%8a%d0%bb%d0%b3%d0%b0%d1%80%d1%81%d0%ba%d0%b8/>. Последно посетен на 23.05.2026 г.

¹⁰ С това цинично определение властта назовава изселването на българските турци – Бел. авт.

¹¹ Определям го като „многопластов“, защото подобни сложни исторически явления оставят разнообразни въздействия у всички участници. Едни са те при жертвите и репресираните, други – при извършителите на репресиите, съвсем различни – при политическите затворници, привържениците на комунистическата партия и онези, които са враждебно

за възникването на феномена. Специфичният предмет на изследване в настоящия текст обаче е друг, тъй като се занимавам с българо-френските отношения и изследователските ми интереси са фокусирани върху билатералните културни контакти между България и Франция.

Поставените изследователски въпроси са няколко. Каква е френската „връзка“ във „Възродителния процес“? Къде са пресечните точки между борбата на етническите турци за спазването на техните човешки права и неформалните прояви на дисидентските фигури от българския интелектуален живот в средата на „горещата“ 1989 г.? В какъв френски контекст отекват гласовете на дисидентското движение в България заедно с тези от турските неформални правозащитни сдружения? Каква е ролята на големия международен форум, който се провежда в Париж през лятото на 1989 г., озаглавен „Конференция по човешките измерения“ (31 май 1989 г.) (Ангелов 2011, 17)? Преди тези въпроси да получат отговор, е необходимо накратко да изложим историческия срез, през който става видим ходът на събитията около „турския въпрос“ в края на 80-те години на XX век.

Количествено измерение на един качествен процес

Срамният „Възродителен процес“ е податлив на количествен анализ, като това равнище не е най-важно, имайки предвид че в социалните и културните изследвания водещият подход е качественият, но се явява незаобиколима стъпка при осмислянето на данните. И все пак, какво се е случило в България непосредствено преди падането на Берлинската стена и каква е ролята на съпротивата на българските мюсюлмани? Преди да видим как изглежда картината в цифри, което би ни дало представа едновременно за мащабността и драматизма на „Голямата екскурзия“, е важно да се направи уточнението, че периодът 1984–1989 г. представлява кулминацията на „Възродителния процес“, но той започва планомерно по-рано, още през 60-те и 70-те години на XX век, а изселнически вълни има и преди това, като справките за числеността на изселниците се различават в различните източници (вж. Приложение II „Изселвания

настроени към нея, при онези, които се намират под влиянието на пропагандата и т.н. През призмата на културната антропология историческата истина не може да се промени – тя остава такава, каквато е и местата на жертвата и агресора няма да се разменят. Но онова, което се разорява, са историите от терена, с което би се усложнил прочитът на човешките трагедии, ако анализът цели да реконструира мотивацията зад извършените действия от страна на всички участващи в тях – Бел. авт.

на турци от България“ – таблица № 1 (по А. Ю. Тотев), № 2 (по В. N. Şimşir), № 3 (по D. Vasileva) и № 4 (по Статистически годишници и други) (Стоянов 237-240).

Някои автори, стъпвайки върху данни от турските власти, европейски изследователи и доклад от норвежкия Хелзингски комитет, посочват, че към 1985 г. българските турци наброяват между 900 000¹² и милион и половина души (Стоянов 6). По време на акцията за преименуването най-отявлените протестиращи, както и представители от средите на турската интелигенция, са „подложени на постоянен натиск и контрол“ (Пак там 197), по стара традиция на комунистическия режим да извършва тормоз и да опитва да заличава образования елит на нацията. В затворите в София, Пазарджик и Стара Загора лежат 1450 човека, концлагеристите в лагера „Белене“¹³ наброяват 5000, а общият брой на политическите затворници (турци) достига 10 000 човека към 1986 г. (Пак там 198)¹⁴. На повечето от тях властта гледа като на „подстрекатели“ и чрез тяхното отстраняване цели да потуши вълненията в страната и да проведе успешно и без насрещна съпротива своята кампания. Над 800 000 мюсюлмански имена са сменени (Гяурски 108), а според някои източници преименуваните етнически турци са дори повече – над 850 000 (Ангелов 2011, 11). Българо-турската граница е пресечена от 360 000 души (Божков 126).

Кое предшества тази вълна? Изявлението от 29 май 1989 г. на Тодор Живков, с което на практика започва финалната фаза на „Възродителния процес“ и се отправя посланието, че всеки желаещ може да напусне родината (вж. „Изявление на председателя на Държавния съвет на Народна Република България Тодор Живков по Българската национална телевизия и Българското радио“, Ангелов 2008, 571-575). Доколко това е послание или покана (призовка за изселване?) оставям на всеки читател да прецени сам, след като се запознае с циничното съдържание на речта. На 3 юни 1989 г. турската граница е отворена (Ангелов 2011, 23) и на практика започва

¹² Пак там се посочва, че турското малцинство в средата на 80-те години на XX век достига малко над 10% от общото население на страната – Бел. авт.

¹³ Интересен факт е, че трудовият лагер „Белене“ е отворен отново точно по време на „пика“ на „Възродителния процес“ – през 1985 г. (Христов, 2020).

¹⁴ Трябва да се отбележи, че в различните източници и публикации се срещат разнообразни данни за числеността. Така например, разследващият журналист Христо Христов посочва, че „в „Белене“ са въдворени без съд и присъда 517 турци, които са изолирани при различни срокове до 1987 г.“ (Христов, 2020). Други автори посочват следното за периода 1984–1987 г.: „Турци, съпротивляващи се на смяната на имената; българи-мюсюлмани, главно от с. Жълтуша, Ардинско, които спазват религиозните си традиции; 14 българи християни. Общият брой на преминалите през концлагера в този период е 454 души.“ (Скочев 245).

„Голямата екскурзия“ (юни–август 1989 г.). За по-малко от три месеца страната напуска 3,4% от населението (Аврамов 263); в първите десет дни има отлив на 100 000 души и са подадени 250 000 молби за издаване на международни паспорти (Божков 126). Някои изследователи дори правят директна връзка между изселническите събития и последвалата емиграционна тенденция по време на прехода и развилата се демографска криза (Аврамов 264).

Да обърнем поглед към външнополитическия терен. Тъй като партийното ръководство в България е принудено да се съобразява с Виенските договорености (1986–1989), настъпват промени в законодателството, свързани със зачитане на човешките права в съответствие със западните политики. Впрочем, още през 1975 г. България подписва в Хелзинки „Заключителен акт на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа“ (КССЕ)¹⁵. Виенската среща от 1989 г. на страните участнички в СССЕ¹⁶, чийто следващ етап е Парижката конференция, цели да се наложи спазването на Хелзинкското споразумение. Това се явява проблематично за режимите в Източния блок, тъй като те не могат да отговорят на необходимостта да гарантират правата на личността. Ето първи външен вектор (Виена), който оказва пряко международно влияние в посока спазването на правата и свободите на гражданите. По-късно такъв вектор ще бъде и Париж, като част от международната процедура за мониторинг върху спазването на човешките права, но за това ще стане дума подробно по-нататък в статията.

Какви промени претърпява вътрешнополитическият климат в страната? Антикомунистическите настроения и недоволството към режима се засилват. В страната се появяват първите самоорганизирани и спонтанно възникнали **неформални движения**, които обединяват дисиденти, университетски преподаватели, демократично настроени умове, но (парадоксално) и членове на Българската комунистическа партия (БКП), които са ориентирани вътрешноопозиционно, но не представляват непременно идеологически противници, по-скоро са критични към личността на Тодор Живков. В началото на 1988 г. се основава „Независимото дружество за защита правата на човека в България“ (НДЗПЧБ) с председател Илия Минев. Малко по-късно са учредени „Комитет за защита на религиозните права, свободата на съвестта и духовните ценности“, „Комитет 273“ и най-бележитата организация, в

¹⁵ Днес е ОССЕ (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа) – Бел. авт.

¹⁶ Съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа – Бел. авт.

която участват известни родни интелектуалци и която има значителна роля в реакциите против системата – „Клуб за подкрепа на гласността и преустройството“¹⁷ (Гяурски 109) с инициатор и председател д-р Желю Желев, бъдещия първи демократично избран държавен глава на Република България. След 10 ноември 1989 г. организацията се нарича „Клуб за гласност и демокрация“ (Кюранов 44)¹⁸.

След направеното кратко изложение върху настъпващите промени в страната от края на 80-те години на XX век, съвсем естествени изглеждат две линии на развитие, които съпътстват процесите и са техни логични развръзки. От една страна, съпротивляващите се мюсюлмани търсят контакт с активните *неформали* с цел подкрепа и взаимодействие. От друга страна, ролята на българските интелектуалци, които се опитват да се свържат с имигранти-дисиденти и активни зад граница фигури – като Румяна Узунова, Алфред (Фреди) Фосколо, Петър Бояджиев и други – расте. Впрочем, в организацията за участието в Конференцията в Париж се включват и други българи, които са активни „на терен“: Дими Паница, Панайот Панайотов и др. (Бояджиев 97). Какво правят дисидентите и неформалните структури? Формулират искания, търсят контакт със западни медии, пишат програми (както природозащитни, така и политически), в които намират отражение и малцинствените права, застъпват се за либерализиране на обществения живот и т.н. Свидетелство за пряката роля на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството във „Възродителния процес“ например, е, че:

„[...] в своя декларация (разпространявана като подписка през пролетта на 1989 г.) Клубът за подкрепа на преустройството и гласността включва и точка, според която Народното събрание трябва да гласува закон за малцинствата, така че „отново да се потвърди политическото, икономическото и юридическото равенство на техните представители с правата на българското мнозинство в страната. Този закон трябва да отмени всякакви ограничения за езика, традициите и културата на тези малцинства“ (Груев, Калъонски 176-177).

Нелегалните турски организации също заемат своето място сред гражданските обединения, които се появяват на политическия радар и

¹⁷ Учреден на 3 ноември 1988 г. в 65-а аудитория на най-старото висше училище в страната – Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Подчертавам този факт, за да заостря вниманието на читателя към ролята на академичните среди за демократизирането на страната – Бел. авт.

¹⁸ Вж. повече за учредяването на тази организация в политическите спомени на Деян Кюранов – Бел. авт.

„заплашват“ с промяна. Това са „Дълга зима“, „Демократична лига за защита правата на човека“, „Виена ‘89“, „Мюсюлманска инициативна група“ и др. Започват гладни стачки¹⁹ като жест на подкрепа към Петър Манолов и Николай Колев (Ангелов 17).

„И ако в борбата срещу зараждащото се дисидентско движение комунистите в България регистрират известен успех, на един друг „фронт“ я губят напълно очаквано и закономерно. Другият „фронт“, който управляващите български комунисти подценяват и откъдето им се нанася съкрушителен удар е „турският“ (Пак там 11).

Това наблюдение относно ролята на проблема с тюркоезичното население за краха на комунистическата власт в България, съвпада и с други оценки²⁰:

„Независимо, че Берлинската стена беше официално съборена в края на 1989 г., нейният първи пробив бе извършен след изявлението на Тодор Живков от 29 май 1989 г. за отваряне на границата. Той призова Турция да приеме всички, които желаят да се изселят“ (Божков 126).

Парижката конференция от 1989 г.

Международният симпозиум „Свободата на духа и човешките измерения в Европа“ се организира от френската фондация *Futur* в Париж от 30 май до 6 юни 1989 г. (Ангелов 133). По радио „Свободна Европа“ чрез думите на Румяна Узунова на 3 юни прозвучава следното:

„Драги слушатели, вчера, на 2 юни, в сградата на Френския парламент [...] в Париж се състоя първото работно заседание на международния симпозиум на тема „Свободата на духа и човешките измерения в Европа“. Както вече съобщихме, между поканените да участват в този симпозиум бе и група български интелектуалци, между които и получилите разрешение да дойдат в Париж Блага Димитрова, Копринка Червенкова и Петко Симеонов – активни членове на дискуссионния Клуб за подкрепа на гласността и преустройството в България“ (Пак там 133).

¹⁹ Основните искания на стачкуващите са за връщане на имената. Тези актове на гладни стачки зачестяват непосредствено преди Парижката конференция и съвпадат по време с нея – Бел. авт.

²⁰ Майските събития обаче не могат да бъдат интерпретирани като единствена причина за дестабилизирането на режима – Бел. авт.

В спомените на Алфред Фосколо („Направих каквото можах“, 2024) френската среща е представена така:

„Организиран по инициатива на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа под патронажа на Френското национално събрание, с подкрепата на Фондация „За бъдещето“ и Международната федерация за правата на човека, този форум имаше за цел да се оцени спазването на правата на човека в Европа и да събере представители на трийсет и петте държави, подписали Хелзинкските споразумения“ (Фосколо 523).

„[...] Броят на делегатите, които всяка страна изпращаше, рядко надхвърляше десетима души, а някои от тях дори пътуваха до Париж по собствена инициатива и на собствени разходи. Но с надеждата да замаже положението, Тодор Живков – без да се притеснява, че тази нелепост издаваше безизходицата му – изпрати на борда на правителствения „Илюшин“ делегация от 33-ма предполагаеми дисиденти, по-голямата част от които, както се оказа по-късно, бяха под контрола на Държавна сигурност“ (Пак там 524).

Във форума участват още поетът Петър Манолов, отец Благой Топузлиев и Стефан Чолаков. В свидетелствата на Фосколо има един особено интересен епизод, който предава духа на случилото се в Париж:

*„[...] Облечен в черното си расо и явно в приповдигнато настроение, младият, развълнуван свещеник прояви такова забележително съчувствие към съдбата на своите нещастни братя мюсюлмани, че вместо четвърт час ми се наложи да превеждам почти час оживените разговори, които се водеха между високопоставения домакин и двамата му български събеседници. На пръв поглед този епизод може и да изглежда незначителен, но тази победа беше **обнадеждаваща**²¹, защото увенчаваше поредица от пробиви без фал, постигнати без чужда помощ, с малко акъл и голяма доза упоритост, и най-вече, защото опровергаваше мита за всемогъществото на органите“ (Пак там 525).*

В информацията (дат. 4 юни 1989 г.) от министъра на вътрешните работи Г. Танев с гриф „строго секретно“ относно обстановката в страната, откриваме следните данни за „колоквиума в Париж“:

„[...] на започналия на 2 юни в Париж колоквиум, организиран от Фондация „Бъдеще“, продължават опитите за създаването на „единна платформа на дисидентите в България“ и по-широко разгръщане на тяхното движение в страната. Активна дейност в това направление развиват българските емигранти и представителите на радиостанция „Свободна Европа“ (Баева, Калинова 661).

²¹ Удебеляването е на автора.

От документа ставя ясно още, че Парижкият форум се оценява от българските власти като „мероприятие с открита антисъветска и антибългарска насоченост“ (Пак там 662), организиран от центровете за „идеологическа диверсия“. Обръща се внимание на прочетената от Копринка Червенкова декларация (в съавторство с Блага Димитрова и Петко Симеонов), в която се настоява за спазване на малцинствените права на турското население в НРБ. Това показва, че властите в София са се страхували от тези „вражески“ актове, наблюдавали са ги отблизо и са планирали ответни пропагандни инициативи в отговор на френското събитие, свързани с публично изнасяне на внимателно и нарочно селектирана информация за случаи на агресия от страна на бунтуващите се турци. Целта е да се „наклонят везните“ в преценката на широката общественост, че не става дума за мирни протести и че настроенията за напускане на страната са свързани с турска пропаганда и националистически настроения (Пак там 661).

Значението на Конференцията в Париж личи и от разказа на Петър Бояджиев в „Истината против лъжата“:

„В края на май 1989 г. в Париж започваше важна междуправителствена среща, чието начало беше поставено в Хелзинки. Срещата бе определена като своеобразен отчет какво е постигнато и какво предстои още да бъде приложено в действие от съответните правителства в областта на зачитането на човешките права. Паралелно със срещите и съвещанията на официалните страни, текат срещи и други инициативи на неправителствения (гражданския) сектор. Срещата се очакваше с голям интерес от гражданите на комунистическите страни, защото беше посветена на най-чувствителната за тези граждани област – човешките права и респективно свободи“ (Бояджиев 97).

При проучванията ми по темата във френските библиотечни масиви, се натъкнах и на архивни материали на френски език, запазили писмена памет за прозвучалите речи по време на Парижкият форум от страна на българските участници²².

Връзката между Майските събития и Парижката конференция не остава скрита за режима и това се вижда от агентурните сводки, където събитията са представени, разбира се, през съответния за тези служби филтър. В „Справка на началника на Главно следствено управление към МВР относно проведени следствени действия във връзка с масови вълнения

²² По-подробно виж в *La Liberté de l'esprit et la condition humaine en Europe* (Les cahiers de la Fondation du Futur Trimestriel, 1983-1991, No. 15).

из средите на лица с възстановени български имена, София, 22 май 1989 г.“²³ четем:

„Демонстрация с участието на 300 лица е била организирана и в гр. Джебел, Хасковска област, като демонстрантите, наред с политическите лозунги, поставили искания за освобождаване на две задържани лица [...] При проведените демонстрации са били издигнати политически лозунги с искания за признаването им като етническо малцинство, възстановяване на турско-арабските имена, за повече права и свободи в България.

По данни на Управление 06-ДС, тези външения са били предварително подготвени и организирани от активисти на т.нар. „Демократична лига за правата на човека“, направлявани и ръководени от западни пропагандни центри.

Чрез радиостанциите „Би Би Си“, „Дойче веле“ и „Свободна Европа“ е подета кампания за масирани акции сред лицата с възстановени имена, които да се проведат на три етапа – 20-21 май, 26-27 май и 29-30 май 1989 г., с което да се създадат предпоставки за провеждането на клеветническа кампания срещу НР България на предстоящата конференция в Париж“ (КРДОПБГДСРСБНА 1140-1141).

От изброеното дотук става ясно, че ролята на френския форум е значителна, тъй като действията на българската държава излизат наяве на международната арена, стават видими престъпленията срещу българските турци и се чуват гласовете на интелектуалците. Във Франция интелектуалците традиционно се ползват с висок обществен авторитет. А политиките по спазване на човешките права (*les droits de l'homme*) са принцип на обществения договор, който освен това позиционира страната отвъд нейните граници. Френската република се утвърждава като международен лидер в дипломатическия свят, тъкмо защото измеренията на външната ѝ политика са тъждествени на идеята за разнообразни свободи на личността, осъждат несправедливостите към отделния индивид, зачитат културното и езиковото многообразие и т.н.

Именно тези аспекти са водещи при избора на българските протестиращи да апелират пред Парижката конференция. Френският вектор отваря плоскост за постигане на вътрешнополитически промени и позволява валидирането отвън на непозволените в родината действия. Създава се възможност насилствената операция срещу българските турци да бъде осъдена от висока международна трибуна и обсъдена в глобален контекст. Важна роля има и едно друго събитие от януари 1989 г., което оказва сериозна подкрепа в тази линия и окуражава критично настроените към режима общности. Става въпрос за посещението на

²³ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 11а, а. е. 761, л. 44-46.

президента Франсоа Митеран в България и закуската с дванадесетте български дисиденти (Lekova).

**Заклучение или за отложените ефекти, произведени
при разглеждане на историческите обстоятелства
около „Възродителния процес“**

Асимилационните и дискриминационните линии в изложения казус могат да послужат на читателя за размишление над собственото му политическо, културно и житейско настояще. По какъв начин се отнасяме с *другия* днес – с носителя на различна от нашата култура, религия, език и мироглед? Историческата тема, върху част от чиито аспекти и елементи се опита да хвърли светлина настоящият текст, дава възможност за осмисляне и през модуса *свой-чужд* и образа на *другия*. Има ли поука след травмите от „Възродителния процес“?

В изследванията въпросът за „Възродителния процес“ се определя като „екстремен и неадекватен опит за решаване на етническите отношения“ (Баева, Калинова 13). Международното внимание, потърсено чрез участието на форума в Париж, гарантира, че локалните злодеяния ще станат видими за други народи и държави, в което се крие и надеждата, че по този начин те ще бъдат пресечени и преустановени. Това ни кара да помислим в още една посока: международната солидарност е специфично условие за удържането на убеждението, че **сигурността е колективно дело**. Потърпевшите от събитията преди четири десетилетия в България са възприемали тази „формула“ и са припознавали френския вектор като принципно подходящ за насочване на своите искания и послания пред международната общност, тъкмо защото в българското самосъзнание Париж е топос на зачитане на всички култури и различия. Не е възможно еднозначно тълкуване на толкова комплексни исторически събития. Но е възможно друго: всеки читател да пробва да „поживее“ за един ден с чуждо име и да се опита да разбере случилото се на българските турци *in situ*; да ползва този текст като повод за осмисляне на границите на собствената си идентичност и да прецени доколко днешните реалности ограничават нужните му за достоен живот права и свободи. Това е равностойка, която силното гражданско общество трябва да държи на радар си всекидневно.

Библиография

AKRDOPBGDSRSBNA – М, ф. 1, оп. 11а, а. е. 761, л. 44-46. [АКРДОПБ-ГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 11а, а. е. 761, л. 44-46].

Angelov, Veselin (sast.). *Strogo poveritelno! Asimilatorskata kampaniya sreshtu turskoto natsionalno maltsinstvo v Balgariya (1984-1989). Dokumenti.* Gutenberg, 2008 [Ангелов, Веселин (съст.) *Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989). Документи.* Гутенберг, 2008].

Angelov, Veselin. *Golyamata ekskurziya. Prinuditelnoto izselvane na etnicheskite turtsi ot Balgariya (yuni-avgust 1989). Tom I.* Gutenberg, 2011 [Ангелов, Веселин. *Голямата екскурзия. Принудителното изселване на етническите турци от България (юни-август 1989). Том I.* Гутенберг, 2011].

Asenov, Boncho. *Vazroditelniyat protses i darzhavna sigurnost.* Izd. avt., 1996 [Асенов, Бончо. *Възродителният процес и държавна сигурност.* Изд. авт., 1996].

A Visual Archive of Assimilation. Forced assimilation of the Pomaks and Turks in Bulgaria during the Socialist period (1945–1989). Photographs. <https://assimilationarchive.com/> Accessed 24.05.2026. [Визуален архив на асимилацията. Насилствената асимилация срещу помаците и турците в България по времето на социализма (1945-1989)“. Фотографии. <https://assimilationarchive.com/> Последно посетен на 24.05.2026 г.].

Avramov, Rumen. *Ikonomika na „Vazroditelniyat protses“.* Tsentar za akademichni izsledvaniya, 2016 [Аврамов, Румен. *Икономика на „Възродителния процес“.* Център за академични изследвания, 2016].

Azizoglu, Aziz. *Të minaha prez Belene – 1 / Aziz bey.* IK Deniz, 2004. Istanbul: Dzhelil i Dzhem [Азизоглу, Азиз. *Те минаха през Белене – 1 / Азиз бей.* ИК Дениз, 2004. Истанбул: Джелил и Джем].

Baeva, Iskra, Evgeniya Kalinova (sast.) *Vazroditelniyat protses. Mezhdunarodni izmereniya (1984–1989). Tom II.* Darzhavna Agentsiya Arhivi, 2009 [Баева, Искра, Евгения Калинова (съст.) *Възродителният процес. Международни измерения (1984–1989). Том II.* Държавна Агенция Архиви, 2009].

Baruh, Emi. „Progonvaneto“. *Pechaten material kam Izlozhbata „Progonvaneto“.* Behich Gyunalan i Syuleyman Akman (Turtsiya), 03.06–20.07.2025. Ekspozitsiya za natsionalno pomirenje (Garnizonno strelbishte). RIM, Festival Fotofabrika, 2025 [Барух, Еми. „Прогонването“. *Печатен материал към изложбата „Прогонването“.* Бехич Гюналан и Сюлейман Акман (Турция), 03.06–20.07.2025. Експозиция за национално помирение (Гарнизонно стрел-

бище). РИМ, Фестивал Фотофабрика, 2025.]

Boyadzhiev, Petar. *Istinata protiv lazhata. Za sabitiyata v Bulgariya ot may 1989 godina ili tehnologiya na bornata sas straha*. Iztok-Zapad, 2015 [Бояджиев, Петър. *Истината против лъжата. За събитията в България от май 1989 година или технология на борната със страха*. Изток-Запад, 2015].

Bozhkov, Veselin. *Zaplahata ostava. Zapiski na kontrarazuznavach po turska liniya*. Programni produkti i sistemi, 2001 [Божков, Веселин. *Заплахата остава. Записки на контраразузнавач по турска линия*. Програмни продукти и системи, 2001].

Eko, Umberto. *Imeto na rozata*. S. A. Mediasat, 2005 [Еко, Умберто. *Името на розата*. S. A. Mediasat, 2005].

Fondation du Futur. *La Liberté de l'esprit et la condition humaine en Europe. Les cahiers de la Fondation du Futur Trimestriel*. Fondation du Futur, 1983-1991, No. 15.

Foskolo, Alfred. *Napraviv kakvoto mozhah*. Prozorets, 2024 [Фосколо, Алфред. *Направих каквото можах*. Прозорец, 2024].

Gruev, Mihail, Aleksey Kalyonski. *Vazroditelniyat protses. Myusyulmanskite obshtnosti i komunisticheskiyat rezhim: politiki, reaksii i posleditsi*. Siela, 2008 [Груев, Михаил, Алексей Кальонски. *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици*. Сиела, 2008].

Gyaurski, Marian. "Neprimirimate – saprotivata sreshtu komunizma v Bulgariya." Arndt, M., Bekman-Dirkes, N. (predg.) *Bulgariya i komunizmat*. Fondatsiya „Konrad Adenauer“, 2024, pp. 85-115 [Гяурски, Мариан. „Непримиримите – съпротивата срещу комунизма в България.“ Арндт, М., Бекман-Диркес, Н. (предг.) *България и комунизмът*. Фондация „Конрад Аденауер“, 2024, с. 85-115].

Hristo, Hristov. *Godishnoto poklonenie v kontslagera „Belene“ shte e na 16 may 2020*. Darzhavna sigurnost.com, 24 fevruari 2020. <https://www.desebg.com/chestvania/4297-2020-02-24-17-07-12?format=pdf>. Accessed 24.05.2026 [Христо, Христов. *Годишното поклонение в концлагера „Белене“ ще е на 16 май 2020*. Държавна сигурност.com, 24 февруари 2020. <https://www.desebg.com/chestvania/4297-2020-02-24-17-07-12?format=pdf>. Последно посетен на 24.05.2026 г.].

Hristov, Hristo. *Predi 37 godini: Mirnite protesti na zhertvite na nasilstvenata asimilatsiya butat rezhima na BKP kam kraya mu*. Darzhavna sigurnost.com, 21 may 2026. <https://desebg.com/chestvania/6587-2026-05-21-14-34-09>. Accessed 23.05.2026 [Христов, Христо. *Преди 37 години: Мирните протести на жертвите на насилствената асимилация бутат режима на БКП към края*

му. Държавна сигурност.com, 21 май 2026. <https://desebg.com/chestvania/6587-2026-05-21-14-34-09>. Последно посетен на 23.05.2026 г.].

KRDOPBGDSRSBNA. *Darzhauna sigurnost. Smyanata na imenata – Vazroditelniyat protses (1986-1989 g.). Dokumentalen sbornik*. Том II. KRDOP-BGDSRSBNA, 2013 [КРДОПБГДСРСБНА. *Държавна сигурност. Смяната на имената – Възродителният процес (1986-1989 г.). Документален сборник*. Том II. КРДОПБГДСРСБНА, 2013].

Kyuranov, Deyan. *Politspomeni. Uchastnik. Neravnosmetka na edna lichna politicheska praktika*. Riva, 2020 [Кюранов, Деян. *Политспомени. Участник. Неравносметка на една лична политическа практика*. Рива, 2020].

Lekova, Victoria. "French diplomacy meets "disloyal" Bulgarian intelligentsia: Soft power in 1989." Milanova, A. (ed.) *Cultural diplomacy and the Balkans: achievements and challenges in the present time*. Prof. Marin Drinov Publishing House of BAS, Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 2025, pp. 223-247.

Nering, Kristofer. *DS i ilyuziyata za sigurnost v sotsialisticheska Balgariya*. DW, 27.12.2018. <https://www.dw.com/bg/дс-и-илюзията-за-сигурност-в-социалистическа-българия/a-46875290>. Accessed 24.05.2026 [Неринг, Кристофер. *ДС и илюзията за сигурност в социалистическа България*. DW, 27.12.2018. <https://www.dw.com/bg/дс-и-илюзията-за-сигурност-в-социалистическа-българия/a-46875290>. Последно посетен на 24.05.2026 г.].

Pavlova, Petya. *Vazroditelniyat protses. Istoriya na sveta*, 8 avgust 2020. <https://istorianasveta.eu/история/родна-история/съвременна-история/982-възродителният-процес-2.html>. Accessed 24.05.2026 [Павлова, Петя. *Възродителният процес. История на света*, 8 август 2020. <https://istorianasveta.eu/история/родна-история/съвременна-история/982-възродителният-процес-2.html>. Последно посетен на 24.05.2026 г.].

Skochev, Borislav. *Komunisticheskite kontslageri i politicheski zatvori v Balgariya. Spravochnik*. Siela, 2026 [Скочев, Борислав. *Комунистическите концлагери и политически затвори в България. Справочник*. Сиела, 2026].

Stoyanov, Valeri. *Turskoto naselenie v Balgariya mezhdu polyusite na etnicheskata politika. Bulgaro-Turcica 2*. LIK, 1998 [Стоянов, Валери. *Турското население в България между полюсите на етническата политика. Bulgaro-Turcica 2*. ЛИК, 1998].

Zafer, Zeynep, Vihren Chernokozhev. *Kogato mi otneha imeto. „Vazroditelniyat protses“ prez 70-te – 80-te godini na 20 vek v literaturata na myusyulmanskite obshtnosti*. Iztok-Zapad, 2015 [Зафер, Зейнеп, Вихрен Чернокожев. *Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности*. Изток-Запад, 2015].

БЪЛГАРСКИЯТ ЕТНИЧЕСКИ МОДЕЛ КАТО ПРИМЕР ЗА ФРАНЦИЯ В ИНТЕГРАЦИЯТА НА МЮСЮЛМАНСКОТО МАЛЦИНСТВО И БОРБАТА С РАДИКАЛИЗАЦИЯТА

д-р Калоян Константинов

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
kaloskon@gmail.com

THE BULGARIAN ETHNIC MODEL AS AN EXAMPLE FOR FRANCE REGARDING THE INTEGRATION OF THE MUSLIM MINORITY AND THE FIGHT AGAINST RADICALIZATION

Kaloyan Konstantinov, PhD

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
kaloskon@gmail.com

Abstract: *The study examines the “Bulgarian ethnic model” as a potential framework for France in the context of integrating Muslim minorities and preventing radicalization. Although Muslims in Bulgaria constitute one of the largest (if not the largest) minority groups in the European Union – around 11% of the population – the country reports no cases of citizens joining the Islamic State. In contrast, France, with a Muslim population of approximately 8.8%, has produced nearly 2000 foreign fighters. The study is based on three interrelated theoretical frameworks, Radicalization Theory, Relative Deprivation Theory, and Social Movement Theory, to explain this striking divergence.*

The analysis focuses on the deep historical roots of Islam in Bulgaria, shaped over five centuries of Ottoman rule, followed by periods of forced assimilation and a transition to institutional recognition and support after 1989. The Bulgarian approach combines a secular constitution with active state funding of mosques, madrasas, and imams through the centralized structure of the Chief Mufti’s Office, thereby limiting the influence of foreign fundamentalist organizations. The dominant presence of Turkey’s Diyanet further strengthens this model.

In contrast, France's colonial legacy has led to a fragmented Muslim community under the strong influence of North African governments and transnational Islamist movements. Despite numerous institutional initiatives since the 1980s, France has failed to establish a representative and community-accepted governing body for Islam, thereby creating a vacuum that has been exploited by radical actors.

The main conclusion of the study is that genuine integration requires not merely tolerance, but active political inclusion, institutional support, and mutual cultural accommodation – lessons that France may draw from Bulgaria's largely successful, albeit imperfect, model.

Keywords: *Radicalization, integration, Muslim minority, Bulgarian ethnic model, secularism, relative deprivation*

Увод

Възходът и падението на „Ислямска държава“ (чийто връх на влияние се определя най-общо в периода 2013–2019) беляза Европа с редица джихадистки терористични атаки, най-вече през 2015, 2016 и 2017 г. (Europol 10). Освен това се приема, че между 3922 и 4294 европейски граждани са заминали за Сирия и Ирак, за да се бият за Даеш. Приблизително половината от тях, 2838 души, произхождат от четири държави – Франция, Германия, Обединеното кралство и Белгия, със съответно около 900, 720–760, 700–760 и 420–516 граждани, участващи в бойни действия на страната на ИДИЛ. Според по-скорошни оценки общият брой бойци е между 5000 и 6000, от които 4000 са от изброените четири държави, а французите са между 1300 и 1900 (European Parliament 2). Останалите произхождат от всички други страни с изключение на Румъния, Литва, Малта, Чехия и България (Van Ginkel 135-137).

В този контекст възниква въпросът защо българската държава представлява интерес за настоящото изследване и с какво се отличава от останалите европейски страни с християнско мнозинство. Причината е, че България има най-висок относителен дял на мюсюлманско малцинство сред държавите-членки на Европейския съюз (в зависимост от това дали Северен Кипър се разглежда като част от Република Кипър, което това изследване не приема) и същевременно заема второ място на европейския континент след Северна Македония и Черна гора (Hackett 4).

Според различни оценки мюсюлманите в България съставляват между 11,1% (Hackett 4) и 15% (Sahgal 20) от общото население на страната, което се равнява на над един милион души. Това значително надхвърля

данните от националното преброяване през 2011 г., които посочват, че едва 7,8%, или 577 139 граждани, се самоопределят като принадлежащи към мюсюлманската вяра (НСИ 2011, 1). И все пак, страната има същия брой граждани, воюващи за ИДИЛ, като Румъния (с 0,4% мюсюлманско население), Литва (0,1%), Малта (2,6%), Чехия (0,2%) – нула. Докато Франция (8,8%), Германия (6,1%), Обединеното кралство (6,3%) и Белгия (7,6%) подсилват редиците на ИДИЛ със стотици войници (Hackett 4).

Проведеното през 2021 г. преброяване в България показва, че 71% от населението (4 219 270 души) се идентифицират като християни, докато мюсюлманите са 11%. Трудно е да се определи с точност колко от тях са турци, помаци и роми, най-вече защото ромското малцинство често се заявява като турско, вследствие на асоциирането на тази идентичност с по-висок обществен статус и произтичащите от това потенциални социални облаги (НСИ 2021, 1). Поради тази причина няколко национални и академични изследвания, проведени в периода 2011–2021 г., представят вариращи оценки за броя на мюсюлманите, тъй като религиозната принадлежност не е основен елемент от самоидентификацията на значителна част от тях

Въпреки че българската държава и представители на едрия бизнес вземат косвено участие в скорошните войни в Сирия и Ирак чрез доставка на оръжия и боеприпаси (въпросът по какъв начин значителна част от това въоръжение достига до терористични организации представлява предмет на отделни проучвания) и въпреки установеното присъствие на чуждестранни бойци, контрабандисти и поддръжници на Даеш и други джихадистки организации в страната, досега няма регистрирана терористична дейност сред около един милион български мюсюлмани. Същевременно няма признаци на религиозна радикализация или действия в подкрепа на международния тероризъм, като всички установени замесени лица са чуждестранни граждани (Държавна агенция „Национална сигурност“ 28-33).

Освен това България има продължителна история на дискриминационни политики и репресивни практики спрямо мюсюлманското население, намиращи най-ясен израз в няколко последователни кампании на насилствена християнизация и принудителна смяна на тюрко-арабските имена с български/християнски през последните близо 150 години. Този процес достига кулминацията си през 80-те години на XX век, когато комунистическото правителство, в опит да асимилира турците и др. мюсюлмански малцинства, забранява извършването на всички мюсюлмански ритуали, включително погребения,

и дава нови имена на 847 584 души в акт, наречен „Възродителен процес“ (Vojkov 348). Последвалата интензивна негативна реакция води през 1989 г. до експулсирането на 370 000 български турци, представляващи около 43% от общността, в Турция (Broun 105).

Същевременно Франция е държавата в Европа с най-голям брой радикализирани мюсюлмани, заминали да се бият за „Ислямска държава“ и често става жертва на кървави терористични атентати. Мюсюлманското малцинство съставлява около 8,8% от населението на страната, което я прави сравнима с България по този показател. От посочената перспектива настоящото изследване има за цел да идентифицира историческите и политическите аспекти на мюсюлманските религиозни малцинства в двете държави, да анализира техните характеристики и да формулира препоръки за по-ефективна социална интеграция и превенция на радикализацията, осланияйки се на т.нар. български етнически модел.

Три теории в една

Основната теоретична рамка, която ще бъде използвана, всъщност е смесица от три: Теорията на радикализацията (*Radicalization Theory*), тази на относителните лишения (*Relative Deprivation Theory*) и на социалните движения (*Social Movement Theory*).

Необходимо е да се подчертае, че данните от различни организации за правата на човека, правителствени и международни агенции в много случаи оценяват не фактите, а възприятията. Ето защо дискриминацията често пъти бива измервана не като фактология, а като лични мнения на респондентите: кога са се почувствали засегнати от несправедливо – според тях – отношение заради тяхната религия, цвят на кожата, имена, облекло, а не като доказани случаи на неравнопоставено третиране. Според Теоремата на Томас обаче това едва ли има значение, защото „ако хората определят ситуацията като реални, те са реални в своите последици“ (Merton 380). Иначе казано, не е нужно нещо да се е случило, за да има импликации – достатъчно е хората да вярват, че то се е случило. Това не означава, че дискриминацията срещу мюсюлманите във Франция и България е плод на въображението им. Означава, че вероятността да се подбират определени наративи (често негативни), които да бъдат възприемани като по-значителни и често срещани отколкото са, е доста голяма. На подобни психологически предразположения се осланият и крайните националистически лидери със своята антимюсюлманска

реторика, както и ислямистките фундаменталистки водачи.

Тези възприемани групови оплаквания и несправедливости прерастват в чувство за относителна лишеност (ОЛ), което е съществен елемент на радикализационния процес и на физически лица, и на общности, стигащи до граждански вълнения и дори въстания (Taylor 609-610). С други думи, относителна лишеност възниква, когато човек или група хора вярват, че им е бил несправедливо отказан достъп до равни икономически, политически и социални възможности, докато същите тези предимства са предоставени на други, които по никакъв начин не са заслужили повече (Gurr 23-24).

Всъщност, размерът на неравенството няма толкова голямо значение, колкото има начинът, по който то е възникнало и възможността ситуацията да се подобри (Нюо 233). Ето защо лица, които живеят при обективно по-добри условия, каквито се наблюдават в Западна Европа например, макар и да не принадлежат към висшите социални слоеве, изпитват по-силно чувство за дискриминация и са по-склонни към радикализация в сравнение с цели популации в значително по-слабо развити страни (Нюо 234-235). Освен това проучванията потвърждават, че ниският брутен вътрешен продукт на глава от населението не е пряко свързан с повишен риск от религиозна радикализация (Stern 103).

„Транснационалният тероризъм има U-образна крива: с увеличаването на дохода на глава от населението от много ниско ниво, гражданите проявяват по-висока склонност към участие в транснационални терористични дейности. Но с повишаването на доходите до значително по-високи [...] се затруднява мобилизацията на извънришители на транснационален тероризъм“ (Ibid).

Най-силно засегнати от социално изключване и дискриминация в приемащите държави, а в редица случаи и в страните на произход, са младите представители на европейската мюсюлманска общност. Това явление не е ново, тъй като младежите навсякъде са по-скептични към властта и демократичните процеси и са склонни към по-радикално мислене (Klandermans 181-183). Мюсюлманите обаче се сблъскват с допълнителни трудности като кризата на идентичност. Представителите на второ и трето поколение мюсюлмани рядко се самоидентифицират със страните на произход на своите родители, тъй като са родени и израснали в съществено различна културна, социална и езикова среда, което затруднява, например, гражданин на Франция от трето поколение да се възприема като алжирец (Azzam 124).

Междувременно, дискриминацията на религиозно-културна и дори

етническа основа е факт. Често пъти коренното население отхвърля тези лица заради цвета на кожата или вероизповеданието, въпреки че те са родени и израснали в същата среда. Това може да доведе до усещане за социално отчуждение и чувство за непринадлежност към двете общности, с които имат връзка. В резултат на това се формира криза на идентичността, при която нараства уязвимостта към външни радикализиращи влияния (Verkuyten 24-26).

Тук, за да запълни празнотата, се намесва религията. Тя предлага на тези млади мъже и жени (въпреки че повечето радикални ислямисти са мъже) чувство за принадлежност към огромна национална и международна общност каквато е уммата. Ислямът – и особено ислямският фундаментализъм, им предоставя не само идентичност и група от хора със сходни интереси, но и смисъл на живота, ценностна система, към която да се придържат в един объркан западен свят (Verkuyten 24). Религията също така предоставя известна защита срещу националистически нагласи, крайнодесни групи, както и срещу политическа и социална дискриминация (Hassan 3-4). Някои от лицата, които са най-склонни към когнитивна радикализация, в крайна сметка преминават към поведенческа радикализация, мотивирани от чувство за отмъщение, убеждението в справедливостта на собствените си действия и силното влияние на т. нар. култура на мъченичество, характерна за ислямския фундаментализъм (d'Appollonia 183).

Това дава началото на развитието на социални движения, които преди да стигнат до насилствена радикализация, преминават през политизация и поляризация. Политизацията се случва щом общността осъзнае, че може да насочи всичките си споделени оплаквания и проблеми към един-единствен външен враг: правителство, друга етническа или религиозна общност и т.н. Една от стъпките, които въпросната група може да предприеме към промяна на статуквото, е чрез пряко или косвено ангажиране на властите/обществото посредством протести (Klandermans 187). Много често започва да се прилага поляризиращата логика „или си с нас, или си против нас“ (Bush), за да се принудят страничните наблюдатели да заемат страна (Klandermans 185-186).

Докато политизацията и поляризацията, като предпоставки за насилствено поведение, произтичат от междугрупови процеси, радикализацията често се формира и под въздействието на вътрешногрупова динамика. Не е рядкост умерени социални движения да бъдат вътрешно разделени по линията между умерено крило, обикновено представляващо мнозинство и радикално крило, което

остава малцинство. В резултат на подобни вътрешни напрежения често се наблюдава обособяване на отцепнически радикални групи. По този начин членовете на тези групи влизат в конфликт както с външния „враг“, така и със своята общност, която им обръща гръб и това води до „двойна маргинализация“ (Porta 107).

Един от основните приноси на Теорията на социалните движения в проучването на радикализация е акцентът, който тя поставя върху ролята на радикалните мюсюлмански лидери в конструирането на колективни рамки за разбиране, очакване и действие (Jensen 1-4). За да мобилизират подкрепа, фундаменталистките лидери прилагат обширно рамкиране. „Групови лидери, идеолози и пропагандатори използват процеси на рамкиране, за да създават колективни идентичности“ (Davis 3-5). Тези лидери с готовност се заемат с теми като „войната срещу терора“, имиграционните закони на ЕС и др., като ги представят за антимюсюлмански политики.

Централно място в стратегията на ислямистките движения е създаването на смисъл и идентичност (Meijer 282) чрез използване на смесица от национализъм, племенна символика и човешки права, формулирани чрез религията. По този начин те демонстрират важността на логическата стратегия, водеща до емоционални отговори и мобилизиране на подкрепа (Davis 3-5).

Ислямистките движения често са принуждавани от властите да се насочат към неформалния сектор за мобилизиране на ресурс. Това не е необичайно за Европа, където много имами и радикали използват често нерегулираната мрежа на джамиите, за да предават своите радикални послания срещу „упадъчните западни ценности“ и за репресии срещу мюсюлманите, които понякога дори призовават към насилие (Azzam 127).

Неотдавна само във Франция около 160 от 1600 джамии и молитвени зали се смятаха за контролирани от радикални ислямисти (Azzam 128). Джамииите са удобни, защото са места, където благочестивите мюсюлмани отиват не само по религиозни причини, но и за да общуват в безопасна и позната среда, която, ако се окаже под контрола на фундаменталистки имам, би могла да изложи значителен брой от тях на радикални идеи (Verkuyten 25, 28). Мюсюлманските храмове са подходящи и за провеждане на срещи между малки фундаменталистки групи, които чрез социални връзки и натиск от страна на връстници биха могли да развият още повече своите когнитивни радикални идеи, докато достигнат състояние на поведенческа радикализация (Neumann 35-38).

История на исляма в България

Принципите на радикализация са почти едни и същи навсякъде, но историята, културата и местната политика играят важна роля в предотвратяването или насърчаването ѝ. Преди да бъдат приложени гореспоменатите теории към мюсюлманските общности в България и Франция, за да се установи защо българските мюсюлмани не се радикализират – докато този феномен далеч по-често се среща във френската държава – е необходимо да бъде разгледан историческият контекст на исляма в тази част на света.

Мюсюлманското присъствие на Балканите датира от X век, когато миграционна вълна от мюсюлмани от Близкия изток се заселва в територии на Византийската империя, включително днешна България (Vojkov 348). Техният брой не е съществен, докато серия от успешни османски кампании, проведени между средата на XIII и края на XV век, не унищожават съществуващите християнски държави. Българските царства са завладени между 1345–1393 г. (Eminov 210–211). Започва стратегическо демографско реструктуриране, за да може Османската империя да осигури стабилността на управлението си и защитата на ключови транспортни коридори за своите снабдителни линии и армии, които продължават похода си по-навътре в Европа. Това включва колонизация с турски селяни, войници, търговци и проповедници, дошли от Мала Азия и Анадола (Eminov 210), поробване на местното християнско население и принудителни бракове между мюсюлмански мъже и местни жени (Mutafchieva 57), масово приемане на исляма под заплаха от смърт и тежки наказания (Nitzova 98)¹, както и масови депортации на християнски благородници и обикновени хора в Мала Азия (Eminov 210).

Специално място в колективната памет на българите и до днес заема налагането на *девширме*, известно още като „кръвен данък“, който е използван за набиране на мъже за еничарските корпуси. Въведен от султан Орхан I (1324–1362), първоначално еничарският корпус е съставен от роби или военнопленници. По-късно е възприета специална практика, която се използва до XVIII век – християнски момчета от Балканите са

¹ Някои от смените религията си са го сторили доброволно поради икономически, социални и политически причини, но точният процент все още е предмет на дебат сред историците – Бел. авт.

отвеждани от домовете си и са обучавани, за да станат елитни войници или администратори в империята (Mutafchieva 64).

Между самия край на XV и XVIII век българското население в Родопите, чрез принуда или по собствена инициатива, приема исляма. Тези хора стават известни като помаци (Nitzova 101). Това са етнически българи, които продължават и до днес да говорят на български език (Georgieva 307), за разлика от турското мюсюлманско население в страната, което най-често е двуезично и с различен етнос.

Приблизително по това време ромското население на Балканите също приема исляма. Ромите идват от Индия, прекосяват Персия през IX век и достигат Европа през XI век. Макар първоначално да са покръстени, те бързо приемат исляма, когато османците се установяват по тези земи (Crowe 93). До края на XIX век повечето роми са ислямизирани (*Ibid.* 96).

Сред приносите за ислямизацията на населението по българските земи са трудовете на дервишките ордени и суфийското течение в исляма, което има силно присъствие в сунитската Османска империя. Техният подход към религията е емоционален и мистично-ритуален, възприема се добре от обикновените хора и ги прави любопитни, за разлика от обичайните догматични религиозни похвати и вярвания на исляма, които са им чужди и доста непривлекателни (Nitzova 99).

Дервишките практики имат редица сходства както с фолклорните вярвания, така и с християнството, например „кръщаване на бебета, почитане на светци, определени видове жертвоприношения на животни“ (Eminov 219, 226,). Те дори напълно възприемат отделни християнски елементи и по този начин правят прехода между християнство и ислям много по-лесен за българите. Това също е двупосочен процес, който води до запазване на някои предислямски религиозни мотиви в българския ислям дори сред турците (Eminov 219). Такъв пример са светилищата, споделяни както от мюсюлмани, така и от християни, като Демир Баба теке от XVI век – алевитско тюрбе близо до село Свецари, което християни, сунити и алевити посещават и днес (Nitzova 99). За период от около 500 години до Руско-турската война от 1877–1878 г. тези процеси водят до дълбока трансформация на демографската структура в българските земи. В навечерието на конфликта мюсюлманите съставляват между една трета и една четвърт от населението (Eminov 214; Vojkov 351).

През 1878 г. военната кампания на Руската империя под ръководството на Александър II води до освободението на България, с което се слага край на близо петвековно османско владичество. Самата война е предизвикана, наред с други политически причини, от кървавото

потушаване на Априлското въстание от 1876 г. от османската редовна армия и нередовни войски (башибозук). Точен брой на жертвите е трудно да се посочи, но според османските извори става въпрос за около 3100 души, докато британските и американските оценки са между 12 000 и 15 000 (Jelavich 139). Някои български източници посочват, че броят на жертвите достига до 30 000 (Hupchick 264). Зверствата предизвикват възмущение в Европа, като особено силни призови за действие отправят видни личности като Уилям Гладстон, Чарлз Дарвин, Оскар Уайлд, Виктор Юго, Джузепе Гарибалди (Embassy of Bulgaria, Washington D.C.).

Последвалата война принуждава огромна част от мюсюлманското население да избяга с отстъпващата османска армия (Eminov 213). Две големи мюсюлмански бежански вълни в посока към Османската империя се наблюдават по време на Балканските войни от 1912–1913 г. Според изследователите приблизително половината от мюсюлманското население в България умира или напуска страната до началото на Първата световна война (Vojkov 366).

Независимо от бурното минало, което споделят турци и българи, след възстановяването на българската държава не са въведени организирани форми на репресия спрямо турците. Напротив, последните се радват на значителна религиозна свобода и автономия (Broun 118). Същото важи и за мюсюлманското ромско население, което в края на XIX век наброява около 122 000 души (Crowe 96). Това обаче не се отнася до помаците. Те стават мишени на ръководена от правителството кампания за християнизация и асимилация през 10-те, 20-те години и 30-те години на XX век (Vojkov 346, 350). Усилията на властите включват забрана за носене на дрехи, свързани с ислямско-турската култура (фереджета, шалвари и др.), както и промяна на обичаите и мирогледа от религиозен към светски. Като основание се посочва, че помаците желаят да възстановят връзката си с християнските български корени (Nahodilova 39). Независимо от репресивния им характер, кампаниите не водят до трайни резултати, най-вече поради непоследователното им прилагане. Важно е да се отбележи, че те не се отличават с мащабно насилие и принуда.

Това се променя с установяването на комунистическия режим в България в периода 1944–1946 г. Според новата идеология ислямът представлява особена заплаха, защото е възприеман като начин Турция – капиталистическа държава, отличаваща се и с редица други особености, да повлияе на мюсюлманите в социалистическата република. Без да се навлиза в детайли относно предприетите мерки през този период, тяхната кулминация настъпва през 1984–1989 г. с т.нар. Възродителен

процес, изразяващ се в пълна забрана на мюсюлманските религиозни обичаи и в принудителното преименуване на 847 584 турци (Vojkov, 362). Мерките засягат не само живите, но и починалите, тъй като надписите и имената на турски или арабски език върху надгробните плочи в гробищата са заличавани или обезобразявани.

Съществуват твърдения, че държавният ръководител Тодор Живков категорично заявил: „В България няма турци“ (Karpat 730). Репресивните мерки водят до смъртта на близо 1000 души, а хиляди други са изпратени в затвора или в концентрационни лагери (*Ibid.* 733). Тези действия са последвани от гражданско неподчинение в различни части на страната и от терористични актове. Смята се обаче, че част от тях са организирани от комунистическата тайна полиция (Василева).

Изненадващо, на 29 май 1989 г. Тодор Живков се появява по Националната телевизия със следното изявление:

„Скъпи другари, възлюбени съграждани, както вече беше съобщено в пресата, през последните няколко дни във връзка с одобрени от правителството закони относно паспортите и българско гражданство сред части от населението в някои райони на страната – подстрекавано от чужди сили – възникна напрежение. В района на Лудогорието, в района на Кърджали и на всяко друго място, където живеят мюсюлмани, се случиха чудеса! Нов начин на живот, нови градове, нови народи бяха направени. Това е напълно естествено, защото не за първи път в историята на социализма човекът, освободен от веригите на робството, става свободен и истински творец на собствената си съдба. След това сценаристите на антибългарската кампания повдигат въпроса за емиграцията, като обявяват, че Турция е готова да приеме всички български мюсюлмани, които желаят да емигрират. По този повод искам да кажа от името на българските мюсюлмани и от свое име до отговорните турски власти: отворете границите си за всички български мюсюлмани, които искат да отидат временно в Турция или да се установят там“ (Живков).

Диктаторът дори не нарича мюсюлманите в страната турци, а български мюсюлмани. Заради избора на думи и отвореното предложение за завръщане или оставане в Турция, събитието е наречено „Голямата екскурзия“. След изявлението на държавния лидер властите отварят границите – безпрецедентен акт за последните почти 50 години – и близо 370 000 души напускат страната (Broun 105). Няколко месеца по-късно, на 10 ноември 1989 г., Тодор Живков е принуден да подаде оставка и комунистическият режим се разпада.

Наличие и отсъствие на държавна религиозна политика в България

След края на тоталитарния режим в България през 1989–1990 г. държавните репресии срещу мюсюлманското малцинство са прекратени. Впоследствие властите предприемат целенасочени мерки за подпомагане на образованието и социалната интеграция на мюсюлманите с оглед ограничаване на външни влияния.

През декември 1989 г. новоизбраният плуралистичен парламент възстановява мюсюлманските имена, а през 1990 г. са приети законови промени, които улесняват съответните процедури. Само през първата година са подадени и одобрени около 600 000 заявления. Конституцията от 1991 г. поставя основите за признаването и гарантирането на дотогава ограничаваните религиозни свободи (Иванова 36-37). Член 6 предвижда равенство на всички български граждани: „Няма да има привилегии или ограничения на правата, основани на раса, националност, етническа самоидентичност, пол, произход и религия...” (Народно събрание на Република България). Чл. 13 „Основни принципи“ определя широкия обхват на колективната религиозна свобода и независимост: „Религиозните изповедания са свободни; а религиозните институции са отделени от държавата“ (Пак там). Чл. 37 от Глава втора „Основни права и задължения на гражданите“ гарантира редица индивидуални свободи: „Свободата на съвестта, свободата на мисълта и изборът на религия и на религиозни или атеистични възгледи са неприкосновени“ (Пак там). Конституцията включва и набор от ограничения върху разрешените религиозни дейности. На първо място в чл. 13: „Религиозните институции и общности, както и религиозните вярвания, не могат да бъдат използвани за политически цели“ (Пак там). Конституционната рамка допълнително налага, в чл. 37, изискването за „толерантност и уважение между вярващите от различни деноминации, както и между вярващи и невярващи“ (Пак там). Същият член уточнява, че „свободата на съвестта и религията не трябва да се практикува в ущърб на националната сигурност, обществения ред, общественото здраве и морал или на правата и свободите на другите“ (Пак там), с което поставя ясна граница между религиозната свобода и общественото благо.

Важно е да се отбележи, че в България няма официална държавна религия. В чл. 13, ал. 3 на Конституцията изрично се посочва, че източното православие е традиционната религия в държавата (Пак там). От своя

страна, Законът за вероизповеданията от 2002 г. регламентира правния статут на мюсюлманското изповедание като призната религиозна институция. Що се отнася до определението „традиционна религия“, тази формулировка е разяснена от Конституционния съд, който приема, че традиционният характер на източноправославната религия изразява нейната културно-историческа роля и значение за българската държава, както и действителното ѝ място в държавния живот, отразено преди всичко в системата от официални празници (Toneva 148).

Привилегирваният статут на „традиционната“ религия е допълнително институционализиран в Закона за вероизповеданията от 2002 г. Предвидената в него регистрация на религиозни организации на практика означава държавен контрол върху техните финанси и обхвата на дейността им. Държавата координира и управлява отношенията с всички официално вписани деноминации чрез дирекция „Вероизповедания“ към Министерския съвет. Тя е отговорна за извършването на оценка на състоянието на религиозните права и за разпределянето на държавни субсидии съобразно числеността на съответните вероизповедания (Toneva 148-150).

Важна роля в живота на мюсюлманската общност в България имат Висшият мюсюлмански съвет (ВМС) и Главното мюфтийство, ръководено от Главния мюфтия, който се избира на всеки пет години от Национална мюсюлманска конференция заедно с членовете на ВМС. След това той назначава или освобождава регионалните мюфтии и директорите на средните и висшите мюсюлмански училища и Висшия ислямски институт. След него в йерархията се нареждат регионалните мюфтии, които също имат властта да наемат или уволняват имамите в джамиите. Членовете на тези религиозни институции трябва да отговарят на определени изисквания, например да имат ислямско образование, добро реноме в обществото, никога да не са осъждани и т.н. (Национална мюсюлманска конференция 1-2).

В България функционират три средни ислямски училища, акредитирани от Министерството на образованието и науката, където се преподават турски и арабски език и се изучава исляма. Тези специализирани предмети представляват около една трета от учебната програма, а останалата част е стандартизирана спрямо светските училища в България (Ivanova 47). Смята се, че за последните близо 40 години приблизително 2500 момчета и момичета са завършили тези ислямски училища, над 300 – Висшия ислямски институт, а повече от 200 момчета са преминали през специализирани курсове за имами. Всички тези

процеси се ръководят от Главното мюфтийство, което е финансирано и контролирано от държавата.

Субсидирането на религиозните организации е установено в чл. 28 от Закона за вероизповеданията (Министерски съвет), който регулира държавното финансиране за Българската православна църква и регистрираните религиозни деноминации въз основа на броя на самоопределилите се последователи в преброяването. Религиозните училища – както християнски, така и мюсюлмански, получават финансиране от държавния бюджет и от регистрирани религиозни организации (Lubanska 150). Според устава на Главното мюфтийство, финансите на централната организация се основават на държавни субсидии, икономически и търговски дейности, дарения и подаръци, както и средства от вакъфите (Ivanova 36). Главният актив на общността са недвижимите имоти на вакъфите, които са национализирани по време на комунистическия режим и никога не са върнати на собствениците. Те запазват статута си на общинска или държавна собственост, което ги превръща в предмет на продължаващ конфликт. Подобен казус не съществува по отношение на Българската православна църква (Ivanova 37).

Останалите нива на образование зависят от наличието на външно финансиране. През 1998 г. българската държава подписва специален протокол с турската Дирекция по религиозните въпроси (Диянет). На основата на този документ Диянетът финансира български медресета². След подписването на споразумение за сътрудничество между дирекция „Вероизповедания“ към Министерския съвет на Република България и Диянета на Република Турция на турските духовници е предоставено правото да проповядват в български джамии по време на религиозни празници – практика, която продължава и днес. Много от тези духовници обаче не говорят български език и имат ограничено разбиране за българското общество, което възпрепятства изграждането на доверие. В допълнение към изпратените в България имами, представители на Диянета са назначавани в Главното мюфтийство, във всяко регионално мюфтийство, в трите духовни училища и във Висшия ислямски институт (Lubanska 152-160).

Всичко това създава съществени институционални и практически ограничения пред установяването и проповядването на радикални имами

² Медресе е традиционно мюсюлманско религиозно училище, в което се изучават ислямско право (шерият), Коранът, арабски език и религиозна теология – Бел. авт.

от чужбина в България, тъй като нормативната и административната рамка е структурирана по начин, който значително затруднява или фактически възпрепятства тяхното допускане. Изключения се правят за български граждани мюсюлмани, които завършват висше ислямско образование в чужбина: в Египет, Йордания, Саудитска Арабия и др. Те обаче също биват „изхвърлени“ от системата в родината си, ако мюфтийството не одобри техните похвати и/или възгледи.

Ахмед Муса е единственият български гражданин, на когото е наложено наказание лишаване от свобода във връзка с проповядване на радикални форми на исляма. Той е бил обект на наказателно преследване през 2004, 2012 и 2015 г. по обвинения, свързани с разпространение на антидемократични идеи, подбуждане към религиозна омраза и подстрекаване към война (Center for the Study of Democracy 38–39). По етнически произход е ром и приема исляма през 90-те години на XX век, докато работи на строителен обект в Австрия (Ivanova 2). Между 2012 и 2015 г. срещу него и още 12 имами от Пазарджик е водено мащабно съдебно производство за проповядване на радикален ислям, свързан с „Ислямска държава“. В резултат Муса е осъден на една година лишаване от свобода, а останалите обвиняеми са санкционирани с глоби в размер между 750 и 1000 евро (News.bg). Съдебната присъда сама по себе си поставя под съмнение тежестта на повдигнатите обвинения, тъй като при тяхното пълно доказване законът предвижда наказание лишаване от свобода от пет до дванадесет години.

Големите миграционни вълни от Близкия изток към Европа, чиято кулминация настъпва през 2015 г., всъщност не водят до повишаване на радикализацията сред мюсюлманското малцинство в България – какъвто ефект се наблюдава в Западна Европа и по-специално във Франция. Проучване от 2016 г. показва, че 38,5% от българските мюсюлмани са против приемането дори на един бежанец в страната. Други 22,6% заявяват, че биха се съгласили България да поеме грижата за ограничен брой бежанци, докато 16,7% смятат, че правителството трябва да спазва квотите на ЕС. Едва 4,7% от респондентите подкрепят приемането на всички бежанци, които достигат до границите на страната, докато 17,5% заявяват, че не могат да вземат решение по този въпрос (Ivanova 45–47). Една от основните причини за тези резултати се свързва с културно-религиозната традиция на мюсюлманите в България, която в редица изследвания се описва като форма на мирен и синкретичен „пограничен ислям“ (Ghodsee 537). Тази традиция се асоциира с формиране на по-толерантни и ненасилствени културни модели и нагласи сред

съответните общности.

Като цяло, мюсюлманските общности в България осъзнават, че исторически променящите се властови отношения могат да стабилизират или нарушат баланса във взаимните междугрупови взаимодействия. В рамките на Османската империя мюсюлманите заемат привилегировано положение спрямо православно християнско население — позиция, която впоследствие се преобръща в контекста на постосманската балканска държавност (Lubanska 92). Поради тази историческа динамика България често се посочва като положителен пример с т.нар. български етнически модел (Нягулов 73–74). Етническата политика на България еволюира към модела, при който хората споделят общи фундаментални ценности, признават и уважават отличителните си културни идентичности, и участват в политическия процес. През 90-те години на XX век и в началото на 2000-те в България за първи път се формира политическа партия на ясно изразена етническа основа. Това е „Движение за права и свободи“ (ДПС), която, съчетавайки етническа и религиозна мобилизация, допринася за канализиране на политическото представителство и за ограничаване на потенциални конфликти и процеси на радикализация в страната. Тъй като в България създаването на политически партии на етническа или религиозна основа е формално забранено, ДПС включва сред своите членове множество българи и християни. Това спомага за интеграцията и религиозната либерализация в обществото и политиката, вместо да води до допълнително разделение. И досега повечето общински съвети в Западните Родопи са доминирани от мюсюлмани, които са представени както на местно, така и на национално ниво, включително чрез заемане на министерски, кметски и депутатски длъжности.

Важно е да се отбележи и устойчивото присъствие на националистически партии в българското политическо пространство след 1990 г., които често използват силно изразена антимигрантска и ислямофобска реторика. Въпреки това, те обикновено са малцинство в парламента и не успяват да наложат значими законодателни мерки с пряко негативно въздействие върху мюсюлманските общности в страната. Сред тях са партиите „Атака“, „Вътрешна македонска революционна организация“, „Национален фронт за спасение на България“, „Възраждане“ и други. Ролята на медиите също не бива да бъде подценявана, особено по отношение на гласността, която дават на политици и дискриминативни наративи (Konstantinov 19, 23).

Френският ислям срещу традиционния ислям

Историческата динамика на исляма във Франция се отличава съществено от тази в българските земи. Във френския случай неговите първоначални прояви са свързани с колониалната експанзия, а по-устойчиво присъствие се формира едва през последното столетие. Обратно на това, ислямът се установява на територията на днешна България в контекста на османското завоевание и присъства трайно в обществения и политическия живот в продължение на около шест века. Във Франция съвременното му развитие е допълнително обусловено от следколониалните миграционни процеси, особено след разпадането на колониалната система и в резултат на Алжирската война (1954–1962).

С приблизително 8,8% мюсюлманско население, Франция е европейската държава с най-голям брой мюсюлмани в абсолютни стойности, макар делът им да остава по-нисък в сравнение с някои балкански държави, където те представляват по-значим относителен дял (Frégosi 330). Основните етнически групи, които съставляват мюсюлманската общност (ако се приеме, че съществува подобна хомогенна концепция), са алжирци, мароканци, тунизийци и субсахарски африканци, а в последните десетилетия – и турци. Сред тях исторически доминираща роля има алжирската диаспора, заедно с натурализираните френски граждани от алжирски произход (Frégosi 331–332).

Първите по-сериозни миграции се наблюдават през 1870 г. по време на Френско-пруската война, когато Париж изпраща контингенти от колониалните владения да се бият в Европа. Това е последвано от мобилизирането и прехвърлянето на близо 800 000 войници от колониите по време на Първата световна война, като приблизително половината от тях са мюсюлмани. Следват миграционни потоци на работна ръка, които достигат своя пик през 70-те години на XX век и водят до формирането на първите значителни и устойчиви мюсюлмански общности във Френската република (Katz 126). Тези процеси са последвани от постепенна организация сред отделните мюсюлмански общности. През 1983 г. се създава Съюз на ислямските организации във Франция (*Union des organisations islamiques de France*), а след това – „Мюсюлмани на Франция“ (*Musulmans de France*). Последната става известна с дълбоките си идеологически, организационни и финансови връзки с консервативната египетска, а впоследствие и международна организация „Мюсюлманското братство“, както и с монархиите от Персийския залив (Frégosi 332–333).

През 1986 г. е основана Федерацията на мюсюлманите във Франция (*Fédération des musulmans de France*) благодарение на подкрепата на Световната ислямска лига (*The Muslim World League*).

До този момент контролът върху една от най-силните мюсюлмански институции в страната – Голямата джамия в Париж – е поверен изключително на алжирската диаспора и е под силното влияние на алжирската държава. Сред основните цели на Федерацията на мюсюлманите във Франция, която има мултиетнически и мултикултурен характер, е именно преодоляването на този монопол. С течение на времето самата организация преминава през редица трансформации и предизвикателства, като през последните десетилетия се наблюдава тенденция към доминиране на мароканския ислям в нейните структури.

Политическата и обществената ислямофобия също е постоянен фактор във френското общество. Тя съществено се увеличава след поредицата терористични ислямски атентати през второто десетилетие на XXI век. Ерик Земур и Марин льо Пен са сред най-известните политически лидери (макар и не единствените), които през последните няколко години са обвинявани за засилването на тези процеси, още повече че ръководените от тях партии разполагат със значително влияние (Frégosi 334).

Френската конституция категорично утвърждава светския характер на държавата (*laïcité* или лаицизъм), като същевременно гарантира пълна свобода на вероизповеданията за всички религиозни общности (Cesari 62). В този смисъл държавата разполага с правомощия да наблюдава и при определени условия да разпуска религиозни организации. Подобни мерки могат да бъдат прилагани и спрямо джамии, в които се проповядват радикални форми на исляма, както и спрямо крайнодесни католически групи като *Civitas* (United States Department of State 15). Наред с това се въвеждат ограничения, включително за забрана за носене на хиджаб на спортни събития, както и за демонстриране на религиозни символи в държавни училища и институции (United States Department of State 1–3).

Същевременно френските власти отделят особено внимание на исляма именно поради проблематичните външни влияния, които запълват вакуума в организираното религиозно пространство. Законът за поощряване на спазването на принципите на Републиката (*Loi confortant le respect des principes de la République*) налага изисквания за неутралност, ограничава домашното обучение и регулира чуждестранното финансиране на религиозни сдружения (*Ibid.* 8–11). Макар да не е изрично насочен срещу исляма, целите са ясни.

В допълнение, Париж поддържа принципа на религиозен неутралитет и се въздържа от публично финансиране на религиозни общности, като оставя местните структури да се самоорганизират и да осигуряват необходимите средства. Тази стратегия обаче се оценява като слабо ефективна, особено по отношение на ислямските общности. В същото време властите са ограничени от необходимостта да избягват всякакви интерпретации за фаворизиране или, в по-широк план, за целенасочено дискриминиране на конкретна религия. Поради тази причина от 90-те години на XX век във Франция се прилага по-активна държавна политика спрямо мюсюлманските общности, като властите се стремят да ограничат пряката си намеса до подпомагаща и организационна роля, с цел да избегнат обвинения в привилегировано отношение или неравнопоставено третиране. В този контекст в началото на десетилетието е предложен т.нар. Съвет за размисъл върху исляма (*Conseil de réflexion sur l'Islam*), а през 1995 г. – Харта на мюсюлманската вяра във Франция (*Charte du culte musulman en France*). Следва Консултацията на мюсюлманите във Франция (*La Consultation des musulmans de France*) от 1998 г., а през 2002 г. е създаден Френският съвет на мюсюлманската вяра (*Conseil français du culte musulman*). Въпреки това тези инициативи, насочени към институционализиране на диалога между държавата, различните мюсюлмански общности и организации, както и представители на чуждестранни правителства, в значителна степен не успяват да постигнат очакваните резултати (Frégosi 309).

Най-общото обяснение е, че всяка от засегнатите страни притежава различни интереси и желание за власт. Процесът има двойка цел: от една страна, да интегрира мюсюлманската религия в рамките на законодателството за разделението между църква и държава, а от друга – да създаде централен представителен орган на исляма във Франция. Рамково споразумение, подписано на 3 юли 2001 г., определя условията за избор на членове на институцията, която ще се превърне във Френския съвет на мюсюлманската вяра. Вместо да осигури ефективна регулация на практикуването на исляма във Франция, Съветът се превръща преди всичко в арена за удовлетворяване на амбициите на местни мюсюлмански лидери, като същевременно отчита интересите на чужди държави – най-вече Алжир и Мароко, но също така и Турция – които се конкурират за влияние върху мюсюлманското вероизповедание в страната. Първоначалната концепция предвижда разпределение на ръководните позиции на етнически принцип (Frégosi 311). Накрая, но не по важност, мнозинството от вярващите така и не припознават нито

една от създадените структури като свой легитимен представител.

След практическия провал на Френския съвет на мюсюлманската вяра и другите инициативи, през 2021 г. той е закрит. През февруари 2022 г. е заменен от Форум на исляма във Франция (*Forum de l'Islam de France*). Целта му е да служи като мост между властта и мюсюлманското вероизповедание. Основната цел на Форума е да се освободи от зависимостта както от алжирското, мароканското и турското правителство, така и от влиянието на радикални международни ислямски течения. Към това се добавя и стремежът той да бъде възприеман от населението като легитимен и авторитетен представителен орган.

През август 2021 г. Париж приема и нов закон, известен разговорно като „Закон срещу сепаратизма“. Ключовите разпоредби включват: въвеждането на престъплението „сепаратизъм“ (с наказание до пет години лишаване от свобода), насочено срещу религиозно мотивирано неподчинение на публични длъжностни лица; създаването на нов състав, криминализиращ намесата в дейността на учителите; засилен контрол върху частните училища без договор; преминаване от режим на уведомяване към предварително разрешение за домашно обучение; както и изискване към асоциациите, които получават публично финансиране, да подписват „републикански договор за ангажимент“, с който се задължават да спазват принципа на светския характер на републиката (Zinigrad 46-49).

Държавните мерки са отразени и на общинско ниво, където множество местни власти започват да развиват собствени консултативни органи или форуми, които включват представители на мюсюлманските общности наред с други религиозни и граждански участници (Martínez-Agüño 423-424). Тези пространства се представят като платформи за диалог и приобщаване, но участието обикновено е селективно, което означава, че не всички гласове са еднакво представени. В резултат тези органи едновременно включват и изключват различни актьори, като по този начин определят кои се признават за легитимни представители на исляма (Belhaj 7-9).

Противно на намеренията си и новите стратегии, които прилагат, властите изпитват затруднения да постигнат целите си. Въпреки затварянето на редица салафистки джамии и арестуването на фундаментални духовници (United States Department of State 12-13), Франция все още не успява да овладее изцяло процесите на радикализация сред мюсюлманските общности, нито да обучи достатъчен брой собствени имами, които да проповядват учение, съответстващо на светския характер

и ценностите на републиката. Само през 2022–2023 г. са отчетени 4710 нарушения на секуларизма в училищата, което представлява увеличение със 150% спрямо предходната година (*Ibid.* 19). Сред най-ярките примери е ислямската гимназия „Авероес“, която губи държавно финансиране поради опасения за външно спонсориране и съдържание на курсовете, насърчаващо наказанията за вероотстъпничество (*Ibid.* 21–22).

Към тези събития се добавят и рязко нарастващите престъпления на религиозна основа, особено срещу еврейското малцинство. От атаката на Хамас срещу Израел и последвалата война в Газа на 7 октомври 2023 г. френските власти разполагат 10 000 полицаи и военни около 500 еврейски обекта в цялата страна (*Ibid.* 17–18). Въпреки това инцидентите се увеличават. Мерките обаче водят до обратен ефект на радикализация, тъй като мюсюлманите се чувстват жертви на дискриминация. Според някои изследвания, въпреки официалния ангажимент на Франция към универсалисткия секуларизъм и отхвърлянето на мултикултурализма, в рамките на ежедневната антитерористична полицейска дейност на практика се стига до това, което може да се определи като „контролиран мултикултурализъм“ – управление на многообразието чрез секюритизирани етно-религиозни общностни категории (Ragazzi 707). Това представлява допълнително предизвикателство за френското правителство, което се стреми да формулира своите политики в рамките на секуларизма, а не като пряка борба с религиозната радикализация на конкретна група. В известна степен тази рамка се променя след терористичните атаки през второто десетилетие на XXI век. Докладът на Жуно от 2013 г. води до преосмисляне на борбата срещу тероризма, като предлага да се включат и „актьори извън сферата на сигурността“: социални работници, работещи с младежи, религиозни лидери. С оглед на необходимостта да не бъдат застрашени конституционно гарантираните принципи на секуларизъм и свобода на вероизповедание във Франция, планът е структуриран в четири основни направления: полицейска дейност, рискови религиозни култове, превенция на престъпността и взаимодействие с религиозни представители (*Ibid.* 710–711). Така е създадена категоризация на последователите на ислямското вероизповедание: „добрите мюсюлмани“, които винаги са споделяли основните светски ценности и са спазвали законите; „реформирани мюсюлмани“, които са преминали процес на дерадикализация; и „изключени мюсюлмани“, които са наблюдавани, арестувани и депортирани (*Ibid.* 714–715).

Мнозина специалисти обаче предупреждават, че подобно групиране изключва икономическия и социалния елемент от радикализационния

процес, като го свежда единствено до културно-религиозен феномен. Нещо повече, като използва „достатъчно добри“ мюсюлмани за посредници с „лошите“, френската власт всъщност се опира на практики, които напомнят колониалната ѝ политика, откъдето започват проблемите с дискриминацията и репресиите на мюсюлманското население (*Ibid.* 718-719). Други проучвания стигат дори по-далеч, като директно обвиняват френската политика и общество в ислямофобия и „спонсорирана система на маргинализация и изключване“. Анкета на IPSOS от 2017 г. посочва, че 61% от французите приемат исляма за несъвместим с френското общество. Като алтернатива се насърчава развитието на концепцията за „френски ислям“, който на практика представлява по-светска и институционално адаптирана форма на религията, характеризираща се със сериозно редуциране на нейните традиционни елементи (Lienen, Sweida-Metwally 15). Тенденциите в мюсюлманското малцинство изглеждат обратни: смята се, че около 40% от френските мюсюлмани са практикуващи, като процентите варират спрямо разбиранията на хората какво значи да си вярващ и доколко спазваш всички ритуали. Това е видимо увеличение спрямо 33% от 2007 г. (Frégosi 336). Трудно е да се докаже пряката връзка между натиска на правителството за по-светски ислям и нарастващия брой вярващи мюсюлмани като обратна реакция, но подобно предположение – поне частично – не е лишено от логика.

Пресечни точки в две коренно различни ситуации

На пръв поглед, Франция и България споделят редица сходства по отношение на своите мюсюлмански малцинства, но по-задълбоченият анализ разкрива, че тези прилики са само номинални (*Таблица 1*). Макар през последните близо 40 години България да се характеризира с относителна културно-религиозна стабилност и етнически мир, историческият контекст в по-ранните векове е много по-различен. Грубото очертаване на репресивни, макар и неравномерно прилагани политики на асимилация спрямо мюсюлманското малцинство, насочва към по-дълбоки исторически напрежения в миналото. Тези процеси са подробно разгледани в средновековната и по-късната историография, обхващаща приблизително петвековния период, през който населението на българските земи преживява редица сътресения в контекста на османското завоевание.

Това представлява може би първата съществена разлика с френския случай, при който именно християнска империя заема ролята на

колонизатор, за разлика от балканския контекст. Поради тази историческа динамика османският, а впоследствие и турският, и балканският ислям, след векове на конфликти и репресивни практики, еволюира в по-светска и умерена форма (Evstatiev 88–91). Тя се отличава с по-слабо изразени догматични и фундаменталистски характеристики в сравнение с течения в Близкия изток и Северна Африка – особено в Алжир, Мароко и Тунис, откъдето произхожда значителна част от мюсюлманското население във Франция. От своя страна, в българския контекст се наблюдава взаимно културно проникване, при което както мюсюлманските общности, така и част от християнската традиция възприемат елементи една от друга, формирайки относително устойчив модел на съжителство и баланс между религиозните общности. Това е в унисон с концепцията за „френски ислям“, която напомня за „българския етнически модел“ – но в разрез с разбирането на редица мюсюлмански изследователи, духовни и политически лидери. Те виждат „френския ислям“ като отстъпление от изконните мюсюлмански ценности и един вид принуда, дори насилие и дискриминация спрямо религията и нейните последователи. В същото време не осъзнават, че процесът на интеграция и постигане на компромиси е взаимно обусловен и двустранен.

Ситуацията допълнително се усложнява от влиянието на чужди правителства и наднационални мюсюлмански организации и в двете държави. Във Франция това са Алжир, Мароко и Тунис, но също така консервативните ислямски монархии от Персийския залив и движения като „Мюсюлмански братя“, „Ал-Кайда“ и/или „Ислямска държава“. Все страни и организации, които се стремят да политизират и да извличат дивиденди от мюсюлманското малцинство (или по-точно — от мюсюлманските малцинства) във Франция, като по този начин допринасят за задълбочаване на обществените разделения и за засилване на консервативните влияния.

Едва през последните години Турция разширява – макар и без особени изгледи за водеща роля – своето присъствие и диаспора във Франция. Случаят с България отново е коренно различен. Там доминиращото влияние на Анкара е безспорно и исторически обосновано – дори сред помаците и ромите, не само сред турците. Диянетът допринася за по-умерен и институционално регулиран облик на исляма в България, доколкото самата религиозна традиция в Турция е в значителна степен оформена в рамките на светска държавна структура. Институцията също така използва господстващата си роля, за да пресича влиянието на по-фундаментални школи, които водят началото си от други държави.

Това съответства и на нагласите сред мюсюлманското малцинство в България, което поначало проявява по-скоро резервирано отношение или ограничен интерес към тях. Ето още една съществена разлика в сравнение с мюсюлманските общности във Франция.

Последното, но не по значимост, сериозно различие в подхода на двете държави е официалната държавна подкрепа за вероизповеданията. Макар както френската, така и българската конституция да подчертават светския характер на държавата – като българската допълнително признава православно християнство за религия с „традиционна роля“ – България създава непосредствено след възстановяването на държавността си на 3 март 1878 г. нова мюфтийска институционална система. Това се случва на 14 август 1878 г., а на 19 януари 1910 г. официално е учредено Главното мюфтийство. Във Франция първите по-организирани стъпки са подети през 80-те години на XX век, но особено след 2000 г.

София избира да подходи с държавен контрол и финансиране на джамиите, имамите, медресетата и дори Висшия ислямски институт, като допуска сериозния принос и влияние на Анкара. Париж оставя водещата роля, финансиране и дори кадровите решения в ръцете на вече споменатите правителства от Близкия изток и Северна Африка, както и на местните религиозни лидери и организации, страхувайки се от директна намеса. Известна промяна – и обвинения в дискриминационно вмешателство в мюсюлманското самоуправление и учения – настъпва едва в началото на 2020-те години.

Всичко това открива възможността за формиране на мюсюлмански социални движения във Франция, които потенциално могат да бъдат ръководени от фундаменталистски лидери, способни да се възползват от реториката на радикализацията, както и от механизмите, описвани в Теорията за относителната лишеност и Теорията за радикализацията, макар и без непременно съзнателно позоваване на самите теоретични модели. На този фон френските власти са изправени пред труден избор: да оставят мюсюлманската общност под влиянието на чуждестранни правителства и религиозни организации, които са доказали, че с намесата си всъщност повишават радикализацията и ислямския фундаментализъм – и всъщност сепаратизъм във френското общество; или да засилят намесата и контрола си конкретно върху мюсюлманското вероизповедание и неговите последователи с желанието за оформяне на по-светски „френски ислям“ – рискувайки по този начин да оправдаят обвиненията в дискриминация и дори ислямофобия.

Както вече беше посочено, София може да предложи ако не отговор,

то поне насока за развитието на стабилен модел на съжителство. България е преминала през процес, сходен на този, който в момента протича във Франция. В резултат „българският етнически модел“ се основава не само на дълговековно взаимно адаптиране на исляма към християнските разбирания и традиции, но и на обратното влияние, при което елементи от мюсюлманската култура се интегрират в българския бит и културна среда.

Силната държавна подкрепа и контрол върху различни аспекти както на ислямското, така и на християнското вероизповедание се явяват ключови за ограничаване на радикални елементи в системата, както и за предотвратяване на властови вакууми, които биха могли да бъдат запълнени от външни актьори и интереси. Макар турският Диянет да играе ключова роля в българския ислям, неговото влияние е в значителна степен съобразено с местните институционални и политически рамки. Различна е ситуацията във Франция, където външни актьори често действат с приоритети, които не съвпадат с националния интерес и принципите на светския ред на републиката.

Накрая, но не и по важност, активното политическо и обществено участие на мюсюлманското малцинство в България му позволява да защитава своите интереси и да ограничава усещането за дискриминация.

Таблица 1.

Основни точки на сравнение между исляма в България и Франция.

Показател	България	Франция
Исторически аспект	Завладяване на българските земи от Османската империя в периода 1345–1393 г., насилствени кампании за смяна на вярата и заселване на мюсюлмани през следващите векове. Обратен процес на асимилация на мюсюлманското малцинство между 1878 и 1989 г.	Завземане на територии в Африка и Азия с преобладаващо мюсюлманско население в рамките на френската колониална експанзия. Колониална и постколониална миграция от 1870 г. нататък, особено силна през 70-те години на XX век.
Брой от населението	≈ 11%	≈ 8,8%
Етноси	Турци, българи и роми; малък брой сирийски, иракски и др. мигранти от последните десетилетия.	Алжирци, мароканци, тунизийци, турци и др. от субсахарска Африка и Азия.

Чуждестранно влияние	Изключително силно турско влияние.	Изключително силно алжирско, мароканско, тунизийско, турско и египетско въздействие. Влияние на държавни и частни организации на монархиите от Персийския залив.
Институционална подкрепа	Мюфтийска система от 1878 г. Главно мюфтийство и мюфтия от 1910 г. Мрежа от държавно финансирани средни и висши училища, както и имами. Значително спонсорство чрез дарения (от местни и турски общности и организации) и финансиране от турската държава посредством Диянета.	Форум на исляма във Франция от 2022 г.: репрезентативен орган със смесено участие на държавни и частни институции и представители. Многобройни частни мюсюлмански училища, които от 2021 г. са задължени в по-голяма степен да се съобразяват със светските учебни програми. Липса на ръководена от държавата структура за обучение и финансиране на ислямското вероизповедание, имамите и джамиите.
Държавна политика	Светска конституция, която фаворитизира православното християнство. Широка държавна и обществена свобода на вероизповеданията, силно мюсюлманско представителство в централната и местната власт, в политиката и обществото.	Универсален секуларизъм, обусловен от пълно разграничаване на държавата от религията (поне на теория). Сравнително слабо централно и местно участие и представителство на мюсюлманското малцинство в политиката. Нарастващ брой рестриктивни мерки, насочени към ислямски практики, възприемани от държавата като опасни и сепаратистки, а от мюсюлманската общност – като дискриминационни.
Заплаха от радикализация	Изключително ниско ниво. Случайни инциденти, предизвикани от крайнодесни националистически формации, хулигански групи или престъпни мрежи, свързани с международния тероризъм, които обаче остават ограничени предимно до сферата на икономическите отношения.	Висока степен на радикализация, пораждаща сериозни опасения за националната сигурност. Затваряне на радикални джамии. Значителен брой лица, присъединили се към международни терористични организации.

Социално-икономически проблеми	Бедност в селските райони, разпределена равномерно между мюсюлмани и християни, която не произтича от етнически или религиозни фактори. Ниска религиозна ангажираност, липса на съществена дискриминация.	По-висока безработица и по-ниско образование в предградията. Сравнително по-ниско ниво на икономическо развитие в сравнение с други етнорелигиозни групи, съчетано със силно усещане за дискриминация, както и с възприемане за несъвместимост между исляма и светските ценности.
--------------------------------	---	---

Заклучение

Сравнението между България и Франция разкрива, че успешната интеграция на мюсюлманското малцинство и предотвратяването на радикализацията зависят от съвкупност от исторически, институционални и политически фактори. „Българският етнически модел“, изграден върху векове на религиозен синкретизъм, силна държавна институционална рамка и активно политическо представителство на мюсюлманите, предлага ценен урок за Франция.

В българския контекст определяща е еволюцията на исляма на Балканите в по-мека и светска форма след столетия на съжителство с православно християнство. Това взаимно културно проникване създава основата на един синергичен модел, при който двете религии не само съществуват успоредно, но и взаимно се обогатяват. За разлика от него, ислямът във Франция носи белезите на колониалното минало и е повлиян от по-консервативни течения от Северна Африка и Близкия изток.

За разлика от Париж, София съчетава светска конституция с конкретна държавна подкрепа за ислямските институции – финансиране на джамии, медресета и имами, ограничавайки по този начин влиянието на чуждестранни фундаменталистски организации. Турският Диянет, макар и с доминиращо присъствие, действа в унисон с местните ценности и политика, което го отличава коренно от външните субекти, влияещи върху ислямската общност във Франция.

Не по-маловажно е и активното политическо участие на мюсюлманското малцинство в България чрез партии, местни съвети и парламентарно представителство, което намалява чувството за дискриминация и изключеност. Именно тази приобщеност, съчетана с институционална стабилност, е в основата на ниското ниво на

радикализация в страната.

Докато Франция продължава да търси трудния баланс между принципа на лаицизма и реалните нужди на мюсюлманското си малцинство, опитът на България показва, че истинската интеграция изисква не само толерантност, но и активен диалог, институционална приобщеност и уважение между религиозните общности. Само чрез комплексен подход, отчитащ историческите, социалните и икономическите измерения на проблема, може да се постигне трайна стабилност и да се предотврати радикализацията в едно многообразно общество. Но промяната трябва да бъде желана и от двете страни.

Библиография

Azzam, Maha. "The Radicalization of Muslim Communities in Europe: Local and Global Dimensions." *Brown Journal of World Affairs*, vol. 13, no. 2, 2007, pp. 123–134.

Belhaj, Abdessamad. "Secularism as Equality: French Islamic Discourses on Laïcité." *Religions*, vol. 13, no. 10, 2022, pp. 1–14.

Bojkov, Victor. "Bulgaria's Turks in the 1980s: A Minority Endangered." *Journal of Genocide Research*, vol. 6, no. 3, 2004, pp. 343–369.

Broun, Janice. "Rehabilitation and Recovery: Bulgaria's Muslim Communities." *Religion, State & Society*, vol. 35, no. 2, 2007, pp. 105–138.

Bush, George W. "You Are Either With Us, Or With the Terrorists." *VOA News*, 21 Sept. 2001, <https://www.voanews.com/a/a-13-a-2001-09-21-14-bush-66411197/549664.html>. Accessed 26.04.2026.

Center for the Study of Democracy (CSD). *Radicalisation in Bulgaria: Threats and Trends*. Sofia, 2015.

Cesari, Jocelyne. "Laïcité and Religious Diversity in France: Embracing Institutional and Covenantal Pluralism for a More Inclusive Public Space." *The Review of Faith & International Affairs*, vol. 23, no. 1, 2025, pp. 61–75.

Council of Ministers. *Zakon za veroizpovedaniyata*. Sofia, 2023 [Министерски съвет. Закон за вероизповеданията, София, 2023].

Crowe, David. "Muslim Roma in the Balkans." *Nationalities Papers*, vol. 28, no. 1, 2000, pp. 93–128.

d'Appollonia, Ariane Chebel. "Radicalization in the West." *Frontiers of Fear: Immigration and Insecurity in the United States and Europe*, 2012, pp. 165–198.

Davis, Paul, et al. "A Conceptual Model." *Understanding and Influencing Public Support for Insurgency and Terrorism*, edited by Eric Larson et al., 2012,

pp. 11–33.

Embassy of Bulgaria, Washington D.C. "History and Symbols." n.d., <http://www.bulgaria-embassy.org/en/history-and-symbols/>. Accessed 27.04.2026.

Eminov, Ali. "Islam and Muslims in Bulgaria: A Brief History." *Islamic Studies*, vol. 36, no. 2–3, 1997, pp. 209–241.

European Parliament. *Foreign Fighters – Member State Responses and EU Action*. Brussels, 2016.

Europol. *EU Terrorism Situation & Trend Report*. The Hague, 2018.

Evstatiev, Simeon. "Milletic Secularism in the Balkans: Christianity, Islam, and Identity in Bulgaria." *Nationalities Papers*, vol. 47, no. 1, 2019, pp. 87–103.

Frégosi, Franck. "Being Muslim in a Secular State: History, Sociological Realities, and Institutional Issues – The French Case." *Muslims in Europe: Historical Developments, Present Issues, and Future Challenges*. Springer VS, 2024.

Georgieva, Tsvetana. "Pomaks: Muslim Bulgarians." *Islam and Christian–Muslim Relations*, vol. 12, no. 3, 2001, pp. 303–316.

Ghodsee, Kristen. "Minarets after Marxism: Communist Nostalgia and the Common Good in Postsocialist Bulgaria." *East European Politics and Societies*, vol. 24, no. 4, 2010, pp. 520–542.

Gladstone, William. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. J. Murray, 1876.

Gurr, Ted Robert. *Why Men Rebel?* 40th Anniversary ed., Paradigm Publishers, 2011.

Hackett, Conrad, et al. *Europe's Growing Muslim Population*. Pew Research Center, 2017.

Hupchick, Dennis. *The Balkans: From Constantinople to Communism*. Palgrave Macmillan, 2002.

Ivanova, Evgenia. "Islam, State and Society in Bulgaria: New Freedoms, Old Attitudes?" *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, vol. 19, no. 1, 2017, pp. 35–52.

Jelavich, Charles, Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. University of Washington Press, 1977.

Jensen, Michael, Anita Atwell Seate, Patrick James. "Radicalization to Violence: A Pathway Approach to Studying Extremism." *Terrorism and Political Violence*, vol. 32, no. 5, 2018, pp. 1067–1090.

Karpat, Kemal. "The Turks of Bulgaria: The Struggle for National-Religious Survival of a Muslim Minority." *Nationalities Papers*, vol. 23, no. 4, 1995, pp. 725–749.

Katz, Ethan. *Jews and Muslims in France: The Weight of Fraternity*. Cairn, 2018.

King, Michael, Donald Taylor. "The Radicalization of Homegrown Jihadists: A Review of Theoretical Models and Social Psychological Evidence." *Terrorism and Political Violence*, vol. 23, no. 4, 2011, pp. 602–622.

Konstantinov, Kaloyan. "The Media in Bulgaria: A Shield or Conduit for Radicalization Among Muslims During the Rise of ISIS (2014–2019)." *Obscured Balkans*, vol. 2, no. 1, 2025, pp. 18–25.

Lienen, Christina, and Samir Sweida-Metwally. "French Islamophobia: How Orthopraxy is Conceptualized as a Public Peril." *Religions*, vol. 16, no. 1, 2025, pp. 1–20.

Lubanska, Magdalena. *Muslims and Christians in the Bulgarian Rhodopes: Studies on Religious (Anti)Syncretism*. De Gruyter Open, 2015.

Martínez-Ariño, Julia. "Governing Islam in French Cities: Defining 'Acceptable' Public Religiosity through Municipal Consultative Bodies." *Religion, State & Society*, vol. 47, no. 4–5, 2019, pp. 423–439.

Meijer, Roel. "Taking the Islamist Movement Seriously: Social Movement Theory and the Islamist Movement." *International Review of Social History*, vol. 50, no. 2, 2005, pp. 279–291.

Merton, Robert. "The Thomas Theorem and the Matthew Effect." *Social Forces*, vol. 74, no. 2, 1995, pp. 379–424.

Mutafchieva, Vera. "The Notion of the 'Other' in Bulgaria: The Turks. A Historical Study." *Anthropological Journal on European Cultures*, vol. 4, no. 2, 1995, pp. 53–74.

Nahodilova, Lenka. "Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990." *Contemporary European History*, vol. 19, no. 1, 2010, pp. 37–53.

National Assembly of the Republic of Bulgaria. *Konstitutsiya [Constitution]*. Sofia, 1991 [Народно събрание на Република България. Конституция. София, 1991].

National Muslim Conference. *Statute of the Muslim Denomination*. Chief Muftiate, 2016 [Национална мюсюлманска конференция. Устав на мюсюлманското изповедание. Главно мюфтийство, 2016].

National Statistical Institute. *Census Report 2011*. Sofia [Национален статистически институт. Преброяване 2011, София].

National Statistical Institute. *Census Report 2021*. Sofia [Национален статистически институт. Преброяване 2021, София].

Neumann, Peter R., and Brooke Rogers. *Recruitment and Mobilisation for the Islamist Militant Movement in Europe*. King's College London, 2007.

News.bg. "Godina zatvor za Ahmed Musa za propovядvane na antidemokratichna ideologiya." 3 May 2019, <https://news.bg/crime/godi->

na-zatvor-za-ahmed-musa-za-propovydavane-na-antidemokratichna-ideologiya.html. Accessed 27.04.2026 [News.bg „Година затвор за Ахмед Муса за проповядване на антидемократична идеология“. 3 май 2019, <https://news.bg/crime/godina-zatvor-za-ahmed-musa-za-propovydavane-na-antidemokratichna-ideologiya.html>. Последно посетен на 27.04.2026 г.].

Nitzova, Petya. "Islam in Bulgaria: A Historical Reappraisal." *Religion, State and Society*, vol. 22, no. 1, 1994, pp. 97–102.

Nyagulov, Blagovest. "Maltsinstva v deystvie..." *Dunărea–Nistru: Anuar*, vol. 3, no. 1, 2014, pp. 71–92 [Нягулов, Благовест. „Малцинства в действие: съвременни малцинствени движения в България и сред българските общности в „близката чужбина“. *Dunărea–Nistru: Anuar*, том 3, бр. 1, 2014, с. 71–92].

Porta, Donatella della. *Social Movements, Political Violence, and the State: A Comparative Analysis of Italy and Germany*. Cambridge University Press, 2006.

Ragazzi, Francesco. "Counter-radicalization, Islam and Laïcité: Policed Multiculturalism in France's Banlieues." *Ethnic and Racial Studies*, vol. 46, no. 4, 2023, pp. 707–727.

Sahgal, Neha, et al. *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*. Pew Research Center, 2017.

Smith, Heather, and Yuen Huo. "Relative Deprivation: How Subjective Experiences of Inequality Influence Social Behavior and Health." *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, vol. 1, no. 1, 2014, pp. 231–238.

State Agency for National Security. *Annual Report 2024*. Sofia, 2025 [Държавна агенция „Национална сигурност“. *Годишен отчет 2024*. София, 2025].

Stern, Jessica. "Radicalization to Extremism and Mobilization to Violence: What Have We Learned and What Can We Do About It?" *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 668, no. 1, 2016, pp. 102–117.

Sultan, Zulkifli Mohamed, and Muhammad Haniff Hassan. "Insights from Recent Study on Roots of Violent Radicalization in the UK." *Counter Terrorist Trends and Analyses*, vol. 4, no. 5, 2012, pp. 2–6.

Toneva, Klara. "Muslim Communities in Post-Communist Bulgaria." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, vol. 45, no. 4, 2025, pp. 148–168.

U.S. Department of State. *International Religious Freedom Report for 2023*. Washington, D.C., 2024.

Van Ginkel, Bibi, Eva Entenmann (eds.). *The Foreign Fighters Phenomenon in the European Union: Profiles, Threats & Policies*. International Centre for Counter-Terrorism, 2016.

Van Stekelenburg, Jacqueliën, and Bert Klandermans. "Radicalization."

In *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies*, edited by Xenia Chryssochoou et al., 2010, pp. 181–194.

Vasileva, Elka. "Atentatite v Bulgariya ot nachaloto na 20 vek do dnes." 19 July 2012, <https://www.dnes.bg/bulgaria/2012/07/19/atentatite-v-bulgariia-ot-nachaloto-na-20-vek-do-dnes.164276>. Accessed 27.04.2026 [Василева, Елка. „Атентатите в България от началото на 20 век до днес. 19 юли 2012, <https://www.dnes.bg/bulgaria/2012/07/19/atentatite-v-bulgariia-ot-nachaloto-na-20-vek-do-dnes.164276>. Последно посетен на 27.04.2026 г.].

Verkuyten, Maykel. "Religious Fundamentalism and Radicalization Among Muslim Minority Youth in Europe." *European Psychologist*, vol. 23, no. 1, 2018, pp. 21–31.

Zhivkov, Todor. *Announcement*. Bulgarian National Television, 29 May 1989, https://www.youtube.com/watch?v=Jn49a_g_5RQ. Accessed 27.04.2026 [Живков, Тодор. *Обръщение по БТ на 29 май 1989 г.* https://www.youtube.com/watch?v=Jn49a_g_5RQ. Последно посетен на 27.04.2026 г.].

Zinigrad, Roman. "Laïcité and Regimes of Security: Weaponizing Republican Values Against Muslims in France." *Journal of Law, Religion and State*, vol. 1, no. 1, 2024, pp. 31–71.

МИГРАЦИОННАТА ДИНАМИКА МЕЖДУ ТУРЦИЯ И ФРАНКОФОНСКА АФРИКА: ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ И „ПАРАДОКСЪТ НА ТУРСКИТЕ АВИАЛИНИИ“

Георги Кирилов

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките
g.kirilov@gmail.com

MIGRATION DYNAMICS BETWEEN TURKEY AND FRANCOPHONE AFRICA: GEOPOLITICAL IMPLICA- TIONS AND THE “TURKISH AIRLINES PARADOX”

Georgi Kirilov

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
g.kirilov@gmail.com

Abstract: *The article examines migration dynamics between Francophone Africa, the Republic of Turkey, and the European Union (EU) from the perspective of international law, geopolitics, and migration policies. Drawing on the legal framework of the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and the reforms in French migration legislation during the period 2018–2024, the study analyzes the shift from integration-oriented policies to stricter measures of security, border control, and deportation.*

An important conceptual contribution of the study is the so-called “Turkish Airlines Paradox”, which demonstrates how the strategic expansion of Turkish influence in Africa, combined with relaxed visa regimes and Turkish Airlines’ extensive network, creates a fast and efficient transit corridor for irregular migration to the EU via Istanbul. Central to the analysis is the understanding that Turkey’s expanding diplomatic, economic, and military presence in Africa contributes to the intensification of migration links between the African continent and Europe, allowing Ankara to use migration pressure as a tool for geopolitical influence in its relations with the EU. The conclusions of the study emphasize the need for coordinated and equitable migration policies that balance national security requirements with respect for fundamental human rights.

Keywords: *Refugees, Turkey, Francophone Africa, Turkish Airlines paradox*

Терминът „бежанец“ (на френски *réfugié*) е дефиниран в Конвенцията за статута на бежанците от 1951 г., често наричана Женевска конвенция за бежанците. Конкретното определение е поместено в чл. 1, раздел А, т. 2. Ето основните елементи на това понятие според текста:

*Основателно опасение от преследване: поради раса, религия, националност, принадлежност към определена социална група или политически убеждения.*¹

Местоположение: лицето се намира извън държавата, чийто гражданин е.

Липса на закрила: лицето не може или не желае да се ползва от закрилата на своята държава поради някое от гореспоменатите опасения (UNHCR, *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*, 14).

Важно е да се отбележи, че първоначалният текст на Конвенцията от 1951 г. съдържа времеви и географски ограничения, свързани основно със събития в Европа, предхождащи приемането на спогодбата. Тези условия са премахнати с Протокола за статута на бежанците от 1967 г., което прави дефиницията за бежанец универсална и приложима в целия свят до днес.

Същевременно се формира сравнително нова категория, свързана с миграцията, а именно „лице, което напуска своята страна на произход единствено по икономически причини, които по никакъв начин не са свързани с дефиницията за бежанец, с цел да търси материално подобрене на препитанието си“ (European Migration Network) – по същество това е икономическа миграция. В допълнение към тези две определения е необходимо да бъде изведено и основанието за миграция.

В международното право и националните законодателства не съществува формално определение за необходимост от миграция, тъй като тя се разглежда като многопластов процес. Въпреки това, според Международната организация по миграция, необходимостта се определя чрез правната доктрина и стратегическите рамки в два основни аспекта:

1. Хуманитарна необходимост (принуда). Това е състоянието на „крайна необходимост“, при което миграцията е единственият начин за защита на основните човешки права. Правната основа е Женевската конвенция от 1951 г. и принципите, залегнали в международноправната система за правата на човека. Дефинитивни елементи са липсата на

¹ Курсивът е на автора.

ефективна закрила от държавата на произход и наличие на обективни заплахи (война, преследване, изтезания). В тези случаи миграцията не е избор, а задължително условие за физическото оцеляване на индивида. Правният стълб, който признава подобна необходимост като легитимно основание за престой, е принципът на не-връщане (на френски *non-refoulement*), който забранява репатрирането на лица в държави, където съществува опасност за живота или свободата им (International Organisation for Migration, *Key Migration Terms*).

2. Икономическа и демографска необходимост (държавен интерес). В съвременната правна система миграцията все по-често се определя като функционална потребност на приемащата държава от работна ръка и демографско балансиране (*Ibid*). В Република България например, правната рамка е Националната стратегия по миграция, която разглежда този процес като източник на работна сила, нужна за развитието на държавната икономика. В разширената дефиниция това е „регулиран процес на привличане на чужди граждани за запълване на дефицити на пазара на труда, които не могат да бъдат удовлетворени от местното население“². Правният израз на тази икономическа необходимост е т. нар. Синя карта на ЕС или сезонните работни визи.

Обобщена легална конструкция

От правна перспектива „необходимостта от миграция“ представлява пресечна точка между държавния суверенитет, изразен в правото за контрол върху границите, и поетите задължения по международни договори за предоставяне на закрила на нуждаещи се лица или за улесняване на легалната миграция с икономически цели. В авторитетната научна платформа *Oxford Public International Law*, която предоставя достъп до разнообразни източници в областта на международното публично право, миграцията е очертана като международен проблем, който изисква съчетаване на националното законодателство (*municipal law*) с международно установените принципи за защита на правата на човека.

След като е установена правната рамка на миграцията, икономическата миграция и статутът на бежанците, може да се пристъпи към анализ на предизвикателствата, произтичащи от миграционните

² Кирилов, Георги. Лични записки, направени по време на работна среща в дирекция „Миграция“ на МВР. София, 09.02.2022 г., непубликуван архивен материал.

процеси. В исторически контекст се открояват определени модели на целенасочена миграция, често обусловени от предходни междудържавни отношения и исторически зависимости. Сред тях особено ясно изпъква колониалното наследство. Като някогашна колониална сила Франция поддържа исторически обусловени връзки с т. нар. френска Африка (*Françafrique*), която обхваща бивши колонии и територии, намиращи се под френска административна, политическа и/или икономическа зависимост. Важно е да се отбележи, че терминът „френска Африка“ или „франкофонска Африка“ може да бъде разглеждан в два контекста: исторически и съвременен.

В исторически план с това понятие са обозначавани бившите колонии, които до средата на XX век се намират под управлението на Франция. Най-значимите териториални образувания са Френска Западна Африка (включваща днешните държави Сенегал, Мали, Нигер, Кот д'Ивоар, Буркина Фасо, Гвинея, Бенин и Мавритания) и Френска Екваториална Африка (Габон, Република Конго, Централноафриканската република и Чад). Към тях се добавят и други територии с различен колониален статут: Алжир, Тунис и Мароко като протекторати, Камерун и Того под мандат, както и остров Мадагаскар, Джибути и Коморските острови.

В съвременен контекст „френска Африка“ се отнася за държавите, които членуват в Международната организация на франкофонията и където френският език има официален статут или е широко разпространен в обществен и институционален живот. Към 2026 г. това са страни от Северна Африка (Алжир, Мароко, Тунис), Западна Африка (Сенегал, Гвинея, Кот д'Ивоар, Бенин, Буркина Фасо, Того, Нигер, Мали), Централна Африка (Камерун, Габон, Република Конго, Демократична република Конго, Чад, Централноафриканската република, Бурунди и Руанда), както и държави от Източна Африка и островните региони като Джибути, Мадагаскар, Коморските острови, Сейшелите и остров Мавриций. Така понятието обединява историческото наследство на френската колониална система и съвременните езикови, културни и институционални връзки между Франция и франкофонските африкански държави.

От териториите на държавите, принадлежащи към френскоезичното пространство, се наблюдава непрекъсната и значителна миграционна динамика към континентална Франция, включваща както законни, така и незаконни форми на придвижване. Настоящото изследване се фокусира върху специфичен аспект на нелегалната миграция, свързан с основните маршрути от Африка към Европа.

В този контекст се обособяват няколко ключови миграционни

коридора, които структурират съвременните потоци на нерегулярна миграция. На първо място се откроява Централносредиземноморският маршрут (*Central Mediterranean Route*), който е най-интензивно използваният път към Европа. Основните отправни точки са Либия (с над 90% от заминаванията през 2025 г.) и в по-ограничена степен Тунис и Алжир. Крайната цел е достигането по море до италианските острови Лампедуза и Сицилия, както и до Малта (*Frontex, Migratory Routes*).

На второ място е Западноафриканският (Атлантически) маршрут (*Western African Atlantic Route*), характеризиращ се с висока степен на риск поради дългите океански преходи. Отправните точки са Мароко, Западна Сахара, Мавритания, Сенегал и Гамбия, а крайната дестинация са Канарските острови, една от автономните области на Испания. През 2025 г. се отчита съществен спад на преминаванията (63% по-малко), обусловен от засиления граничен контрол в Мавритания и Сенегал (*Ibid*).

Третият основен коридор е Западносредиземноморският маршрут (*Western Mediterranean Route*), свързващ Северозападна Африка с континентална Испания. Основните отправни точки са Алжир и Мароко, а целевите направления включват южното испанско крайбрежие, както и сухопътните граници на анклавите Сеута и Мелиля в Северна Африка. По този маршрут се придвижват основно алжирци, мароканци и сомалийци (*Ibid*).

На следващо място е Източносредиземноморският маршрут (*Eastern Mediterranean Route*), който традиционно включва транзит през Турция, но в последните години се наблюдава активизиране и на алтернативен подмаршрут от Източна Либия към Гърция. Отправните точки са Турция – по суша и море – и Египет/Източна Либия, а крайните дестинации включват Гърция (островите и сухопътната граница при река Марица), България и Кипър. През 2025 г. се отчита трикратно увеличение на преминаванията от Източна Либия към остров Крит (*Ibid*).

Петият маршрут е Западнобалканският (*Western Balkan Route*), който, макар и да не е директен от Африка, играе ключова роля като транзитен коридор за мигранти, достигнали вече Гърция или България. Той обхваща последователното придвижване през двете държави към Северна Македония и Сърбия, оттам към Хърватия, Унгария или Румъния. През 2025 г. се отчита рязък спад на активността по този маршрут (с 42%), в резултат на засиленото сътрудничество с Европейската агенция за гранична и брегова охрана (*Ibid*).

От горепосочените маршрути статията разглежда по-задълбочено Източносредиземноморския, като основен акцент е поставен върху

ролята на Република Турция и нейните миграционни, политически и стратегически функции в съвременната миграционна система между Африка, Близкия изток и Европейския съюз.

Турция активно разширява влиянието си в Африка чрез комплексна стратегия, която съчетава „мека сила“ (дипломация, помощ, култура) с „твърда сила“ (военно сътрудничество и отбрана). Анкара се позиционира като „трети път“ и алтернатива на традиционните колониални сили и нови играчи като Китай и Русия (Global South Forum).

Основните стълбове на турското експанзионно развитие към април 2026 г. са четири. На първо място са военното сътрудничество и износьт на технологии. Република Турция използва отбранителната си индустрия като ключов инструмент за геополитическо влияние (National Institute for Strategic Studies). Износьт на военна продукция, в частност безпилотните летателни апарати *Bayraktar TB2*, е насочен предимно към държави като Сомалия, Етиопия и Нигер. През 2025 г. Анкара сключва мащабно споразумение за военно сътрудничество с Нигер, включващо създаване на военни съоръжения и провеждане на програми за военно обучение. Паралелно с това Турция поддържа най-голямата си задгранична военна база *Camp TURKSOM* в Сомалия, където са обучени над 15 000 сомалийски военнослужещи. В допълнение, Анкара разширява своето военно присъствие чрез придобиване на достъп до военни съоръжения в Чад и Либия. Наред със сухопътното военно присъствие, Турция активно използва модернизирания си военноморски капацитет за предоставяне на морска сигурност и сключване на споразумения за защита на морски зони, включително с държави като Сомалия. В рамките на тези договорености Анкара получава частичен достъп до приходи от експлоатацията на природни ресурси, което допълнително укрепва икономическото измерение на нейната геополитическа стратегия (Federal Democratic Republic of Ethiopia, Institute of Foreign Affairs).

На второ място следва да бъде откроена турската икономическа експанзия и свързаното с нея инфраструктурно присъствие на Африканския континент. Търговският оборот между Турция и Африка нараства близо седем пъти за последните две десетилетия, което отразява целенасочената политика на Анкара за трансформация към експортно ориентирана икономика и разширяване на външноикономическите ѝ позиции (Institute of Social Studies, Turkey). През 2024 г. двустранният търговски обмен достига 37 милиарда щатски долара и се поставя амбициозната цел за неговото увеличаване до 50 милиарда долара през 2025 г. Особено значим дял в това икономическо присъствие заема

строителният и инфраструктурният сектор, в който турски компании са реализирали над 2000 проекта – включително за изграждане на летища, пътна инфраструктура и хотелски комплекси – на обща стойност над 100 милиарда долара. Паралелно с това енергийният сектор се утвърждава като ключово направление в турско-африканските отношения, включително чрез участие в проучвания и добив на нефт и природен газ в териториалните води на държави като Сомалия и Либия, осъществявани с помощта на специализирани изследователски кораби, включително *Oruç Reis* (Atlantic Council).

Друг основен стълб на турската експанзия на Африканския континент е свързан с дипломатическата мрежа и „меката сила“. Република Турция прилага целенасочена стратегия за разширяване на своята „мека сила“, основана на активна дипломатическа ангажираност и съвкупност от хуманитарни, образователни и културни инициативи (Eugrice-Teresciklioğlu, Elem 188). В този контекст Анкара последователно инвестира в изграждането на положителен международен имидж на Африканския континент, като съществен елемент от тази политика е значителното разширяване на дипломатическото ѝ присъствие. Броят на турските посолства в Африка се увеличава до 44 към април 2026 г. в сравнение с едва 12 през 2002 г., което свидетелства за стратегическо институционално разширяване.

Особено важно място в тази политика заемат образователните и религиозните инициативи. Над 60 000 африкански студенти се обучават в Турция чрез различни стипендиантски програми, което допринася за формирането на дългосрочни социални и културни връзки. Паралелно с това Дирекцията по религиозните въпроси (Диянет) реализира проекти за изграждане на джамии и образователни институции, като стъпва върху споделени религиозни и културни идентичности.

В областта на публичната дипломатия и комуникацията съществена роля играе и Турската радио-телевизионна корпорация (TRT), която разширява своя обхват чрез излъчване на програми на местни африкански езици, включително хауса и суахили, с цел директно достигане до местните аудитории и укрепване на културното влияние на Турция в региона (Vial and Isidore).

Накрая, но не и по важност, са стратегическите партньорства. Анкара използва престижни международни форуми като Срещата на върха за партньорство Турция – Африка, за да утвърждава дългосрочни планове за действие. Действащият в момента обхваща периода 2022–2026 г. Приоритетни държави са Нигерия, Етиопия, Сомалия, Египет и Алжир

(Fani and Geri).

В съответствие с изложеното по-горе и с оглед на последователно развиващите се отношения между Турция и африканските държави, логично продължение на тази динамика представлява процесът на либерализация на визовите режими за граждани на редица африкански страни. Облекчаването на условията за влизане на турска територия, в съчетание с ролята на националния авиопревозвач *Turkish Airlines*, се очертава като съществен канал за интензифициране на мобилността между Африка и Турция. Така нареченият „парадокс на Турските авиолинии“ следва да се разбира като резултат от едновременното глобално разширяване на авиокомпанията и необходимостта от поддържане на мрежа от маршрути, включително до икономически по-слабо развити държави, с цел запазване на нейната роля на транспортен хъб и международна конкурентоспособност. В този контекст международното летище в Истанбул функционира като основен транзитен възел, допълван от инфраструктурата на бившето летище „Ататюрк“, като и двете представляват ключови авиационни центрове с висока пропускателна способност за пътнически и товарен трафик. В резултат от съчетанието между облекчени визови режими и интензивен транзитен поток, част от пристигащите от африкански държави пътници остават на територията на Турция, което ги превръща в обект на административна регистрация и статистическо отчитане от страна на съответните гранични и полицейски служби.

След като напуснат охраняемите зони на летището мигрантите от френска Африка използват местни контакти за пресичане на европейските граници. Основната им цел за преминаване е границата с Република България и по рядко с Република Гърция. Причината за избора на България е географски обоснована. След преминаването на границата те попадат в слабонаселена гориста област, която е трудна за охраняване. При навлизане навътре в страната те обикновено биват залавяни от служители на българската гранична полиция или от съвместните патрули с *Frontex*. Мигрантите са отвеждани в центрове за регистрация и временно настаняване. След брифинг и регистрация от служители на „Гранична полиция“ и Международната организация по миграция се определя техният правен статут съгласно приложимото законодателство, който им дава право да пребивават на територията на ЕС. При завършване на регистрационния процес лицата имат ограничени права като граждани на трети държави, но се ползват със закрилата на приемащата държава, която има отговорността да защитава човешките им права.

Напоследък все по-често в публичното пространство се експонира участието на мигранти от френскоезични африкански държави в инциденти от различен характер на територията на Франция. Натрупването на значителен брой подобни събития (по-често индивидуални, но понякога и масови) води до извеждане на преден план на идеята за преразглеждане на законодателството и осигуряването на закрила за определени групи лица.

Отношението към мигрантите от френскоезична Африка е обект на сериозни промени във френското законодателство през последните години. Те намират израз в Закон № 2024-42 от 26 януари 2024 г. за контрол на имиграцията и подобряване на интеграцията. Преди неговото приемане промяната в законодателството от 2018 г. дава приоритет на бързата интеграция. Този период от около шест години (от 2018 до 2024 г.) дава възможност за ограничен, но важен поглед върху тенденциите, свързани с миграцията от френска Африка към Франция. С промените от 2018 г. се дава приоритет на „бързата интеграция“, докато през 2024 г. френското правителство се насочва към „контрол и депортации“. Причините за тази трансформация са много, но основаната са протестите на френски граждани, свързани с предоставянето и ползването от мигрантите на социални и здравни пакети, възможности и помощи, без те да имат реален принос към социалните и здравните системи. По данни на *Finovox* разкритите измами със социални осигуровки през 2023 г. достигат 1,2 милиарда евро, което е 50% повече от предходната година. Според прогнозите реалната стойност надхвърля 13 милиарда евро годишно (*Finovox*).

В заключение могат да бъдат изведени няколко извода. В съвременния международен контекст миграцията се разглежда като естествен и многопластов процес, който може да има както принудителен характер (при бежанските потоци), така и доброволен характер (когато се отнася до икономическата миграция). Това обстоятелство поставя държавите пред редица системни предизвикателства, засягащи както устойчивостта на социалните системи, така и функционирането на пазара на труда. В същото време дипломатията и външнополитическите инструменти за влияние могат да имат двойствена роля – като фактор за насърчаване или ограничаване на миграционните потоци и като средство за тяхното стратегическо използване в международните отношения.

Макар регионът на т.нар. френска Африка да не разполага с пряка сухопътна връзка с Република Турция, активната външнополитическа ориентация на Анкара към Африканския континент, съчетана с

разширяването на нейното влияние, доминиращата позиция на националния авиопревозвач и либерализираните визови режими, води до съществено пренасочване на миграционни потоци от Африканския рог и Субсахарска Африка към турските територии. Тази динамика създава условия за относително по-безопасно и бързо транзитно придвижване на значителни разстояния, като предлага алтернатива на рисковите миграционни маршрути, включително атлантическите коридори. В този контекст Република Турция е в състояние да укрепи своята позиция в отношенията си с ЕС, доколкото миграционният натиск, генериран по суша през нейната територия, вече функционира като елемент от по-широките преговорни процеси и като инструмент за договаряне на политически и икономически отстъпки от страна на ЕС.

По отношение на мигрантските потоци следва да се отбележи, че съществуващите езикови, културни и социални връзки с Франция действат като значим стимулиращ фактор за насочване на икономическата миграция в тази посока. Допълнително влияние оказват и сравнително бързите до 2024 г. административни процедури за прием, както и възможностите за достъп до социални и интеграционни механизми, които в значителна степен засилват привлекателността на Френската република за икономически мотивирани мигранти. При тези обстоятелства съвкупността от на пръв поглед несвързани процеси и политики може да породят непредвидени ефекти и възможности, от които значителна част от икономическите мигранти се възползват при формирането на своите миграционни стратегии.

В края на разработката бих искал да споделя, че настоящият текст не представлява антимигрантска позиция, а предлага алтернативна аналитична перспектива върху редица действия и политики, прилагани от отделни държави. Разглежданата, на пръв поглед несинхронизирана, последователност от мерки следва да бъде интерпретирана в по-широк контекст на съвременните миграционни процеси и свързаните с тях тенденции. В бъдеще анализът би могъл да бъде разширен с цел изграждането на последователна, ефективна и справедлива миграционна политика, която да бъде от полза за обществата.

Библиография

Atlantic Council. "To counter Chinese and Russian influence in Africa, Turkey could be a decisive ally for the US and Europe." *AfricaSource*, <https://>

www.atlanticcouncil.org/blogs/africasource/to-counter-chinese-and-russian-influence-in-africa-turkey-could-be-a-decisive-ally-for-the-us-and-europe/. Accessed 16.04.2026.

European Migration Network. *Glossary: Economic Migrant*. European Commission, <https://ec.europa.eu/assets/home/emn-glossary/glossary.html?letters=u&detail=economic+migrant>. Accessed 15.04.2026.

Eyryce-Tepeciklioğlu, Elem. "Beyond Summitry: The Role of Hard and Soft Power in Turkey's Africa Strategy." *Africa and the Formation of the New System of International Relations — Vol. II*, edited by Alexey M. Vasiliev, Denis A. Degterev, and Timothy M. Shaw. Springer, 2023, pp. 187–204.

Fani, Veronica, Maurizio Geri. "Turkey's Soft and Hard Power Expanding in the Horn of Africa." *Eurasia Review*, 22 Feb. 2026, <https://www.eurasiareview.com/22022026-turkeys-soft-and-hard-power-expanding-in-the-horn-of-africa-oped/>. Accessed 27.04.2026.

Federal Democratic Republic of Ethiopia, Institute of Foreign Affairs. "Strategic Partnerships: Türkiye's Expanding Role in the Horn of Africa." 2025, <https://www.ifa.gov.et/2025/09/21/strategic-partnerships-turkiyes-expanding-role-in-the-horn-of-africa/>. Accessed 26.04.2026.

Finovox. "The fight against fraud in France: 2024 report and social security impact." 2024, <https://www.finovox.com/en/articles/the-fight-against-fraud-in-france>. Accessed 27.04.2026.

Frontex. *Migratory Routes*, <https://www.frontex.europa.eu/what-we-do/monitoring-and-risk-analysis/migratory-routes/migratory-routes/>. Accessed 17.04.2026.

Frontex, European Border and Coast Guard Agency. *Annual brief*, 2025.

Global South Forum. "Türkiye's Africa Initiative: Can a Third Way Really Work?", <https://www.globalsouthforum.org/article/turkiyes-africa-initiative-can-a-third-way-really-work>. Accessed 17.04.2026.

Gouvernement de la République française. *Loi n° 2024-42 du 26 janvier 2024 pour contrôler l'immigration, améliorer l'intégration*, 2024.

Institute of Social Studies, Turkey. "The course of Türkiye's Africa policy: From opening to strategic partnership.", <https://www.toplum.org.tr/en/the-course-of-turkiyes-africa-policy-from-opening-to-strategic-partnership/>. Accessed 28.04.2026.

International Organisation for Migration (IOM UN). "Key Migration Terms.", <https://www.iom.int/key-migration-terms>. Accessed 16.04.2026.

National Institute for Strategic Studies, Ukraine. "Turkey and Africa: forming strategic partnership.", <https://niss.gov.ua/en/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/turkey-and-africa-forming-strategic-partnership>. Accessed

26.04.2026.

Oxford Public International Law. "Migration.", <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e844>. Accessed 17.04.2026.

Turkish Ministry of Foreign Affairs. *Turkey-Africa Partnership: Strategic Framework and Action Plan 2022–2026*, 2026.

UNHCR. *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*. United Nations High Commissioner for Refugees, 1951, <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees>. Accessed 14.04.2026.

Vial, Anne-Sophie, and Michel Isidore. "Türkiye: The New Regional Power in Africa. 'African Solutions for African Problems.'" *Les Clés du Moyen-Orient*, 2005, <https://www.lesclesdumoyenorient.com/Turkiye-the-new-regional-power-in-Africa-1-3-African-solutions-for-African.html>. Accessed 26.04.2026.

ПОЛИТИЗИРАНЕ НА МИГРАЦИЯТА
И ВЪЗХОД НА ПОПУЛИЗМА

POLITICIZATION OF MIGRATION
AND RISE OF POPULISM

**КУЛТУРНАТА ВОЙНА Е ОБЯВЕНА.
КУЛТУРНАТА ПОЛИТИКА НА НАЦИОНАЛНИЯ ФРОНТ
И ПРЕДИЗВИКАНАТА ОТ НЕЯ СЪПРОТИВА ВЪВ
ФРАНЦИЯ МЕЖДУ 1995 И 2002 Г.**

проф. д-р Лоран Мартен

Университет Сорбон-Нувел
laurent.martin@sorbonne-nouvelle.fr

**THE CULTURE WAR HAS BEEN DECLARED.
THE NATIONAL FRONT'S CULTURAL POLICY
AND THE OPPOSITION IT PROVOKED IN FRANCE
BETWEEN 1995 AND 2002**

Prof. Laurent Martin, PhD

Sorbonne Nouvelle University
laurent.martin@sorbonne-nouvelle.fr

Abstract: *This study examines the cultural policies implemented by the French National Front (FN) in the municipalities it conquered between 1995 and 2002, and the forms of resistance these policies provoked within France's cultural sector. Drawing on previously unexplored archival sources and interviews with local cultural actors, it focuses on the four municipalities governed by the FN during this period – Toulon, Marignane, Orange, and Vitrolles – and analyses several particularly contested areas: libraries, artistic creation and the performing arts, and regional languages and cultures. The study situates these policies within the broader tension between the FN's ambition to present its municipalities as both “laboratories” of political rupture and “showcases” of its capacity to govern responsibly. While FN municipal officials introduced measures reflecting an identitarian, traditionalist, and populist conception of culture, they also displayed significant continuity with the policies of their predecessors, revealing the complex interplay between radicalization and normalization. The study further examines the mobilization of cultural professionals, artists, associations, and public institutions against these policies. These forms of resistance contributed to framing culture as a privileged arena of political conflict and exposed the tensions and contradictions inherent in*

the FN's attempt to transform its electoral success into local governmental legitimacy.

Keywords: *Front National, France, cultural policy, far right, cultural resistance*

Увод

Общинските избори през 1983 г., на които Националният фронт (който оттук нататък ще обозначавам накратко като НФ) печели първата си победа в Дрьо¹, поставят началото на нов исторически епизод: налагането на местно ниво на партията, основана от Жан-Мари Льо Пен през 1972 г. В следващите 20 години НФ не спира да затвърждава позициите си. Постепенно преминава от периферията към центъра на френското политическо пространство, без да престава да бъде определян като крайнодясна политическа формация – етикет, който партията (преименувана на „Национален сбор“ през 2018 г.) непрекъснато отхвърля.

НФ печели 4,2 % от гласовете на регионалните избори през 1986 г. и почти 14 % на тези през 1992 г. На общинските избори през 1989 г. получава около 10 % от гласовете в градовете с над 9000 жители, в които успява да състави листи. Резултатът се увеличава на 13 % на първия тур на общинските избори през 1995 г. и дори достига до над 30 % в 16 града, много от които се намират в Югоизточна Франция. Там са разположени и трите населени места, спечелени на втория тур благодарение на „триъгълници“²: Маринян (Даниел Симонпиери), Оранж (Жак Бомпар) и най-вече Тулон (Жан-Мари Льо Шевалие) – град с над 100 000 жители. Две години по-късно, след частични избори, към тях се присъединява и Витрол, където е избрана Катрин Мегре – съпругата на втората по значимост фигура в НФ Брюно Мегре, лишен от правото да се кандидатира заради неспазване на правилата за финансиране на предизборната кампания.

Тази динамика се запазва и на парламентарните избори през 1997 г. (НФ печели 15,24 % от гласовете), а след това на кантоналните и регионалните избори през 1998 г. (15,94 %), превръщайки партията в арбитър и „балансър“, от когото зависи определянето на местния лидер в редица области, където председателите на регионалните съвети се избират

¹ Дрьо е подпрефектура в департамента Йор е Лоар в региона Център-Вал дьо Лоар в Северна Франция – Бел. съст.

² Така във Франция се нарича ситуацията, при която до втория кръг на изборите достигат не двама, а трима кандидати – Бел. прев.

непряко. Левицата губи част от избирателите си в полза на НФ, но т.нар. класическа, парламентарна или правителствена десница е заплашена в най-голяма степен от възхода на партията през 80-те и 90-те години на XX век. Нейната дилема е следната: да приеме гласовете на НФ, за да получи мнозинство и да управлява, макар и с риск да направи компромис с някои от своите ценности и „да си изгуби душата“, както и следващите избори, или да ги откаже и да остави левицата да спечели. След регионалните избори през 1998 г. четирима председатели на регионални съвети, представители на десницата, са избрани благодарение на гласовете на НФ въпреки указанията на парижките щабове за обратното – Жак Блан в Лангедок-Русийон, Шарл Мийон в Рона-Алпи, Шарл Бор в Пикардия и Жан-Пиер Соасон в Бургундия.

Тези събития от френския политически живот вече са предмет на многобройни проучвания, чиято цел е да измерят и обяснят причините за успеха на НФ както на национално, така и на местно ниво; да изследват идеологията на формацията или да разберат социологията на нейния вот. Анализът на „общинския фронтизъм“ предизвиква интереса на изследователите, които се отнасят сериозно към често повтаряното твърдение на лидерите на партията, че общините трябва да бъдат „витрини“ или „лаборатории“ на проповядваната от тази партия политика на национално ниво.

Както пише през 1995 г. Карл Ланг, приближен до Жан-Мари Льо Пен, евродепутат от НФ и общински съветник в Лил: „Националният фронт вече управлява, а фронтисткият вот за първи път се усеща като полезен за избирателите. Няма нужда да казваме, че Тулон, Маринян и Оранж ще бъдат витрините, които вече предвещават бъдещите победи на Националното движение“. Борбата срещу имиграцията, борбата срещу несигурността, намаляването на данъците – предприетите мерки целят да покажат способността на НФ да провежда политика на радикална промяна, като същевременно управлява ефективно; да отговори на желанието на своите избиратели за промяна, като същевременно показва професионализъм и прагматизъм.

Позицията на НФ по отношение на имиграцията е ясно формулирана. Имигрантите са прекалено много, увеличават безработицата и престъпността, живеят на гърба на една прекалено щедра социална система. За Жан-Мари Льо Пен всички политически партии са:

„абдикирали пред имиграцията нашествие, а понякога дори официално са я поощрявали. Достатъчно е възможно най-бързо да бъдат приложени конкретни

*мерки, основани на здравия разум, като: организиране на процедурите по семейно събиране на имигрантите в техните страни на произход, замяна на десетгодишната карта за пребиваване с временна едногодишна, прилагане на принципа за национално предпочитание при наемане на работа и в жилищната политика, премахване на абсурдното право на почвата и връщане към правото на кръвта и произхода, допълнено от натурализация на чужденците, които я заслужават, без да забравяме и денонсирането на Договора от Маастрихт и връщането на граничния контрол“ (цитирано по *Alerte Citoyens*, 5 януари 1998 г.).*

„Единствено националното предпочитание би позволило да се сложи край на миграционната инвазия и да се улесни завръщането в страните на произход на имигрантите, установени законно на наша територия. А що се отнася до нелегалните имигранти, престъпници и криминални елементи, те ще бъдат веднага изгонени след изтърпяване на наказанието си“ (Програма на НФ за регионалните избори през 1998 г., Ил дьо Франс).

Избраните от листите на Фронта многократно настояват по време на мандата си, че имат автономия спрямо партията и уважават републиканската законност. Това противоречи на претенциите на НФ и на неговия ръководител да им налага „директиви“ (затова например незаконната идея за националното предпочитание, лансирана от НФ, така и не бива реално приложена чрез конкретни механизми освен във Витрол, чийто кмет е санкциониран от съда). Това напрежение между радикалната трансформация (градът-лаборатория) и нормализирането с цел успокояване (градът-витрина) се проявява и в културната политика на местните представители на НФ, която остава слабо изследвана, с изключение на дисертацията по информационни и комуникационни науки на Одре Фонтана от 2009 г. (Fontana) и на по-скорошната статия на Димитри Алмейда (Almeida).

В този контекст, въз основа на проучване на непубликувани архивни документи и провеждане на разговори с дейци на местния културен живот, ще разгледам основните линии на тази културна политика в четирите общини, където НФ печели изборите през 1995 г., и ще изследвам по-задълбочено няколко полета или области, в които тя се проявява: библиотеките, художественото творчество и сценичните изкуства, езиците и регионалните култури. След това ще анализирам реакциите, предизвикани от тази политика в културните среди – анализ, който ще позволи да се очертаят границите на процеса на нормализиране, започнал през 1995 г.

Витрина или лаборатория? Културната политика на общинския фронтизъм

Културата и свързаните с нея публични политики дълго време заемат много ограничено място в програмите на НФ – кухо място, така да се каже – доколкото фронтистите първоначално се занимават преди всичко с изобличаването на значението, което културата придобива в програмите на т.нар. правителствени партии и по-специално в тези на левицата. В средата на 90-те години на XX век, след цяло десетилетие на политически и културен волунтаризъм, въплътен от Жак Ланг, министър на културата при Франсоа Митеран, приоритетът на НФ е да изобличи „парижанството“, „официалното (или придворното) изкуство“, „мултикултурализма“, „космополитизма“ на „глобалистките“ елити, откъснати от „реалната страна“.

НФ, който е едновременно традиционалистки и популистки, отхвърля „изкоренената и интелектуалистка“ култура, създадена, за да привилегирова „псевдокултурните дейци“, а не за да отговаря на аспирациите на „френския народ“. „Авангардното изкуство“ (наричано още „модерно“ или „съвременно“), масовата култура, вдъхновена от Америка, а също и „градските култури“, насърчавани от министерството, са осъдени като „нефренски“.

Въпреки това заради успеха на културната политика по времето на Ланг и според анализи, основани на теорията за културната хегемония на философа (марксист) Антонио Грамши, съгласно която придобиването на политическа власт предполага предварително установяване на културна хегемония, фронтистките ръководители са принудени да се замислят за културната политика, особено след спечелването на изборите в няколко града през 1995 г. Брюно Мегре, който по това време е втората по значимост фигура в партията, дори представя изграждането на културен контрамодел като неотложна задача и го превръща в централна тема на Дванадесетия летен университет на НФ в Ла Гранд-Мот през 1996 г. В рамките на форума той призовава за „действителна културна революция“, за да бъде „спасена застрашената френска идентичност“ и възстановена „националната култура“. Последната е свързвана преди всичко с определена представа за културното наследство, което трябва да бъде защитено от външни врагове. „Заличавайки миналото, елитите проявяват съзнателно желание да унищожат белезите на нашата идентичност, на нашата култура, на нашата история“ (Програма на НФ за

регионалните избори в Ил дьо Франс, 1998). Запазване на наследството на хилядолетна Франция, насърчаване на „истинските хора на изкуството“, преоткриване на смисъла на традицията и красотата – такива трябва да бъдат основните насоки на една културна политика, достойна за това име.

Наред с това ръководителите на НФ отхвърлят обвиненията, че възнамеряват да провеждат сектантска политика. Те се стремят да спечелят по-голямо уважение и претендират, че възстановяват някаква форма на културен плурализъм, която техните съперници отричат под прикритието на универсализма. Брюно Мегре твърди, че „когато сме начело на една община или в бъдеще, когато застанем начело на държавата, ние нямаме намерение да разграничаваме едни форми на изкуство, които харесваме и подкрепяме, от други, които не харесваме и бихме се опитали да задушим“. В същото интервю обаче той заявява, че не приема „хората на изкуството, които са политически ангажирани и на всичкото отгоре искат субсидии, включително от онези, срещу които се борят“ (*Le Monde*, 21 юли 1998 г.). В името на изискваната от творците и културните дейци „неутралност“ и въпреки осъждането на прекомерната роля на политиката в културната сфера, избраните на НФ провеждат интервенционистка и силно партийно обвързана политика – поне в някои градове и региони.

В това отношение трябва да разграничим действията с „отрицателен“ характер (които имат за задача да възпрепятстват, ограничават, премахват или атакуват определени културни практики, ценности или форми на изразяване) от тези с „положителен“ характер (целящи да насърчават, развиват, популяризират или защитават други ценности, форми на изразяване и практики). Необходимо е също така да отделим тези действия по градове и хронология на провеждането им, както и според различните сектори или полета, в които те не са идентични.

Сред действията с отрицателен характер, които в различна степен следват логиката на цензурата, можем да споменем премахването или намаляването на някои общински субсидии, уволняването на културни дейци, работещи за кметството (които освен това са обект на сплашване и тормоз), отменянето на определени прояви или покани към представители на културните среди, спирането на абонаменти за вестници и отказа да се купуват книги за библиотеките.

Тези мерки имат и своята „положителна“ страна, изразяваща се в предоставянето на субсидии на приятелски сдружения (понякога създавани специално за целта), назначаването на служители заради тяхната партийна лоялност или роднинство, купуването от страна на

общинските библиотеки на книги или абонаменти от издателства или медии, близки до фронтистките среди, както и организирането на празнични, художествени или културни събития с участието на личности, отговарящи на предпочитанията на новите местни управници.

Така например общественото кино *Orange Bleue*, чиято дейност е свързана с разпространението на филми в уязвими квартали на град Оранж, е лишено от общинско финансиране и е принудено да затвори. Асоциацията *Sabords 84* в същия град, която организира панаири, изложения и фестивали, получава по-малка субсидия и е задължена да плаща много високи такси за провеждането на Фестивала за комикси.

Във Витрол новата общинска администрация освобождава десетки служители, сред които Режин Жюен, директорка на кино *Les Lumières*. Причината е нейният отказ да отмени фестивал за късометражни филми, посветени на СПИН и хомосексуалността, организиран в рамките на националната кампания „Три хиляди сценария за един вирус“. Програмният ръководител, отговарящ за празничните събития и музиката, както и директорката на театъра също са принудени да напуснат работа, след като отказват да съобразят програмите с изискванията на Общинския съвет.

В Тулон кметът възпрепятства повечето художествени проекти, посветени на градските изкуства, включително провеждането на фестивала *Connexions Hip hop*, на който трябва да участва група N.T.M.³ Междувременно фронтистките общини назначават редица сътрудници, често от средите на местните партийни активисти, а понякога – както се случва в Тулон – от членовете на семейството и близкото обкръжение на кмета. В същия град общината задължава организаторите на Панаира на книгата да го преименуват на „Празник на свободата на книгата“ и да поканят автори и издатели от крайната десница (същевременно счита, че писателят Марек Халтер не е добре дошъл). Отново в Тулон сдружението „Тулонска младеж“, ръководено от съпругата на кмета въпреки законовите ограничения, чиято публично заявена амбиция е повторното християнизирание на градската младеж, получава значителни общински субсидии.

Основните сектори, които привличат вниманието на фронтистките общини са: библиотеките, сценичните изкуства и културното наследство – както материално, така и нематериално.

³ Групата е известна със своята социално-политическа критика и провокативен стил – Бел. съст.

По отношение на общинските библиотеки – онези, за които отговарят кметствата – фронтистките избраници считат, че е нужна политика на „уравновесяване“, за да може в колекциите, предлагани на читателите, да присъства „националната“ мисъл, с което да се гарантира същински плурализъм и свобода на избора. Ето защо от библиотекарите се изисква да поръчват книги от определени издателства и да сключват абонаменти за медии, към които НФ е благосклонен. В същото време е разпоредено да не се купуват книги или да се прекратяват абонаменти. В Маринян периодичните издания *L'Événement du Jeudi*, *Libération* и *La Marseillaise* са изтеглени от рафтовете и са заменени от заглавия като *Présent*, *Rivarol* и *National Hebdo*. Директорът е отстранен, а на негово място е назначен бивш журналист от вестник *Minute*, член на НФ. Поръчват се книги с ясно изразена политическа ориентация, сред които произведения на Жан Мабир, изследовател на СС, Жак Тремоле дьо Вилер, адвокат на Пол Тувие, осъден през 1994 г. за престъпления срещу човечеството, както и публикации на кадри на НФ.

В Оранж кметството също изготвя списъци със заглавия, които библиотеката трябва да купи, сред които са „Националната алтернатива“ на Брюно Мегре, „Застрашената Франция“ на Жан-Марк Брисо и докладът на Пиер Милоз относно „цената на имиграцията“⁴. Поръчани са също и броеве на списание *Identité*, издавано от *Éditions nationales*, посветени на „пробуждането на исляма“, „съвременния облик на Националния фронт“, „протекционизма“ и др. Освен това в библиотеката в Оранж са премахнати цели рафтове с книги, включително университетски издания, свързани със сексуалността и наркотиците.

В доклада на главния инспектор по библиотеките Дени Палие, изготвен през 1996 г., е изразено безпокойство от свеждането на ролята

⁴ Пиер Милоз е почетен главен инспектор в Министерството на промишлеността. Между 1990 и 2003 г. той е член на Националния фронт, а от 1998 до 2004 г. е регионален съветник в област Франш Конте. През 1998 г. в продължение на три седмици изпълнява функциите на председател на Регионалния съвет на областта в качеството си на доайен. Милоз е и член на научния съвет на НФ. Именно в този период той се включва активно в дебата за имиграцията и нейните икономически последици. Докладите му са подложени на критика от Пиер-Андре Тагиеф и Мишел Трибала в труда им „Срещу Националния фронт: аргументи за контранастъпление“ (1998). На следващата година Пиер Милоз публикува „Имиграцията, доклад „Милоз II“: отговор на Пиер-Андре Тагиеф и Мишел Трибала“, в който оспорва аргументите и числовите данни, представени от Трибала. Впоследствие самата Трибала прави проучвания, въз основа на които подготвя есето „С широко затворени очи“. В него тя доказва, че наличните статистически данни са недостатъчни и че разходите, свързани с имиграцията, са значително подценени – Бел. авт.

на библиотеката до развлекателна (за сметка на нейната културна, изследователска и информационна мисия); от една интерпретация на плурализма, която систематично поощрява десни и крайнодесни теми и автори; от етноцентризма, който влияе върху избора на нови издания (*Inspection générale des bibliothèques*). Коментирайки този доклад, в който се посочва „разрив с плурализма... под прикритието на плурализма“, *National Hebdo*, неофициалният седмичник на НФ, пише: „Наистина става дума за разрив със стария ред [...] Така че повече от всякога е дошло време да поизметем – както в библиотеките, така и в различните механизми на властта“ (*Le Monde*, 18 октомври 1997 г.).

Подобни тенденции се наблюдават и в областта на сценичните изкуства. Много места за представянето им са подложени на натиск чрез премахване или намаляване на общинските субсидии, призови за промяна на програмата или ръководството. Така например в Оранж общината прекратява споразумението си с културния център *Mosaïques*, който организира повечето спектакли в града, както и един фестивал за античен театър, и спира публичното финансиране, тъй като не успява да поеме контрола върху изготвянето на програмата. Културният център все пак успява да оцелее благодарение на националните субсидии и на подкрепата на множество културни дейци, но е принуден да съкрати програмата си.

Общинският съвет в Оранж се опитва, също безуспешно, да поеме контрола и над престижния фестивал за оперно изкуство „Хорегиите в Оранж“. Субсидията от кметството е спряна през 1996 и 1997 г., а кметът принуждава асоциацията организатор да внесе „обезщетение за използването на Античния театър в размер на около един милион [франка]. Наред с това той изисква значителен брой безплатни места за генералните репетиции и четирикратно увеличаване на броя на поканите, предоставяни на Общинския съвет за всяко представление“ (*Le Monde*, 4 октомври 1995 г.). И тук Министерството на културата се намесва в подкрепа на фестивала, като му изплаща субсидиите, отказани от кметството. Впоследствие, под заплахата от преместване на фестивала и под натиска на търговците, които се опасяват да не загубят събитие, носещо им значителни икономически приходи, кметът променя решението си и през 1998 г. подписва ново многогодишно споразумение с асоциацията, която организира „Хорегиите“.

Общината във Витрол започва действия срещу „Подвоницата“ (*Le Sous-marin*) – музикално кафене, управлявано от сдружение, което организира концерти на младежки групи и популярни съвременни

изпълнители. Най-напред писмено изисква от кафенето да организира „по-представителни за френската култура спектакли“. След отказа прекратява финансирането, което представлява 20% от годишния бюджет на сдружението, а накрая го принуждава да напусне използваните помещения и дори зазидва достъпа до тях! В защита на музикалното кафене се организира широка обществена мобилизация както на местно, така и на национално ниво. Тази реакция предизвиква гнева на първия заместник-кмет, отговарящ за културата, Юбер Файар, който заявява, че „заемайки страната на „Подводницата“, елитите на „хайверената левица“ са подкрепили употребата на наркотици, трафика на незаконни средства, незаконната продажба на алкохол и отварянето на заведение, което не отговаря на нормите за сигурност“ (*Libération*, 7 октомври 1997 г.).

В същото време фронтистките общини насърчават тип спектакъл, който според тях е по-близък до възжеланията на жителите или поне на онези, които гласуват за тях. Общинският вестник във Витрол рекламира прояви с костюми, звънчета и тъпанчета, организирани от фолклорни сдружения.

Кметството в Оранж, в сътрудничество с новата асоциация „Трубадурите на принцовете“ (*Les Troubadours des Princes*), провежда два средновековни фестивала с голямо шествие на „кръстоносци, тръгнали да прогонят сарацините от Франция“ и безплатен обяд. Менюто се състои от ястия със свинско месо, което очевидно прави проявата недостъпна за населението, изповядващо ислям. Това съвсем не означава, че всички защитници на регионалните култури приемат дискурса и практиките на изключване на НФ. Във Витрол например местната фолклорна група отказва да си сътрудничи с общината, която, подобно на Оранж и Тулон, е принудена да създаде собствени асоциации или да възроди неактивни такива.

Общото между тези инициативи е честването на едно френско и най-вече провансалско наследство, свързано с едностранчиво и ориентирано към миналото разбиране за местния език и култура. Избраните на НФ носят червено-жълтия шал в цветовете на Прованс (вместо този с цветовете на националния трибагреник – синьо, бяло и червено) при всеки повод, публикуват общински бюлетени, които възхваляват местни личности и традиции, преименуват улици и площади (така площад „Нелсън Мандела“ във Витрол става „Прованс“), та дори самия град (от Витрол на Витрол-ан-Прованс, въпреки отказа на префектурата да разреши промяната на името през 1998 г.), за да звучи „по-провансалски“. В специален брой на общинския вестник *Le*

Toulonnais кметът на Тулон заявява, че желае:

„не само да запазим културното наследство на нашия град, но и да го обогатим и дори да преоткрием богатства, потънали в забрава [...] Почитта, отдадена на Ремю миналата година, възраждането на традиционни празници като „Майската красавица“ (La Belle de Mai), предстоящото откриване на музея на фигурките [...], се вписват в този културен устрем, основан на провансалската идентичност“ (Fontana 168).

Насърчаването на култура „с дълбоки исторически корени“ за сметка на „космополитната“ или „парижката“ култура на „елитите“ е част от идентичностното, традиционалисткото и популисткото разбиране на НФ за култура.

Макар тези многобройни и широко отразявани в медиите инициативи да подхранват дискурса на НФ за радикално скъсване и да превръщат контролираните от него градове в „лаборатории“ за изграждане на културна политика на национално ниво, историкът и политолог Джеймс Шийлдс счита, че повечето от тях остават в рамките на закона и се ограничават до това да се възползват от неговите слабости, особено по отношение на библиотеките. Според него прилагането на културната програма на НФ е трябвало да се съобразява с местните реалности, както и с необходимостта партията да не изглежда прекалено екстремистка – стремеж към нормализиране, който е неизменна част от стратегията ѝ за завземане на властта.

Може обаче да се приеме, че много от тези инициативи се доближават до границите на законността, което води до съдебни дела, а понякога и до присъди, и че именно в областта на културата НФ може да изпълнява с най-много блясък и на най-ниска цена обещанията си за промяна, дадени на електората. Всъщност именно в тази сфера се наблюдават най-острите и структурираните реакции, които отговарят на „културната война“, обявена от фронтистките избраници (това словосъчетание се използва често от местната и националната преса и по-рядко от НФ), чрез „партизанска война“, организирана на различни равнища.

„Културтрегерите“ започват „съпротива“

„Културтрегер“ (*Cultureux*) е пейоративен термин, използван във Франция от онези, които – не само в НФ – се отнасят с презрение към представителите на културните среди. Тук обаче терминът е възприет

и дори присвоен от самите хора, които има за цел да стигматизира. А те реагират по различни начини на нападките от страна на избраниците на НФ.

На първо място – индивидуално. Някои творци отказват да се изявяват в градовете, управлявани от НФ. Такъв е случаят с певеца и актьора Патрик Брюел, който през юни 1995 г. обявява, че отменя летните си концерти в Тулон и Оранж (в отговор Жан-Мари Льо Пен го нарича „немито и невъзпитано кутре“, използвайки фамилията му име Бенгиги, за да подчертае неговия еврейски произход). Призивите за бойкот обаче не срещат особена подкрепа сред хората на изкуството, които предпочитат „да останат на терен“, за да не го отстъпят на съперниците си.

Друга форма на съпротива е отказът на местните културни институции от общинско финансиране. Такова решение взема Жерар Паке, който ръководи Националния театър на танца и изображението (T.N.D.I.) в Шатовалон, на територията на община Тулон, като по този начин изпреварва евентуално решение на кметството. Още по време на предизборната кампания Жан-Мари Льо Шевалие предупреждава: „Балетните спектакли, представяни в Шатовалон, са прекалено модерни и привличат много малък брой зрители. Ако желаят да запазят субсидиите си, ръководителите на този център ще трябва да предлагат по-еклектични спектакли“. Директорът на театъра отива още по-далеч в противопоставянето си на общинската власт, като организира конференции, на които алармира за опасността, която според него представлява Националният фронт, и включва в програмата си рап групата *N.T.M.* – истински „червен парцал“ в очите на крайната десница. Впоследствие обаче се отказва от участието ѝ, за да избегне евентуални „инциденти“. С активната подкрепа на префекта на департамент Вар Жан-Шарл Маркиани – близък до Шарл Паскуа и представител на твърдата десница, която в много отношения се доближава до крайната десница, кметът на Тулон успява да наложи уволнението на Жерар Паке и разпускането на асоциация „Шатовалон“.

Друг тип реакция са протестните прояви, този път колективни, в подкрепа на Жерар Паке. На 13 февруари 1997 г. няколкостотин души, сред които много представители на артистичните среди, излизат по улиците на Тулон. Други се събират в Париж или изпращат съобщения в негова подкрепа, а до президента на Републиката е отправен апел.

В протестите участват редица национални политически и синдикални организации. В този на 13 февруари например има представители на Дружеството на френските кинорежисьори (SRF), Синдиката на директорите на художествените и културните предприятия (Syndecac),

Социалистическата партия, активистите на синдикатите CGT, CFDT и FSU (основните синдикални централни във Франция). Участва и особено активната в борбата срещу общинския фронтизъм асоциативна мрежа *Ras l'Front*⁵, създадена през 1990 г. като „движение за съпротива и бдителност срещу фашизма“ и ръководена от активисти, които често се припознават в крайнолевите идеи и начини на действие.

„За Националния фронт – пише в една от брошурите, разпространявани по време на подобни протести – пътят към политическата власт минава през контрола върху културата. През май 1996 г. Фронтът заявяваше, че иска да премахне Министерството на културата и субсидиите за културните сдружения. Тази партия не понася факта, че културните средища и асоциациите са пространства на граждански дух и могат да се превърнат в огнища на съпротива срещу фашизма“ (Le FN tue la culture, март 1998 г.).

Националното ръководство на RLF и неговите местни секции стоят зад или участват в множество инициативи, насочени към мобилизиране на обществеността срещу НФ: Панаира на антифашистката книга“ (например в Мартиг, Гардан, Тулон и Живор), вечери или седмици на киното, концерти, конференции, дебати и др.

RLF се среща с и подпомага – в дух на солидарност, който не изключва известно съревнование, за да бъде събудена добрата воля на активистите – други колективи и асоциации, противопоставящи се на НФ, които в повечето случаи са създадени по време на общинските избори през 1995 г. или непосредствено след тях. Някои от тях са именно от градовете, завладени от НФ, като „Гражданска тревога“ (*Alarme Citoyenne*) в Маринян, „Демократично движение на Витрол“ (*Mouvement démocratique vitrollais*) и „Координация на сдруженията Витрол–Маринян“ (*Coordination associative Vitrolles-Marignane*). Други са насочени конкретно към защита на културата, като „Комитет за бдителност за свободата на културата“ (*Comité de vigilance pour la liberté de la culture*) в Тулон. В Оранж действат цели четири сдружения (COUAC, „Тревога Оранж“ (*Alerte Orange*), „Да се противопоставим“ (*Faire face*), „Оранж 2001“), което създава определени координационни проблеми. Има също и колективи, организирани на регионално ниво („Гражданска култура“ в Бургундия, VACCIN в Рона-Алпи, „Колектив 20 март“ в Лангедок-Русийон).

Важно е да се отбележи, че това явление не се ограничава до завладенията от НФ градове. В Страсбург например има две асоциации

⁵ RLF: игра на думи с „ras le bol“, което означава „писна ми“ – Бел. прев.

от този тип – „Граждански фронт“ (*Front citoyen*) и „Култури и свободи“ (*Cultures et libertés*). Необходимо е да споменем и многобройните колективи, организирани на професионална или корпоративна основа, като „Комитет на художниците, авторите и визуалните творци“ (*Comité des artistes, auteurs et plasticiens*) или колектива „Жива памет на библиотекарите, ангажирани в борбата срещу НФ“ (*Mémoire vive des bibliothécaires engagés contre le FN*).

Случаят с колектива VACCIN (акроним на *Vigilance: Art et Culture Contre les Idées Noires* – Бдителност: изкуство и култура срещу мрачните идеи) е особено интересен. Успях да интервюирам един от основателите му, Абраам Бенжио, по това време ръководител на Регионалната дирекция по културните въпроси (D.R.A.C.), своеобразен представител на държавата по въпросите на културата в региона. Той подчертава моралното измерение на своята ангажираност, което според него го е принудило да прекрачи границите на задължението за служебна неутралност, което по принцип ограничава политическата активност на държавния служител:

„В деня след изборите (през март 1998 г. Шарл Мийон е избран начело на региона Рона-Алпи с гласовете на НФ) събрах ръководителите на D.R.A.C., чийто директор бях, за да им кажа, разбира се, че сме длъжни да спазваме неутралитет и безпристрастност, което не ни позволява да заемаме политическа страна; но че в този случай не става дума за политика, а за морал. Не можем да се съгласим културата да попадне под властта на крайнодесните идеи. Казах им, че имам намерение да изразявам политически и публични позиции и че ще ги покривам, ако направят същото“ (От разговор с автора, 30 септември 2016 г.).

Абраам Бенжио най-напред изразява публично позицията си във вестник *Le Progrès de Lyon* и е официално порицан от администрацията, ... която неофициално го уверява в подкрепата си. Като директор на D.R.A.C. той подпомага със субсидии малките частни културни структури и – по по-дискретен начин – всички инициативи на творци, институции или групи, решени да се борят срещу регионалната изпълнителна власт. Тази съпротива се изразява в протести, които имат за цел да смущават срещите на избраниците (понякога чрез концерти с тенджери), както и в организирането на публични прояви, концерти и кампании с писма, призоваващи за оставката на Шарл Мийон. Колективът VACCIN се опитва да координира тези действия. Според Абраам Бенжио много от колегите му в D.R.A.C. се включват в тези протести и подпомагат, включително финансово, инициативите срещу Мийон в името на борбата за демокрация и защитата на културата и републиканските

ценности. Бенжио разказва за редовни срещи с екипа на министърката на културата Катрин Тротман, както и със самата министърка, която не спира да ги насърчава в тази борба (продължавайки линията на своите предшественици).

Една от забележителните инициативи на VACCIN е в Сент Етиен, когато през октомври 1999 г. организира прояви, едновременно с научна и активистка насоченост. Материалите, представени там, са публикувани през 2003 г. под заглавие „Разтваря ли се бдителността в летаргията?“ (*La Vigilance est-elle soluble dans la léthargie?*). Участниците работят в ателиета по различни теми, като едно от тях е посветено на отношението между „идентичност(и) и културни политики“. Направена е връзка между имиграция, етнос, идентичност и култура – с голяма предпазливост и с уговорки относно възможните злоупотреби с тези понятия, есенциализирането и приписването на идентичности, натурализирането и преувеличаването на различията, до които подобни употреби могат да доведат. Обсъжда се как етничността може да бъде израз на легитимно чувство за принадлежност и признаване, но може също така да бъде инструментализирана в конфликтите на идентичност. На риска от „комунитаризъм“ е противопоставен „демократичният плурализъм“ – един мултикултурализъм, който не изключва изследването на общото благо или съжителството.

Появяват се идеи и проблеми, които присъстват на други форуми, например на „Срещите на градските култури“, проведени в Голямата зала на Вилет през октомври 1998 г. под егидата на Агенцията за развитие на межкултурните отношения (ADRI) и по-специално по време на кръглата маса на тема „Градско многообразие, културно многообразие“. Нека да припомним, че от 1982 до 2005 г. ADRI функционира като ресурсен център за интеграция на имигрантите във Франция. През 2005 г. престава да съществува под това име след като участва в създаването на Музея за история на имиграцията.

По същия начин Колектив „Култура“ (*Collectif Culture*) организира срещи по тези теми – например чрез участието си в междуправителствения семинар „Култури, култура, медиация“, проведен в Марсилия през март 1998 г. По време на събитието членове на работната му група „Културно многообразие в града“ представят доклади на тема „Култура и имиграция: контрол върху изкуството и границите“ и „Приносът на културното смесване към общото наследство: особеният случай на децата на имиграцията“.

Този колектив е създаден на национално ниво през декември 1997 г.

Успях да разговарям с някои от неговите членове, по-специално Клод Руо и Елизабет Кайе. Тези интервюта допълниха богатия и ценен архивен фонд, съхраняван от Комитета по история на Министерството на културата – архиви, които тази статия използва, без по никакъв начин да изчерпва тяхното богатство.

Особеността на този колектив е, че обединява служители на Министерството на културата от Париж и от други части на страната, които се противопоставят на НФ на полето на културата. Началото е поставено с протеста, организиран в подкрепа на Жерар Паке през февруари 1997 г. в Париж, по време на който над 1200 души, повечето от тях служители на Министерството на културата, подписват декларация в подкрепа на директора на T.N.D.I., изразявайки по този начин и солидарност с протестиращите по същото време в Тулон. Тези хора се чувстват особено отговорни като „професионалисти в областта на културата“:

„В момент, когато идеите и практиките на крайната десница се разпространяват във френското общество, както и в някои политически дискурси, осъзнаването на особената им отговорност като професионалисти в областта на културата подтиква основателите да се мобилизират и да създадат асоциация в защита на свободата на словото и демократичните ценности, както и срещу всякакви форми на дискриминация (Устав на асоциацията „Колектив Култура“).

Членовете на колектива застават в подкрепа на „Подводницата“ във Витрол, участват в панаири на антифашистката книга в Гардан и Мартиг, установяват контакти с културни институции (главно библиотеки), организират публични дебати (например по повод представянето през 1997 г. на документалния филм на Швейцарската телевизия „Културната война на Националния фронт“), на които се срещат с представители на други асоциации, издават листовки и информационен бюлетин, документират предполагаеми или доказани случаи на „цензура“ от страна на фронтистките общини или на регионалните съвети под влиянието на НФ. Те създават и работни групи по конкретни теми: „Културно многообразие в града“, „Регионални езици и култури“, „Съвременно изкуство“, „Телевизия и култура“ – групи, които остават относително активни до саморазпускането на колектива през 2002 г.

Трябва да бъдат споменати и други формации, ангажирани в борбата срещу НФ, както на национално, така и на международно ниво: Лигата за правата на човека, асоциацията „Европейски предградия“ (*Banlieues d'Europe*) или Комитетът за бдителност срещу крайната десница (*Comité*

de vigilance contre l'extrême-droite). През февруари 2000 г. Комитетът организира протест срещу участието на Австрийската партия на свободата (FPÖ) в правителството на страната. В резултат около министърката на културата Катрин Тротман се обединяват трийсетина дейци от художествените среди – предимно французи, но също австрийци и представители на други националности – и публикуват „Декларация от Валоа“, вдъхновена от манифеста *Nein*, разпространяван по-рано по време на кинофестивала в Берлин. В нея четем:

„Културата е първата мишена на фашизма и следователно е първият фронт на съпротивата, както и първото средство за възвръщане на свободите [...] Хората на изкуството трябва да се обединят с австрийските си колеги в отхвърлянето на крайната десница и съпротивата срещу нея“.

„Бдителност“, „съпротива“, „фашизъм“... Всички тези думи препращат към мрачните години в Европа. Сравнението между 30-те години на XX век и съвременността може да се е сторило прекалено на някои. Също така (благородната) ролята, която хората на изкуството и интелектуалците си приписват в борбата срещу крайната десница, е оспорвана – и то не само от симпатизанти на НФ.

Освен това фронтът срещу Фронта съвсем не е толкова единен, колкото някои биха искали да изглежда в декларациите за единство. Противниците на културния и общинския фронтизъм се колебаят между това да признаят съществуването на такава културна политика (понеже някои нейни аспекти са по-трудни за критикуване) и това да отрекат съществуването на пободна политика (но тогава срещу какво се борят?). Те са разделени и относно начините на действие, стратегията, която трябва да бъде следвана (с насилие или без, чрез бойкот или участие, в съюз или не с партиите и синдикатите и пр.), дори относно преследваните цели. Два примера могат да илюстрират двусмислията и противоречията на движението.

Отдавна се обсъжда приемането на закон за библиотеките, аналогичен на Закона за архивите от 1979 г. Проектът става отново актуален през втората половина на 90-те години на XX век, но е силно повлиян от политическия контекст. Много специалисти в областта, които очакват преди всичко законодателен акт, определящ мисията и средствата на институциите за публично четене, са разтревожени от перспективата да бъде приет закон, повлиян от актуалната политическа ситуация, свеждащ се до защитата на плурализма – понятие, чието определяне изглежда доста проблематично – и подложен на политическа инструментализация.

Проектът е изоставен, а закон за библиотеките и публичното четене е приет чак през... 2021 г.

Друг пример е защитата на съвременното изкуство. То е остро атакувано от Националния фронт, който вижда в него израз на онова, което възприема като парижки елитизъм и официална култура. Враждебността към тази форма на изкуство обаче не е присъща само на крайната десница, както показва т.нар. спор за съвременното изкуство, разгорял се именно през 90-те години на XX век. За някои интелектуалци, които не могат да бъдат заподозрени в симпатии към НФ, изглежда трудно, дори невъзможно, да защитават творци и произведения, които според тях са лишени от съдържание и художествена стойност.

В по-общ план дебатите около културната политика на НФ дават повод да бъде поставена под съмнение самата културна политика във вида, в който е формулирана от Андре Малро и развита от неговите наследници, особено от Жак Ланг. В този смисъл, по повод Панаира на антифашистката книга в Гардан през 1997 г., Жан-Пол Кюрние поставя въпроса какъв е смисълът да бъде защитавана и съхранявана политика, която е наложила конформизъм на мисленето и комерсиализация на културата. Той развива тази позиция в публицистична книга с красноречивото заглавие „Културата, самоубита от собствените си призраци“ (Curnier).

Заклучение

Както често се посочва, завладяването на няколко града от НФ през 1995 г., а впоследствие и подкрепата на Фронта за председатели на регионални съвети след 1998 г., бележат местното „закрепване“ (предпочитам този термин пред често използвания от коментаторите „вкореняване“, който принадлежи към речника на НФ). Двете събития са израз и на стремежа на партията да премине от изцяло протестна роля към статут на управляваща формация. Това е важен етап в процеса на легитимиране и нормализиране на френската крайна десница, която превръща тези градове и региони във витрина на своя политически проект, демонстрирайки способността си да управлява отговорно на местно ниво. Според Виржини Мартен, изследвала управлението на НФ в Тулон, „всекидневното упражняване на властта поставя местната версия на тази партия в процес на постепенно банализиране“, отчасти разчупвайки образа на „Националния фронт, фашистки за едни и

спасителен за други“ (Martin 2002, 358).

Тези пространства обаче са и лаборатории за политика на радикална промяна, чрез която партията се стреми да покаже на своя електорат, че запазва способността за определени форми на политическа радикалност. Културната политика се оказва привилегировано поле, в което се сблъскват тези противоречиви логики. От една страна, фронтистките избраници вземат няколко знакови решения, изразяващи идентичностно, традиционалистко и популистко разбиране за културата. От друга страна, по много въпроси те демонстрират приемственост с политиките на своите предшественици – тъкмо това трудно се забелязва и признава от културните среди, които използват реториката и идеологията на „съпротивата“ срещу тази културна политика.

И накрая, поразителен е фактът, че подобни формации постепенно почти изчезват от френския политически пейзаж, докато НФ, преименуван на НС (Национален сбор), изглежда по-силен и по-близо до идването на власт от всякога (Belmessous). На последните общински избори през 2026 г. партията спечели значителен брой малки и средно големи населени места.

Библиография

- Almeida, Dimitri. “Cultural Retaliation: The Cultural Policies of the ‘New’ Front National.” *International Journal of Cultural Policy* 25, no. 3, 2019, 269–281.
- Belmessous, Hamid. “Le frontisme municipal.” *Esprit*, no. 1, 2020, 203–211.
- Boily, Frédéric. “Aux sources idéologiques du Front National: Le mariage du traditionalisme et du populisme.” *Politique et Sociétés* 24, no. 1, 2005, 23–47.
- Bressat-Bodet, Catherine. “Culture et autorité partisane: La politique de ‘rééquilibrage’ de la bibliothèque d’une municipalité FN (Orange, 1995–1997).” *Pôle Sud* 10, 75–92.
- Curnier, Jean-Paul. *La Culture suicidée par ses spectres*. Paris: Sens & Tonka, 1998.
- Davies, Peter. *The National Front in France: Ideology, Discourse and Power*. London: Routledge, 1999.
- Delwitt, Pascal. *Le Front National: Mutations de l’extrême droite*. Bruxelles: Éditions de l’Université de Bruxelles, 2012.
- Fontana, Anthony. *Élaboration d’une théorie des représentations culturelles des identités politiques: L’exemple de la politique culturelle du Front national de 1986 à 1998*. Thèse de doctorat, HAL, 2009. Thèse de Fontana

Gaspard, Françoise. *A Small City in France: A Socialist Mayor Confronts Neofascism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Gautier, Jean-Paul. *Les Extrêmes droites en France: De la traversée du désert à l'ascension du Front National (de 1945 à nos jours)*. Paris: Éditions Syllepse, 2017.

Igounet, Valérie. *Le Front National de 1972 à nos jours: Le parti, les hommes, les idées*. Paris: Éditions du Seuil, 2014.

Inspection générale des bibliothèques, Ministère de la Culture. *Inspection de la bibliothèque municipale d'Orange*. May 1996, <https://www.vie-publique.fr/files/rapport/pdf/974039200.pdf>.

Martin, René. *Main basse sur Orange*. Paris: Calmann-Lévy, 1998.

Martin, Virginie. *Toulon sous le Front National*. Paris: L'Harmattan, 2002.

Mayer, Nonna. *Ces Français qui votent Le Pen*. Paris: Flammarion, 2002.

Négrier, Emmanuel. "Quelle place pour la culture dans le programme du RN?" *The Conversation*, June 19, 2024.

Perrier, Guillaume. *Vitrolles, un laboratoire de l'extrême-droite et de la crise de la gauche*. Paris: Arcane 17, 2014.

Samson, Michel. *Le Front National aux affaires: Deux ans d'enquête sur la vie municipale à Toulon*. Paris: Calmann-Lévy, 1997.

Shields, James. "Radical or Not So Radical? Tactical Variations in Core Policy Format by the Front National." *French Politics, Culture & Society* 29, no. 2, 2011, 78–100.

Shields, James. "The Front National: From Systematic Opposition to Systemic Integration?" *Modern & Contemporary France* 22, no. 4, 2014, 491–511.

Stockemer, Daniel. *The Front National in France: Continuity and Change under Jean-Marie Le Pen and Marine Le Pen*. New York: Springer International Publishing, 2017.

ПОПУЛИЗЪМ И МИТОВЕ ЗА ЦИФРОВТО ЕВРО

проф. дпн Калоян Симеонов

Катедра „Европеистика“, Философски факултет
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
kdsimeonov@phls.uni-sofia.bg, kaloos.simeonov@gmail.com

POPULISM AND MYTHS ABOUT THE DIGITAL EURO

Prof. D.Sc. Kaloyan Simeonov

Department of European Studies, Faculty of Philosophy
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
kdsimeonov@phls.uni-sofia.bg, kaloos.simeonov@gmail.com

Abstract: *Populism and myths around the digital euro are two sides of the same coin. They seek to present its introduction as a threat and a risk, rather than as an opportunity and a secure future form of payment. Populism and the euro as a single European currency have also coexisted in parallel until now. However, myths around the digital euro are spreading even more easily, not only in Bulgaria, but throughout the entire eurozone. The main reason is that its introduction is not yet fully completed and a number of its features have not been fully established, even though it will affect every citizen, consumer, and business. Furthermore, trust in the digital euro has yet to be built, and certain still-controversial aspects of its implementation only create fertile ground for its mythologization. This analysis will present the main myths surrounding the digital euro; the key factors contributing to their emergence and spread; and the strategies and measures needed to address these myths and populist theories.*

Keywords: *Digital euro, populism, myths, information campaign*

Увод

Цифровизацията навлиза изключително бързо в съвременния свят и ежедневието. Тя променя не само как живеем, правим бизнес или търговия, но също и начините, по които ползваме различни услуги, пътуваме, образоваме и обучаваме, достигаем до нашето

културно наследство. Цифровизацията променя и начините, по които използваме финансовите услуги или правим плащания. Съвсем логично, тя засяга и механизмите, по които централните банки осъществяват своята парична политика. Достигна и до парите като инструмент на тази политика, защото банкнотите и монетите имат все по-малко значение в платежния оборот.

Цифровизацията води до създаването на редица проекти за цифрова валута, емитирани от централните банки. Те се наричат цифрови валути на централните банки (*Central Bank Digital Currency – CBDC*). Представяват виртуална форма на парите, които се емитират и подкрепят от тези институции. Както се посочва от Атлантическия съвет, който анализира и изследва в глобален аспект цифровите валути на централните банки, тъй като в съвременния свят парите и плащанията се цифровизират все повече, централните банки също следва да предоставят цифрова алтернатива на парите в брой, ако не желаят бъдещите цифрови пари и плащания да ги подминат и да намалят чувствително механизмите на техните парични политики (*Atlantic Council*).

Според данните на Атлантическия съвет, към месец май 2026 г. 146 държави или страни в парични съюзи по света, които представляват 98% от световния брутен вътрешен продукт (БВП), са в една или друга степен напреднали в своите проекти за въвеждане на цифровите валути на централните банки. Според същия източник, през май 2022 г. този брой е бил едва 87. Необходимо е обаче да се отбележи, че повечето държави са все още в подготвителна или сравнително начална фаза на разработване на тези проекти.

Само три държави в света са въвели напълно цифровата валута на съответната централна банка – Бахамските острови, Нигерия и Ямайка, а други девет на този етап са се отказали от своите проекти. Общо 41 държави или парични съюзи са в пилотна фаза на въвеждане на цифрова валута на централна банка; 33 държави разработват подобни проекти; 40 – са още във фаза на изследване; 15 проекта в момента не са активни; пет държави са в различна фаза на анализиране на възможността за въвеждане на цифрова валута. Счита се, че цифровото евро вече е в една от най-напредналите фази – пилотната (*Ibid*). Но данните на Атлантическия съвет показват също, че преминаването от планиране до въвеждане на цифровите валути на централните банки е дълъг и труден процес. Препятствията и предизвикателствата пред тези цифрови валути са благоприятна среда и за зараждането на много митове, свързани с тях.

Европейската централна банка (ЕЦБ) и останалите институции

на Европейския съюз (ЕС) инициираха проект за въвеждане на единна цифрова валута, за да отговорят на предизвикателствата, да засилят стратегическата автономия и паричния суверенитет в еврозоната. Както го определя и ЕЦБ „цифровото евро би представлявало цифрова форма на пари в брой, емитирани от централната банка и на разположение на всички в еврозоната“ (Европейска централна банка, Цифрово евро). Ако законодателната рамка за въвеждане на цифровото евро бъде приета от Съвета на ЕС и Европейския парламент в най-скоро време (например до края на 2026 г. или в началото на 2027 г.), тогава има възможност след неговото тестване в реална среда, то да бъде прието за цялата еврозона най-рано през 2029 г. (European Central Bank, Digital euro pilot)

За България темата за въвеждането на цифровото евро също е много актуална. Основната причина е приемането на страната в еврозоната от 1 януари 2026 г., с което тя стана 21 член на този паричен съюз. Още преди въвеждането на еврото в България, митовите за цифровото евро се разпространиха изключително широко в цялата страна. Основният проводник бяха социалните медии. Допълнителен стимул за широкото разпространение на митовите за цифровото евро в България бяха страховете на хората от въвеждането в обращение на банкнотите и монетите евро от началото на 2026 г. и изтеглянето от обращение на българския лев.

Необходимо е да се отчете все пак и обстоятелството, че освен възможностите, които предоставя цифровото евро, неговото въвеждане е свързано и с редица предизвикателства, които имат отношение към неприкосновеността на личността, сигурността при разплащанията, опасенията за анонимността на плащанията, защитата на личните данни и други.

В настоящия анализ ще бъде разгледана първо връзката между популизма, митовите и еврото в традиционната му форма и като цифрова валута. След това ще бъдат изведени основните причини, които водят до създаването и разпространението на митовите за цифровото евро. По-сериозно внимание ще бъде обърнато на най-често срещаните митове във връзка с въвеждането на цифровото евро, както и каква е реалността зад тях, т.е. доколко тези митове са основателни. Ще бъдат представени и някои от основните стратегии и мерки, с които тези митове могат да бъдат оборени. Накрая, ще бъде направено заключение и ще бъдат извлечени основните изводи от анализа.

Популизъм, митове и единната европейска валута

Единната европейска валута е съпътствана от популизъм и митове за нейното използване още преди да бъде въведена, първоначално само в електронна форма (през 1999 г.), а след това и като банкноти и монети (от 2002 г.). В държавите-основателки на еврозоната в годините преди и непосредствено след въвеждането на еврото се пораждат много митове. Популизмът по отношение на единната европейска валута също процъфтява. Това се наблюдава и в държавите членки на ЕС, които последователно се присъединяват към еврозоната на един по-късен етап.

Популизмът и митовете за еврото, а по-късно и за бъдещото цифрово евро, са двете страни на една и съща монета. Още преди да бъде въведено еврото преди повече от две десетилетия, един от основните митове бе, че еврозоната ще се разпадне преди или веднага след нейното създаване. На практика се случи точно обратното – тя не само постоянно се разширява, но еврото е и втората по сила валута в света. Това се случи още с нейното въвеждане (Politico) и е валидно до днес (European Central Bank, International role of the euro).

Популизмът и митовете за бъдещото цифрово евро също се разпространяват много бързо. Те се опитват да го представят като заплаха и риск, а не като възможност и сигурна бъдеща форма на разплащане.

Популизмът е все по-често разпространен като политическа идеология. Обикновено тя има за цел да представя и да насърчава обществото към една своеобразна форма на дискурс, която е основана на силно и трайно недоверие. Тази форма на недоверие може да бъде към определени елити (например, европейските лидери и партии, които стоят зад единната европейска валута и бъдещото цифрово евро); към предполагаема система, която се очаква да предаде фундаменталните интереси на народа (например – цифровото евро); към наднационални и международни организации (каквато е ЕЦБ) и други (École de politique appliquée).

Митовете от своя страна могат да се дефинират като набор от вярвания, свързани с дадено явление, историческо събитие или техника, които им придават особена сила и значение (Larousse). Много често митовете, особено в съвременното, са свързани с определена степен на измислица или са плод на въображението. Те стъпват на реални или предполагаеми факти или твърдения, които се опитват да представят като единствено достоверни. Реалността, обаче, в повечето случаи

опровергава напълно или частично тези митове.

Пример за такъв мит преди въвеждането на еврото в България бе това, че държавите членки на ЕС ще ни задължат да променим валутния курс, с който българският лев е вързан посредством валутния борд към еврото от 1 януари 1999 г., а именно 1 евро за 1.95583 лв (преди това българският лев е вързан за година и половина към германската марка). Митът, който се разпространяваше, е че при присъединяването към еврозоната страната ще трябва да обменя вече не едно евро за около 2 лв, а за 4 лв или 6 лв, с което инфлацията ще се повиши, а стандартът на живот ще се понижи значително. Този мит се разпространяваше както от български политици, така и от редица активни в социалните медии противници на въвеждането на еврото. На 8 юли 2025 г. Съветът на ЕС взе решение валутният курс, с който България ще се присъедини към еврозоната, да бъде именно 1 евро за 1.95583 лв. (Council of the European Union), с което бе оборен напълно посочения мит.

Разпространителите на този мит и на своеобразна пропаганда срещу единната европейска валута не направиха опровержение. Те не замлъкнаха заради своите грешни прогнози. Напротив, насочиха своите усилия към нещо ново – цифровото евро. След като стана ясно решението за присъединяване на България към еврозоната, противниците на еврото се опитаха да всеят страхове срещу бъдещата цифрова форма на настоящите евро банкноти и монети.

Необходимо уточнение е, че популизъм, пропаганда и митове срещу цифровото евро има не само в България. Те се разпространяват на практика във всички останали държави членки на еврозоната, а и извън нея. Много е важно да се даде точен и ясен отговор на популизма и митовете срещу цифровото евро. Нещо повече, нужно е да имаме конкретна представа за бъдещата форма на цифровите пари, които ще емитира ЕЦБ. Трябва да има повече достоверна информация за цифровото евро, за да може то да се ползва с доверието на потребителите и бизнеса. В противен случай, то трудно ще се наложи във всекидневния живот и практиката, и няма да бъде използван неговия потенциал.

Именно затова настоящият текст има за цел да представи популизма и основните митове, свързани с цифровото евро, както и каква е реалната картина зад тях.

Защо цифровото евро поражда митове?

Преди да разгледаме някои от най-популярните митове, е добре да отговорим и на въпроса защо цифровото евро толкова лесно поражда неистини и дезинформация за неговото бъдещо приложение и използване. Отговорът на този въпрос ще ни даде по-голяма яснота защо палитрата от митове е толкова пъстра, а почвата за тяхното зараждане и разпространение – толкова плодородна.

Цифровото евро още не е реално установено

Една от основните причини за лесното разпространение на митове за цифровото евро е обстоятелството, че то все още не е реално установено. Много от неговите характеристики и параметрите на дизайна му не са напълно ясно дефинирани. Независимо от факта, че много от принципните характеристики за цифровото евро вече са рамкирани, редица специфики на бъдещата архитектура на новата платежна система не са още финално решени.

Имайки предвид, че цифровото евро ще бъде въведено в широка експлоатация не по-рано от 2029 г., е напълно обяснимо, че не всички негови характеристики са определени и финализирани. Но това дава поле за изява на широки интерпретации за приложението му, както и на зараждането на много от настоящите митове за неговото използване.

Както вече посочихме, същото се наблюдаваше в България преди приемането на еврото на 1 януари 2026 г. Преди датата на неговото въвеждане се разпространяваха много митове за единната европейска валута и нейното приложение в страната (Фичева; Стоянов). След приемането на еврото в България от началото на 2026 г. повечето от тези митове изчезнаха, защото реалното му приложение показва колко неверни са те. Съответно намаляха дезинформацията и недоверието за използването му.

Проблемите с проектите за цифрови валути на други централни банки по света

Въпреки че повечето държави в света имат проекти за въвеждане на цифрова валута, голяма част от тези проекти се бавят, а някои от тях дори са преустановени. Всичко това поражда митове за използването на цифрови валути, които се разпространяват и във връзка с проекта за цифровото евро.

В допълнение, проектите, които вече са въведени в една или друга степен, също имат своите недостатъци. На Бахамските острови, въпреки че е приета официална цифрова валута, тя все още се използва за под 1% от плащанията в страната (Gómez). В Китай най-голямото притеснение е, че дизайнът на цифровата валута е направен по такъв начин, че да контролира още повече населението. В районите, в които е въведена цифровата валута, тя също все още не се използва широко от населението (Chorzempa).

Доверието и парите са силно и взаимосвързани

Друга причина за големия брой митове около въвеждането на цифровото евро е обстоятелството, че то ще е законно парично средство като всички останали. А гражданите следва да имат силно доверие в използваните от тях пари. Без доверие в парите като метод за разплащане или съхранение на стойността, самата парична система не би могла да функционира ефективно. Имайки предвид представената вече липса на яснота по някои от бъдещите характеристики на цифровото евро, както и факта, че всяка новост в парите първоначално се приема скептично от гражданите и бизнеса, не е учудващо, че са налице толкова много митове за неговото прилагане.

Всеки потребител и бизнес ще бъде засегнат от въвеждането на цифровото евро

Очакванията са, че в перспектива всеки потребител и бизнес ще бъде практически засегнат от въвеждането на цифровото евро. Ако се окаже успешен проект, каквито са амбициите на институциите на ЕС и на съответните национални институции, всеки участник в еврозоната би следвало да започне да използва цифровото евро при неговото въвеждане. Напълно логично е при толкова съществена парична реформа, която засяга всеки член на обществото, първоначално да съществуват не само митове за приемането и прилагането, но и определени страхове как ще функционира на практика и дали няма да засегне негативно начина на живот на гражданите и развиването на бизнес от компаниите.

Възможно е цифровото евро да засегне основни права

Ако не бъде въведено по подходящ начин, цифровото евро може да засегне негативно основни права на гражданите като неприкосновеността на личния живот, защитата на личните данни, възможността по един сигурен начин да се извършват плащания и гражданите да имат достъп

до своите финанси. То ще промени също така и условията за развиване на бизнес от търговците и платежните институции. Засягайки толкова много права и процеси, въвеждането на цифровото евро няма как да не е свързано и със зараждането на определени митове за неговото прилагане.

Липсата на достатъчно ясна комуникационна и информационна кампания за цифровото евро

Въпреки усилията на ЕЦБ и на редица централни банки в еврозоната да разпространяват информация за процеса на приемане на цифровото евро, както и за основните му предимства, все още липсва цялостна и разбираема комуникационна и информационна кампания за неговото въвеждане и използване. Тя следва да има за цел да достигне до всеки потребител и бизнес. Повече внимание на този въпрос ще бъде обърнато в последния раздел на настоящата статия.

Кои са основните митове за цифровото евро?

Много е трудно да бъдат изброени всички митове, които са свързани с бъдещото използване на цифровото евро в рамките на еврозоната. Както вече беше посочено, те не възникват само в България, а са широко разпространени и в останалите държави, които са част от тази валутна зона и прилагат единната европейска валута. Изчерпателното изброяване на различните митове не е възможно поради факта, че изобретателността и въображението на техните автори са наистина големи. Не на последно място, имайки предвид и развитието на проекта за въвеждане на цифрово евро, трябва да се отбележи, че постоянно се появяват нови митове за неговото бъдещо приложение и използване. По този начин тяхното изследване се явява „подвижна цел“, която не може напълно да бъде постигната.

Независимо от това, следващите редове ще опишат едни от най-често срещаните към момента митове, които са с най-голямо реално значение за разпространението на дезинформация по отношение на цифровото евро. За всеки мит ще бъде представена реалната картина според автора на това изследване, както и основните аргументи, които го оборват.

Мит: Целта на цифровото евро е да измести напълно парите в брой

Реалност: Цифровото евро ще съществува успоредно с парите в брой

Институциите на ЕС нямат за цел да въведат цифровото евро, за да

изместят плащанията в брой. Напротив, идеята е цифровото евро да отговори на реалностите, които са свързани с все по-честото използване на цифровите плащания, а не да ограничи допълнително плащанията в брой.

Нещо повече, един от правните актове, с които ще бъде установено цифровото евро, въвежда правни гаранции и задължения за използването и в бъдеще на плащанията в брой. Целта на цифровото евро е не да замени напълно парите в брой, а да предостави допълнителна възможност за плащания.

Мит: Използването на цифровото евро няма да има никаква анонимност

Реалност: Цифровото евро ще бъде като всички други цифрови плащания.

Офлайн използването на цифровото евро ще е в много по-голяма степен анонимно.

Друг мит за цифровото евро е, че използването му ще наруши още повече анонимността на трансакциите и неприкосновеността на личния живот на европейските граждани. Това също е много далече от реалността.

На първо място, разплащанията посредством цифровото евро няма да бъдат по-различни от всички други цифрови разплащания, които се извършват от търговските банки или платежните институции. Следва за всяко отделно плащане остава единствено във финансовите институции, които могат да предоставят информация при съмнение за изпиране на пари, при осъществяване на конкретни надзорни мерки или при наличие на съдебно решение.

На второ място, при бъдещо осъществяване на офлайн плащане с цифрово евро, т.е. между две устройства и без нуждата от интернет, тогава степента на анонимност ще бъде още по-голяма. Тя ще се доближава до плащанията в брой и със сигурност ще бъде по-значителна от анонимността, която е налице при обикновените цифрови разплащания.

Мит: Цифровото евро ще изтегли депозитите от банките

Реалност: Цифровото евро няма да наруши сериозно депозитната база на банките

Имайки предвид, че цифровото евро ще се съхранява в своеобразни цифрови портмонета, които ще са средства извън депозитите на банките, съществува опасение, че вложителите ще изтеглят своите депозити, за да ги държат в цифрово евро. Най-интересното е, че този мит се разпространява от същите „автори на митове“, които обясняват, че

цифровото евро няма добавена стойност и няма да се използва от гражданите, като двете теории напълно си противоречат.

Налице са няколко конкретни аргумента, които оборват този мит. На първо място, ЕЦБ и другите институции на ЕС се договориха да бъде наложен таван на средствата, които всеки потребител може да държи в цифрово евро в своето цифрово портмоне. Този лимит на държане (*holding limit*) все още не е напълно дефиниран като размер, но се очаква да бъде в порядъка на около 3000 евро на потребител. По този начин потребителите ще могат да изтеглят само ограничена сума от банките и депозитната база няма да бъде силно нарушена.

В допълнение, налице са поне още два сериозни аргумента, поради които потребителите няма да държат в своите цифрови портмонета максималния лимит от около 3000 евро. На първо място, ако цифровото портмоне и устройството, на което се намира, бъде загубено, както и при реалните портфейли с пари в брой – тези средства не са защитени и могат да бъдат използвани от онзи, който го е намерил или присвоил. Това ще стимулира потребителите да държат в тези цифрови портмонета само необходимия размер средства.

На второ място, отново също както в реалния свят и портфейлите с парите в брой – средствата в цифровите портмонета няма да носят лихва на своите притежатели. Липсата на доходност, за разлика от банковите депозити, отново ще ограничи сумите, които потребителите ще държат в тези портмонета, респективно ще са изтеглили от банковите си сметки.

Мит: Цифровото евро ще наруши финансовата стабилност

Реалност: Цифровото евро ще съхрани финансовата стабилност

Този мит е свързан до голяма степен с предходния, за изтеглянето на средствата от банките, но има по-широк смисъл, а именно опасението, че цифровото евро ще наруши финансовата стабилност в еврозоната. Това е един от най-лесно оборимите митове, включително поради аргументите изложени по-горе, в т.ч. за въвеждането на лимити за съхраняване на средства в портмонетата с цифрово евро.

За отговор на този мит следва да се посочат и няколко други аргумента. На първо място, зад проекта за цифровото евро стои ЕЦБ, а нейна основна задача е не само да поддържа ценовата стабилност, но и стабилността на банковата система, а оттам и на целия финансов сектор, който в ЕС е силно ориентиран към банковото посредничество. Със сигурност ЕЦБ ще осъществява предварителни анализи и оценка на въздействието и при опасения за финансовата стабилност, тя разполага с

достатъчно механизми и правомощия, за да отговори на потенциалните предизвикателства, свързани с използване на цифровото евро.

Цифровото евро ще се яви реален конкурент на инвестиции в криптоактиви или на използването на т.нар. стейбълкойни. Тези възможности са много по-рискови, а цените им, особено на криптоактивите – много по-волатилни.

Не на последно място, гарант за цифровото евро ще бъдат институционалната и правната рамка на ЕС, докато зад други платежни инструменти и възможности за инвестиции на финансови активи стоят предимно частни инициативи. Последните нямат подобно ниво на сигурност и не гарантират стабилността на финансовата система, а напротив – създават много по-сериозни рискове и предизвикателства пред нея.

Мит: Цифровото евро ще донесе нови разходи за потребителите

Реалност: Използването на цифровото евро ще е безплатно за потребителите

Имайки предвид сравнително високите банкови и платежни такси при другите методи на плащане, очакванията на повечето потребители са, че използването на цифровото евро отново ще е свързано с допълнителни такси и плащания. Идеята за неговото въвеждане, обаче, е точно обратната.

Както при плащането в брой с банкноти и монети в магазините няма такси, така и при офлайн или онлайн плащанията с цифрово евро като законно платежно средство няма да има такива. Предвижда се единствено да се даде свобода на платежните институции да въвеждат такси при наличието на допълнителни услуги с цифровото евро, които имат висока добавена стойност. Но за базовите услуги и плащания такива няма да бъдат въвеждани.

Мит: Цифровото евро няма добавена стойност спрямо настоящите цифрови плащания

Реалност: Цифровото евро има редица приноси, например повече сигурност, унифициран стандарт и автономност

Един от най-силно разпространените митове за цифровото евро е, че то няма да има добавена стойност спрямо останалите плащания, включително и в цифровото пространство. Поради тази причина потребителите, а и самите търговци и платежни институции, няма да бъдат стимулирани да го използват. Много са аргументите, които могат да бъдат приведени в противовес на този мит, както и примерите за това

каква добавена стойност ще има цифровото евро. В настоящия текст ще се ограничим само до някои от по-важните.

Цифровото евро ще има много по-голяма степен на сигурност и надеждност при използване, включително и срещу потенциални хакерски атаки или измами. Причина за това е, че ЕЦБ ще инвестира сериозни средства и ресурси, за да създаде такъв инструмент, който е не само достатъчно надежден срещу измами и пробиви, но ще има и ниво на сигурност, надвишаваща тази на другите платежни инструменти и механизми. И това не е случайно, защото от успеха и надеждността на цифровото евро ще зависи репутацията като цяло на ЕЦБ. А тя е от изключително важно значение и за осъществяването на другите нейни политики, като паричната политика и политиката за надзор върху банковия сектор.

На следващо място, цифровото евро ще създаде унифициран стандарт на плащания в цялата еврозона. Това неминуемо ще предостави сериозна добавена стойност, като се има предвид настоящата разпокъсаност на платежните системи в еврозоната, които често се ограничават до националните граници на отделните държави. В допълнение, този стандарт ще се използва лесно както от цифрово грамотни потребители, така и от по-уязвими или по-малко цифрово грамотни хора.

Цифровото евро ще предостави дигитална автономия в рамките на еврозоната. Създавайки собствена платежна инфраструктура, през която ще могат да се извършват плащанията, еврозоната ще има вече автономност и независимост от международните компании за картови разплащания, повечето от които са базирани от другата страна на Атлантическия океан.

Наред с това, възможността за използване офлайн ще предостави по-голяма независимост на плащанията с цифрово евро от нарушения в електропреносната система или прекъсвания на интернет. Подобни нарушения нерядко възникват в реалната практика, а тяхната поява води до проблеми и при традиционните онлайн методи за плащане.

Мит: ЕЦБ ще се превърне в конкурент на банките

Реалност: ЕЦБ и банките ще продължат да имат ясно разделени функции

И след въвеждането на цифровото евро ЕЦБ и търговските банки ще продължат да имат ясно разделени функции. ЕЦБ ще се стреми да стимулира изграждането на платежната инфраструктура. Тя ще притежава и монополното право да емитира цифровото евро като платежно средство.

Търговските банки от своя страна, наред с другите платежни институции, ще осигуряват провеждането на плащанията, ще имат грижата за спазването на мерките срещу изпирането на пари и финансирането на тероризма. Не на последно място, те ще продължат да инвестират в иновации, за да развият плащанията с цифровото евро и да добавят стойност на услугите си.

Както се прави и сравнение в литературата по темата, ЕЦБ ще има грижата за изграждането на системата (подобно на пътната или железопътната инфраструктура), а търговските банки и другите платежни институции ще осъществяват услугите – подобно на компаниите, които изпълняват транспортни услуги по вече създадената пътна инфраструктура (Köler).

Мит: Цифровото евро ще се използва за конкретни цели и програми

Реалност: Цифровото евро по дефиниция е замислено да не бъде под формата на програмируеми пари

В проекта на законодателната рамка за цифровото евро изрично е заложено, че то няма да бъде под формата на програмируеми пари, т.е. няма да се използва за определени цели или времеви период. Също както банкнотите и монетите в брой, така и цифровото евро ще може да се прилага без ограничение на видовете сделки и без да се превръща в средство, с което да се постигат определени правителствени цели или мерки по политиките на държавите от еврозоната.

Фолклорът за това как цифровото евро ще бъде използвано от европейските и националните институции за постигане на определени цели е наистина много богат. Но той няма връзка с реалността. Една от често разпространяваните теории е, че посредством цифровото евро правителствата ще си удържат директно от цифровите портмонета данъци, такси или глоби, които потребителите дължат на държавата или общините. Това твърдение е лишено от смисъл, защото ако бъде налице подобна възможност за удържане на данъци, такси и глоби, голяма част от хората изобщо няма да си открият подобно цифрово портмоне с единната валута. Ако цифровото евро не е широко разпространено, то губи своя смисъл, а направените инвестиции за платежната инфраструктура няма да се оправдаят.

Широката гама от неверни предположения за използване на цифровото евро за странични цели и политики включва също така възможността за ограничаване на някои плащания на база на идеологически, медицински, политически критерии и критерии,

свързани с опазване на околната среда или мерките по отношение на миграцията и предоставянето на убежище. Друго твърдение е например, че по време на енергийна криза може да се забранят покупките на гориво, газ или петролни продукти с цифрово евро, за да се намали тяхната консумация. Тези схващания също са неверни и не се базират на реални факти. Подобно на други митове, те си „играят“ със страховете или убежденията на гражданите, не се основават на официални документи и са източник на дезинформация. Както се посочва и в някои източници, които изследват митовете за цифровото евро, ако оставим на въображението си възможните варианти, по които държавата би могла да налага политики и цели посредством цифровото евро, то измислените варианти могат да бъдат безкрайни (Gómez).

Въображението е хубаво, но не и когато се използва, за да създава страхове, които нямат общо с реалността. Цифровото евро ще има същите функции и ще се използва неограничено, както и парите в брой.

Стратегии и мерки за оборване на митовете за цифровото евро

Митовете, популизма и дезинформацията могат да се оборят с повече информация. Затова и най-добрата стратегия за справяне с тях е да се изгради и приложи по-широко достъпна и мащабна информационна и комуникационна кампания в подкрепа на цифровото евро. Само по този начин пропагандата и дезинформацията ще могат да отстъпят на фактите. Това не означава, че няма предизвикателства пред цифровото евро, неговото въвеждане и използване, но акцентът ще бъде върху справянето с тях и намирането на по-добри решения.

И към настоящия момент в публичното пространство има обективна информация за цифровото евро. Тя се разпространява най-вече по линия на ЕЦБ. Публикувана е както на официалната ѝ страница (Европейска централна банка, Цифрово евро), така и в рамките на отделни документи, които съпътстват етапите от въвеждането на цифровото евро (European Central Bank 2020, 2025). Трябва да се отбележи, че не цялата информация на сайта на ЕЦБ е публикувана на всички официални езици на ЕС, а само отделни части от нея.

Една по-добре структурирана информационна и комуникационна кампания за цифровото евро, оборваща пропагандата и митовете срещу него, може да включва следните мерки и действия:

- Създаване на повече материали за цифровото евро от ЕЦБ, които да са по-интерактивни и по-достъпни за обикновения потребител, включително кратки видеа или материали, които да са подходящи за социалните медии. На страницата на ЕЦБ и в момента има секция за най-често задавани въпроси и отговори за цифровото евро (European Central Bank, FAQs on the digital euro), но тя трябва да бъде допълнена с други раздели, които съдържат по-интерактивни материали. Отделно от това, без присъствие в социалните медии, където съдържанието е много по-специфично, една информационна и комуникационна кампания трудно би имала успех днес.
- По-силно включване в информационната кампания на *централните банки на държавите от еврозоната*. И към настоящия момент някои централни банки от еврозоната публикуват информация за цифровото евро и за етапите на неговото въвеждане. Но тя е по-скоро откъслечна, не е добре систематизирана, не е интерактивна и не е подходяща за социалните медии.
- *Другите национални институции* на страните от еврозоната също могат да се включат в тази кампания. Това са най-вече министерствата на финансите на съответните държави, които имат роля в процеса на формиране на дизайна на цифровото евро.
- Една информационна и комуникационна кампания за цифровото евро не би била успешна, ако в нея не се включи и *неправителственият сектор*. Браншовите организации във финансовия сектор, финтек асоциациите, организациите за защита на правата на потребителите и други сходни структури могат да допринесат много за информирането на обществото за ползите и възможностите, които води със себе си въвеждането и прилагането на цифровото евро в еврозоната.
- Въвеждането на *практиките за проверяване на фактите* и данните за цифровото евро, както и по-широкото използване на т.нар. факт-чекъри в комуникацията с обществото е друга мярка, която също заслужава да бъде добре обмислена. По този начин ще може да се противодейства не само на дезинформацията, но и на пропагандата, която е свързана с цифровото евро.

- *Ангажирането на известни личности с положителен имидж в обществото, които да разясняват цифровото евро, е друга мярка, която трябва да бъде интегрирана в комуникационните дейности. Такива личности могат да са както представители на финансовия сектор с добра репутация (централни банкери, финансисти и икономисти), така и артисти, университетски преподаватели, представители на различни социални групи (в т.ч. на уязвимите групи от обществото).*

Посочените по-горе мерки и действия не следва да се приемат като изчерпателни. Напротив, възможно е да се осъществят и редица други действия и стъпки, които да имат положителен ефект върху информационната кампания за въвеждане на цифровото евро. В следващите редове ще опишем някои допълнителни мерки.

На първо място, при наличието на единна информационна и комуникационна кампания за цифровото евро, която да се прилага от всички институции на ЕС и от държавите членки, е добре да бъдат създадени *единно лого, мото и послания*. Само при наличието на единни послания, координирани на ниво еврозона и отделните държави, въздействието и информираността от тази кампания ще бъдат по-ефективни.

Създаването на *единен информационен интернет портал* за цифровото евро е друга стъпка, която може да бъде предприета от институциите на ЕС и националните институции. Този портал или платформа трябва да може да захранва със специфично съдържание и социалните мрежи, като е желателно да бъдат създадени специални страници и в тях. Важно е цялата информация на единния интернет портал да бъде преведена на всички официални езици на държавите от еврозоната.

Още една стратегическа мярка за информиране на обществото в държавите от еврозоната би било *включването на темата за цифровото евро в кампаниите за повишаване на финансовата грамотност*. Почти всяка държава членка на еврозоната има национална стратегия за повишаване на финансовата грамотност. Целта на финансовата грамотност е гражданите и потребителите да имат способността да взимат най-правилните решения за личните си финанси и да умеят да управляват добре своя личен бюджет, спестявания, дълг и инвестиции. Разясняването на ползите и предизвикателствата, рисковете и възможностите, които предоставя цифровото евро, следва да се вгради в националните стратегии за финансова грамотност. По този начин ще може да се използва и ресурсът,

който вече е създаден в рамките на националните координационни механизми по финансова грамотност, повечето от които обхващат както правителствени и регулаторни институции, така и представителите на неправителствения сектор.

Накрая, но не и по важност, е включването на темата за цифровото евро в *стратегията на ЕС за финансова грамотност*. През септември 2025 г. Европейската комисия публикува съобщение, което представлява стратегия на ЕС в областта на финансовата грамотност (European Commission, Financial Literacy Strategy for the EU). С напредването на въвеждането на цифровото евро, то трябва да стане част и от тази наднационална стратегия за повишаване на нивото на финансова грамотност в ЕС и в частност в еврозоната.

Става ясно, че са налице много потенциални възможности за оборване на митовите, популизма и пропагандата, които се разпространяват във връзка с въвеждането на цифровото евро. Остава те да бъдат успешно приложени и умело съчетани, за да може до потребителите и бизнеса да достигне по-достоверна и полезна информация за ползите и добавената стойност от създаването и прилагането на цифровото евро в еврозоната.

Заклучение

Въвеждането на цифровото евро е придружено от силна популистка реторика и много митове. Този феномен не е нов. Изграждането на единната европейска валута преди повече от две десетилетия също беше свързано с подобна пропаганда и митове. Повечето от тях се оказаха напълно неверни и много далеч от реалността. Очакванията са, че тези около цифровото евро също ще бъдат опровергани.

Обстоятелството, че цифровото евро е придружено от значителна популистка пропаганда и митове, не е изненадващо. Все още редица от неговите характеристики и дизайн не са напълно установени. То е свързано и с опасения, които имат отношение към основните човешки права. Притеснение буди и фактът, че въвеждането на цифровите валути на централните банки в други страни и региони също се сблъсква с трудности и предизвикателства.

Очаква се цифровото евро да засегне всеки гражданин или бизнес организация. То следва да промени не само платежната инфраструктура в еврозоната, но и начина по който ЕЦБ осъществява своята парична политика. За да може цифровото евро да има същото приложение

както първоначално евро банкнотите и монетите, е необходимо да бъде извървян дълъг път.

Популизмът и митовете за цифровото евро няма да бъдат преодолені за един ден. Най-вероятно някои от тях ще останат още дълго в публичното пространство, особено в социалните медии и сред страховете на гражданите. За да може обаче, реалността и аргументите срещу тези митове също да стигнат до хората, е необходимо да бъдат предприети редица мерки и действия.

Най-важната е да се осъществи по-координирана и целенасочена информационна и комуникационна кампания. В нея трябва да участва както ЕЦБ, така и централните банки и министерствата на финансите на държавите от еврозоната, неправителствения сектор и бизнес организациите. Тази кампания трябва да се осъществява и с по-нетрадиционни методи, като активно участие в социалните медии и включване на известни личности не само от финансовия и платежния сектор, но също артисти и други популярни личности.

Добра идея е също така разяснителната кампания за въвеждане на цифровото евро да стане част от действията в рамките на националните стратегии за финансова грамотност, както и на аналогичната стратегия на ниво ЕС. Финансовата грамотност и бъдещото използване на цифровото евро имат много общи характеристики.

Популизмът и митовете срещу цифровото евро едва ли някога ще изчезнат напълно. Но без подходяща кампания и активно представяне на реалните предизвикателства пред бъдещата цифрова валута, те ще продължат да бъдат широко разпространени. Тяхното опровергаване е важно, за да има доверие в цифровото евро. А без доверие в една валута, било то и цифрова, е трудно тя да има успех и да бъде широко приета от гражданите и бизнеса.

Библиография

Atlantic Council. *Central Bank Digital Currency Tracker*. <https://www.atlanticcouncil.org/cbdctracker/>. Accessed 25.05.2026.

Chorzempa, Martin. *China gives up on state-backed digital cash: The US and Europe should take note - for different reasons*. Peterson Institute for International Economics. 10.02.2026.

Council of the European Union. *Bulgaria ready to use the euro from 1 January 2026: Council takes final steps*. Press Release. 08.07.2025.

École de politique appliquée. *Populism. Perspectives Mondes*. Faculté des lettres et sciences humaines. Université de Sherbrooke. Québec. Canada. Accessed 20.06.2026.

European Central Bank. *Digital euro pilot*. https://www.ecb.europa.eu/euro/digital_euro/pilot/html/index.en.html. Accessed 25.05.2026.

European Central Bank. *FAQs on the digital euro*. Last updated 5 March 2026. https://www.ecb.europa.eu/euro/digital_euro/faqs/html/ecb.faq_digital_euro.en.html. Accessed 10.06.2026.

European Central Bank. *International role of the euro*. June 2026. <https://www.ecb.europa.eu/press/other-publications/ire/html/ecb.ire202606.en.html>. Accessed 20.06.2026.

European Central Bank. *Progress on the preparation phase of a digital euro. Closing progress report*. Frankfurt am Main, Germany, October 2025.

European Central Bank. *Report on a digital euro*. Frankfurt am Main. Germany. October 2020.

European Commission. *Financial Literacy Strategy for the EU*. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2025) 681 final. Brussels, 30.9.2025.

Evropeyska tsentralna banka. *Tsifrovo evro*. https://www.ecb.europa.eu/euro/digital_euro/html/index.bg.html. Accessed 25.05.2026 [Европейска централна банка. *Цифрово евро*. https://www.ecb.europa.eu/euro/digital_euro/html/index.bg.html. Последно посетен на 25.05.2026 г.].

Ficheva, Ralitsa. „*Preminavaneto kam evroto: mitove i fakti. Faktite za Balgariya, ES i evrozonata*“. factcheck.bg. 8 януари 2026 г. [Фичева, Ралица. „*Преминаването към еврото: митове и факти. Фактите за България, ЕС и еврозоната*“. factcheck.bg. 8 януари 2026 г.].

Gómez, Pedro. *The Truth about the digital euro*. Technical University of Valencia. Participatory Democracy. 29 May 2026.

Köler, Enrico. *The digital euro: taking criticism seriously and putting it into perspective*. Adesso blog. 24 September 2026

Larousse. „*Mythe*“. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/mythe/53630>. Accessed 20.06.2026.

Politico. „Euro – second most popular currency“. 19 June 2002.

Stoyanov, Nikolay. „*Най-популярните митове за еврото*“. *Капитал*, 4 юни 2025 г. [Стоянов, Николай. „*Най-популярните митове за еврото*“. *Капитал*, 4 юни 2025 г.].

**МИГРАЦИИ И ПОПУЛИЗЪМ В ЕВРОПА ПРЕЗ XX И XXI ВЕК:
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПЕРСПЕКТИВИ**

**MIGRATION AND POPULISM IN EUROPE
IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES:
INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVES**

Българска
Първо издание

Съставител: Александра Миланова
Предпечатна подготовка: Виктория Лекова

Формат: 70/100/16

Издател:
Институт за балканистика с Център по тракология
ул. „Московска“, № 45, 1000, София

Печат: Фабер

ISBN 978-619-7179-76-7